

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ПСЬОТА ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 341.231.14:340.15"-3/191"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ
У ДОМОДЕРНОМУ ТА МОДЕРНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ
(КІНЕЦЬ IV ТИС. ДО Н. Е. – ПОЧАТОК XX СТ.)**

Спеціальність 293 – Міжнародне право

Галузь знань 29 – Міжнародні відносини

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ Т. В. Псьота

Науковий керівник – Гавриленко Олександр Анатолійович, доктор юридичних
наук, професор

Харків – 2026

АНОТАЦІЯ

Псьота Т. В. Еволюція правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві (кінець IV тис. до н. е. – початок XX ст.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 293 «Міжнародне право» (29 – Міжнародні відносини). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2026.

Дисертація присвячена комплексному дослідженню еволюції правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст. У Розділі 1 здійснено аналіз історіографії проблеми правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві. Зокрема, було виокремлено та розглянуто групи вітчизняних та зарубіжних робіт, а саме сучасну історіографію еволюції правового статусу особи в домодерному та модерному міжнародному праві (кінець XX – початок XXI ст.), історіографію проблематики розвитку міжнародно-правового статусу індивіда в домодерну та модерну добу (кінець XIX – початок XX ст.), історіографію еволюції правового статусу особи в міжнародно-правовій думці російських та західноєвропейських вчених XIX ст. Аналіз сукупності вітчизняної та зарубіжної наукової літератури стосовно еволюції правового статусу особи в міжнародному праві домодерної та модерної доби дозволив дійти висновку про недостатність висвітлення даної проблематики, фрагментарність та різноманітність аналізу відомостей стосовно предмета дисертаційного дослідження.

Надано характеристику джерельної бази дослідження правового статусу особи в міжнародному праві домодерного і модерного періодів, визначено її структуру та особливості. Вказано, що джерельна база дослідження характеризується багаторівневістю та різноманітністю та складається із сукупності історико-правових пам'яток – міжнародних договорів та звичаєвих норм, дипломатичної практики, судових прецедентів, доктринальних праць тощо, які

відображають поступове формування уявлень про правове становище індивіда у міждержавних відносинах досліджуваного періоду.

У контексті теоретико-методологічних основ дослідження проблеми зазначено, що під час вивчення використано філософські, загальнонаукові та спеціальні методи пізнання, основні принципи здобуття наукових знань, що уможливило розгляд явища правового статусу індивіда та його характерних рис у зазначених хронологічних межах як динамічної категорії, яка обумовлювалася розвитком міжнародного права, еволюцією уявлень про значення людини у міжнародних відносинах.

У Розділі 2 виявлено характерні риси правового статусу особи у стародавньому міжнародному праві та ступінь впливу регіональних факторів на еволюцію становища індивідів, з'ясовано передумови появи та розмежування у міжнародному праві стародавнього періоду правового статусу певних категорій осіб, а саме: іноземців, торгових представників, дипломатичних агентів, злочинців, біженців, рабів, дезертирів, комбатантів, некомбатантів, цивільних осіб та військовополонених. Так, стосовно виникнення та розвитку явища правового статусу особи за міжнародним правом протягом його домодерного періоду розвитку, у стародавню добу (з IV тисячоліття до н. е. до 476 р. н. е.), підкреслено притаманний цьому інституту регіоналізм, обмежений і похідний характер, низький рівень систематизації норм та переважне звичаєве регулювання відносин, які виникали у зв'язку з існуванням певних прав, обов'язків та відповідальності індивідів.

Здійснено аналіз особливостей правового статусу особи в середньовічному міжнародному праві та впливу релігійних, станових і політико-правових чинників на його формування. Зокрема, встановлено, що тривалість трансформації правового статусу індивіда за міжнародним правом зі стародавнього до середньовічного етапу його домодерного розвитку свідчить про домінантність попередньо усталених практик щодо правового статусу особи у регіонах Європи, Близького та Далекого Сходу, а поступова стандартизація умов реалізації складових міжнародно-правового статусу особи протягом

Середньовіччя в західноєвропейському регіоні відбувалася швидше порівняно зі схожими процесами у державних утвореннях Сходу. Наголошено, що відповідно до середньовічного міжнародного права індивід не мав міжнародної правосуб'єктності, однак розширювалася сфера його правового захисту через інститути Божого миру, протекції, встановлення привілеїв для певних категорій осіб, а також через розвиток канонічного права.

У Розділі 3 з'ясовано вплив Вестфальського конгресу 1648 р. на трансформацію правового становища особи в європейському міжнародно-правовому просторі шляхом аналізу Вестфальських мирних договорів, виявлення змін у співвідношенні принципу державного суверенітету та правового статусу індивіда, а також визначення ролі нової системи міждержавних відносин у формуванні опосередкованих механізмів міжнародно-правового захисту особи. Визначено, що правовий статус особи в європейському регіоні з початком класичної доби міжнародного права був значно зміцнений шляхом закріплення у Вестфальських мирних договорах і Мюнстерській мирній угоді норм щодо захисту прав людини з питань власності, свободи віросповідання, торівлі і пересування, практичних аспектів дипломатичних відносин і повоєнного врегулювання суспільного життя тощо, у межах класичної системи міжнародного права індивід почав розглядатися як об'єкт міжнародно-правового регулювання.

Проаналізовано правові акти Французької революції, а саме Декларацію прав людини і громадянина 26 серпня 1789 р., Конституцію 1791 р., Конституцію 1793 р., Конституцію 1799 р., декрети Національних зборів революційного періоду та інші документи як нормативно-ідеологічне підґрунтя змін у правовому статусі особи. Також встановлено форми рецепції змісту даних норм у міжнародному праві шляхом виявлення впливу революційних ідей на формування міжнародно-правових стандартів у сфері прав іноземців, гуманізації права війни та становлення універсалістських підходів до прав людини. Встановлено, що перенесення акценту із об'єктності особи в правовому полі на наявність у неї широкого кола правових можливостей, закріплених у

нормативно-правових актах початкової стадії революційного періоду, сприяли подальшому утвердженню індивіда як окремої правової одиниці, в тому числі й на міжнародному рівні. Розкрито, що концепції природних і невідчужуваних прав людини, рівності та громадянства мали значний вплив на розвиток міжнародного права, сприяючи формуванню нових стандартів правового становища індивіда, базуючись на принципах недискримінації, законності та гарантій безпеки. Вказано, що з подальшим розвитком подій Французької революції правове становище індивіда зазнало регресу.

У контексті інституціоналізації окремих елементів міжнародної правосуб'єктності індивіда у міжнародному праві XIX – початку XX ст. проаналізовано Заключний акт Віденського конгресу 9 червня 1815 р., Паризький мирний договір 30 березня 1856 р., Берлінський трактат 13 липня 1878 р., а також Декларацію держав про припинення торгівлі неграми 8 лютого 1815 р., Паризьку декларацію про морське право 16 квітня 1856 р., Бухарестський мирний договір 28 травня 1812 р., Конвенцію про забезпечення вільного користування Суецьким каналом 29 жовтня 1888 р., Женевські та Гаазькі конвенції, акти, прийняті з метою функціонування міжнародних організацій, Версальський мирний договір 28 червня 1919 р. та Статут Ліги Націй, інші нормативно-правові документи. Зазначено, що індивід не визнавався повноцінним суб'єктом міжнародного права, хоча набув окремих елементів міжнародної правоздатності завдяки інтенсифікації закріплення його елементів на міжнародному рівні протягом XIX – початку XX ст. шляхом прийняття заключних актів конгресів, багатосторонніх та двосторонніх угод. Встановлено, що на даному етапі розвиток правового статусу індивіда характеризувався розширенням переліку елементів досліджуваного явища та належних категорій осіб, а відображенням значного поступу правового становища осіб протягом XIX – початку XX ст. став гуманітарний вимір його закріплених елементів Женевськими та Гаазькими конвенціями, створення Ліги Націй як міжнародної організації задля недопущення воєнних конфліктів.

Ключові слова: домодерне міжнародне право, модерне міжнародне право, права і свободи, правова відповідальність, правовий статус особи, правові гарантії безпеки, правові обов'язки, розвиток правового статусу особи.

ABSTRACT

Psota T. V. The evolution of the legal status of an individual in pre-modern and modern international law (late 4th millennium BC – early 20th century). – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy degree in International relations, Specialty 293 – International Law. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2026.

The thesis is devoted to a comprehensive study of the evolution of the legal status of an individual in pre-modern and modern international law during late 4th millennium BC – early 20th century. Chapter 1 provides an analysis of the historiography of the problem of the legal status of an individual in pre-modern and modern international law. In particular, groups of domestic and foreign scholarly works were identified and considered, namely the modern historiography of the evolution of the legal status of an individual in pre-modern and modern international law (late 20th - early 21st century), the historiography of the problems of the development of the international legal status of an individual in the pre-modern and modern era (late 19th - early 20th century), the historiography of the evolution of the legal status of an individual in international legal thought of Russian and Western European scholars of the 19th century. The analysis of the totality of domestic and foreign scientific literature on the evolution of the legal status of an individual in international law of the pre-modern and modern era allowed us to conclude that this issue is insufficiently covered, the analysis of information on the subject of the research is fragmentary and heterogeneous.

The source base for the study of the legal status of an individual in international law during pre-modern and modern periods is characterized, its structure and features are determined. It is indicated that the source base for the study is characterized by

multilevelness and heterogeneity, consisting of a set of historical and legal sources – international treaties and customary norms, diplomatic practice, judicial precedents, doctrinal works, etc., which reflect the gradual formation of ideas about the legal status of an individual in interstate relations during the period under study.

In the context of the theoretical and methodological foundations of the study, it is noted that the research employs philosophical, general scientific, and special methods of inquiry, as well as the fundamental principles of scientific knowledge acquisition which made it possible to examine the phenomenon of the legal status of a person and its characteristic features within the specified chronological framework as a dynamic category shaped by the development of international law and the evolution of ideas regarding the role of an individual in international relations.

In Chapter 2, the characteristic features of the legal status of an individual in ancient international law and the degree of regional factors influence on the evolution of the position of individuals are revealed, the prerequisites for the emergence and delimitation of the legal status of certain categories of persons in international law of the ancient period are clarified, namely: foreigners, trade representatives, diplomatic agents, criminals, refugees, slaves, deserters, combatants, non-combatants, civilians and prisoners of war. Thus, with regard to the emergence and development of the legal status of an individual under international law during its pre-modern period of development in ancient times (from the 4th millennium BC to 476 AD), its inherent regionalism, limited and derivative nature, low level of systematization of norms and predominant customary regulation of relations in connection with the existence of certain rights, duties and responsibilities of individuals are emphasized.

The analysis of the features of the legal status of a person in medieval international law and the influence of religious, class, political and legal factors on its formation was carried out. In particular, it was established that the duration of the transformation of the legal status of an individual under international law from the ancient to the medieval stage of its pre-modern development indicates the dominance of previously established practices regarding the legal status of a person in the European region, the Middle and Far East. It is noted that the gradual

standardization of the conditions for the implementation of the international legal status components during the Middle Ages in the Western European region occurred faster than similar processes in the state formations of the East. It is emphasized that according to medieval international law, the individual did not have international legal personality, however, the scope of the legal protection expanded through the institutions of God's peace, protection, the establishment of privileges for certain categories of persons, as well as through the development of canon law.

In Chapter 3, the impact of the Westphalian Congress of 1648 on the transformation of the legal status of an individual in the European international legal space is clarified by analyzing the Westphalian Peace Treaties, identifying changes in the correlation between the principle of state sovereignty and the legal status of an individual, and determining the role of the new system of interstate relations in the formation of indirect mechanisms of international legal protection of a person. It is determined that in the beginning of the classical era of international law the legal status of an individual in the European region was significantly strengthened by certain norms in the Westphalian Peace Treaties and the Münster Peace Agreement regarding the protection of human rights on issues of property, freedom of religion, trade and movement, practical aspects of diplomatic relations and post-war regulation of public life, etc., within the framework of the classical system of international law. It is stated that the individual began to be considered as an object of international legal regulation.

The legal acts of the French Revolution are analyzed as a normative and ideological basis for changes in the legal status of a person, namely the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of August 26, 1789, the Constitution of 1791, the Constitution of 1793, the Constitution of 1799, the decrees of the National Assembly during the revolutionary period and other documents. The forms of reception of the mentioned norms content in international law are also established by identifying the influence of revolutionary ideas on the formation of international legal standards in the field of the rights of foreigners, the humanization of the law of war and the formation of universal approaches to human rights. It is noted that the shift in

emphasis from the objectivity of a person in the legal field to the presence of a wide range of legal opportunities enshrined in the normative and legal acts of the initial stage of the revolutionary period contributed to the further establishment of an individual as a separate legal unit, including the international level. It is revealed that the concepts of natural and inalienable human rights, equality and citizenship had a significant impact on the development of international law, contributing to the formation of new standards of the legal status of an individual, based on the principles of non-discrimination, legality and security guarantees. It is indicated that with the further development of the French Revolution, the legal status of an individual regressed.

In the context of the institutionalization of separate elements of the international legal personality of an individual in international law of the 19th and early 20th centuries, the Final Act of the Congress of Vienna of June 9, 1815, the Paris Peace Treaty of March 30, 1856, the Berlin Treaty of July 13, 1878, as well as the Declaration of the Powers, on the Abolition of the Slave Trade of February 8, 1815, the Paris Declaration respecting Maritime Law of 16 April, 1856, the Treaty of Bucharest of 28 May, 1812, the Convention Respecting the Free Navigation of the Suez Maritime Canal of October 29, 1888, the Geneva and Hague Conventions, acts adopted for the purpose of the functioning of international organizations, the Treaty of Versailles of June 28, 1919, the Covenant of the League of Nations, and other legal documents were analyzed. It is noted that an individual was not recognized as a full-fledged subject of international law, although a person acquired certain elements of international legal capacity due to the intensification of the consolidation of its elements at the international level during the 19th – early 20th centuries through adoption of the final acts of congresses, multilateral and bilateral agreements. It is established that at this stage the development of the legal status of an individual was characterized by the expansion of the list of elements of the phenomenon under study and corresponding categories of persons. It is stated that the humanitarian dimension of its consolidated elements by the Geneva and Hague Conventions, the creation of the League of Nations as an international organization to prevent military conflicts

was the reflection of the significant progress of the legal status of a person during the 19th – early 20th centuries.

Key words: pre-modern international law, modern international law, rights and freedoms, legal responsibility, legal status of an individual, legal guarantees of security, legal obligations, development of the legal status of an individual.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації: публікації у фахових виданнях України:

1. Псьота Т. В. Поняття міжнародно-правового статусу особи в сучасній правовій думці: історіографія проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 78 (2). С. 372–376. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.60>.

2. Псьота Т. В. Генеза засад правового статусу особи в європейській міжнародно-правовій дійсності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. № 37. С. 208–213. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-24>.

3. Псьота Т. В. Повага до прав і свобод людини як передумова реалізації правового статусу особи в демократичній державі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. № 38. С. 86–94. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-08>.

4. Псьота Т. В. Еволюція правового статусу особи у пам'ятках міжнародного права класичної доби: від Вестфальського конгресу до модерних трансформацій. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2025. Вип. 2 (34). С. 52–58. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2025-2\(34\)-52-58](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2025-2(34)-52-58).

5. Псьота Т. В. Міжнародно-правове становище особи в контексті повоєнного договірного врегулювання 1919–1923 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2025. Том 36 (75). № 5. С. 183–188. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.5/30>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Псьота Т. В. Співвідношення понять «правовий статус особи» та «правосуб'єктність». *Актуальні проблеми міжнародного права: Всеукраїнська науково-практична конференція (Харків, 10 березня 2023 року): збірник*

матеріалів / за ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленка, В. М. Шамраєвої. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 158–160.

7. Псьота Т. В. Конституційні основи правового статусу особи в Європейському Союзі. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України : Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 181–183.

8. Psota T. V. The Legal Status of an Individual in International Law. Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century. *CLIL in Action : XII All-Ukrainian scientific conference with international participation (Kharkiv, 24th of March, 2023)*. Kharkiv: Karazin Kharkiv National University, 2023. P. 139–145.

9. Псьота Т. В. Забезпечення основ міжнародно-правового статусу особи в контексті цілей сталого розвитку. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку : Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 105–107.

10. Псьота Т. В. Міжнародно-правовий статус індивідів за договорами України-Русі з Візантією. *Зовнішні зносини України: історико-правові аспекти міжнародного права і сучасність : Матеріали 15-тої Всеукраїнської наукової конференції. Наукові конференції історико-правової проблематики. Вип.15 / упоряд. Макарчук В. С., Богів Я. С. Львів: ІППО НУ «Львівська політехніка», 2023. С. 40–42.*

11. Псьота Т. В. Витоки захисту прав людини під час збройних конфліктів у діяльності Міжнародного Комітету Червоного Хреста. *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 08 грудня 2023 р.) / уклад. канд. юрид. наук, доц. Л. А. Філяніна. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2023. С. 422–424.*

12. Псьота Т. В. Правові цінності Європейського Союзу як частина міжнародно-правового статусу особи. *Права людини в правовій системі ЄС : Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (Харків, 26 квітня 2024 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 22–24.

13. Псьота Т. В. Історико-філософські витoki ідей захисту прав і свобод людини у вченнях Аристотеля як підґрунтя формування сучасних засад сталого розвитку суспільства та держави. *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку : Тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 07 червня 2024 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 58–61.

14. Псьота Т. В. Особливості міжнародно-правового статусу злочинців у домодерному міжнародному праві. *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 22 листопада 2024 р.)* / уклад. канд. юрид. наук, доц. Л. А. Філянiна. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2024. С. 259–262.

15. Псьота Т. В. Характерні риси міжнародно-правового становища осіб у воєнних протистояннях Середньовіччя. *Актуальні питання історії держави і права та виклики сучасності : Збірник матеріалів 16-ї Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 6 грудня 2024 р.)* / редколегія: Ковальчук В. Б. (співголова), Усенко І. Б. (співголова), Макарчук В. С. (заступник голови), Ромінський Є. В. (вчений секретар), Іванова А. Ю., Музика І. В., Терлюк І. Я., Цебенко С. Б. Острого: ФОП Свиначук М. В., 2024. С. 75–77.

16. Psota T. V. The Evolution of the Legal Status of an Individual in Premodern and Modern International Law: Theoretical and Methodological Foundations of Research. *Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 76-річчю проголошення Загальної декларації прав людини (м. Дніпро, 10 грудня 2024 р.)* / уклад.: к.ю.н., доц. І. А. Сердюк, М. П. Войтюк. Дніпро: Дніпровський державний університет внутрішніх справ, 2025. С. 179–181.

17. Псьота Т. В. Міжнародно-правовий статус особи модерного періоду: витоки у Вестфальському мирі 1648 р. *Держава і право в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення в Україні : Тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 04 червня 2025 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 246–248.

18. Псьота Т. В. Еволюція правового статусу дипломатичних представників у домодерному міжнародному праві. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 23 травня 2025 р.)*. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2025. С. 194–197.

ЗМІСТ

ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	26
1.1. Історіографія проблеми.....	26
1.2. Джерела до вивчення правового статусу особи у міжнародному праві домодерного та модерного часу.....	42
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми.....	56
Висновки до Розділу 1.....	61
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ СТАН ОСОБИ В ДОМОДЕРНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ (кінець IV тис. до н. е. – 1648 р.)	64
2.1. Характерні риси правового статусу особи в стародавньому міжнародному праві.....	64
2.2. Особливості правового стану особи в середньовічному міжнародному праві.....	119
Висновки до Розділу 2.....	171
РОЗДІЛ 3. ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ В ПАМ'ЯТКАХ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА КЛАСИЧНОЇ ДОБИ	173
3.1. Вестфальський конгрес 1648 р. та його вплив на становище особи в Європі.....	173
3.2. Правові акти Французької революції як підґрунтя для змін у правовому стані особи та їх відображення у нормах міжнародного права.....	184
3.3. Закріплення змін у правовому статусі особи в пам'ятках міжнародного права XIX – початку XX ст.....	197
Висновки до Розділу 3.....	212
ВИСНОВКИ	214
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	222
ДОДАТКИ	293

ВСТУП

Актуальність теми. Правовий статус особи, будучи фундаментальною категорією сучасного міжнародного права, є юридично закріпленим становищем індивіда у спільноті, передусім комплексом його прав і свобод, обов'язків, відповідальності, гарантій захисту та безпеки тощо. Нинішній рівень демократизації та прогресивного розвитку суспільства зумовлює розширення обсягу прав та свобод людини в міжнародному праві, збільшення кількості обов'язків і відповідальності фізичних осіб за недотримання встановлених правових норм, створення та підтримки регіональних та глобальних механізмів захисту людини. Перелічені фактори перебувають у постійній взаємодії, впливаючи на формування інституту правового статусу людини в міжнародному праві.

Зокрема, на розвиток сукупності складових сучасного правового становища індивіда мають вплив поточні процеси доповнення системи гарантій прав і свобод особи, їхньої ефективної реалізації та захисту, демократичні та гуманістичні трансформації регіональних систем права, універсального міжнародно-правового порядку.

Сучасний правовий статус особи згідно з міжнародним правом становить результат еволюції цієї категорії протягом різних етапів історичного поступу людства. Повноцінне розуміння поняття міжнародно-правового становища індивіда є неможливим без вивчення генези та подальшого розвитку правового статусу особи в міжнародному праві з позицій необхідності врахування радикальної зміни об'єктно-суб'єктної ролі особи як учасника міжнародних відносин. Зважаючи на фактичне зародження сукупності елементів міжнародно-правового статусу індивіда з найдавніших часів, доцільним вбачається розгляд концепції правового статусу особи за міжнародним правом домодерного та модерного періоду.

Так, еволюція правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві (кінець IV тис. до н. е. – початок XX ст.) відображає модифікацію положення певних категорій осіб у міжнародно-правовій

реальності. Зазначаючи докорінних змін протягом зазначеного періоду, правовий статус особи ґрунтувався на характерних принципах, місцевих особливостях міжнародно-правових відносин тощо.

Тим не менш, необхідно зазначити, що наразі відсутній всеохоплюючий аналіз еволюції правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві, а саме особливостей правового статусу особи у стародавньому, середньовічному міжнародному праві та міжнародному праві класичної доби, а також наявних пам'яток зазначеного періоду, що стосуються питань регулювання правового статусу особи. На теперішньому етапі згадана проблематика не отримала глибинної міжнародно-правової розробки, тому становить значний науковий інтерес та цінність з практичної точки зору дослідження.

Вивчення окремих елементів та загального поняття правового статусу людини за міжнародним правом займалися українські та зарубіжні науковці: А. В. Войціховський, С. Б. Карвацька, Л. М. Невара, С. М. Перепьолкін, Є. В. Реньов, В. М. Тертишник, Л. Г. Фалалєєва, Л. О. Фоміна, В. М. Шамраєва, З. Цибіховський, Ф. фон Хольцендорф, Р. Портман та інші.

Особливості історичного розвитку статусу деяких категорій осіб на окремих територіях та протягом різних відрізків часу висвітлювався Н.-Т. Ю. Аношиною, О. В. Буткевич, В. В. Гутником, О. А. Гавриленком та Т. Л. Сироїд, В. В. Денисенко, І. В. Земаном, В. С. Макаруком, В. М. Мельником, В. Г. Цватим, І. К. Шумським, О. М. Шеретько, А. О. Яворською, М. Ш. Бассіуні, Й. К. Блюнчлі, І. Гелбом, В. Г. Грєве, Н. Міддлтоном, А. Петерс, М. Д. Евансом, Д. Дж. Хіллом, М. Шоу, К. Парлетт, М. Р. Ішай, К. Філіпсоном та іншими. Цілісне та детальне дослідження міжнародно-правового становища особи у домодерному та модерному міжнародному праві (кінець IV тис. до н. е. – початок XX ст.) відсутнє.

Мета та завдання дослідження. Метою дисертаційного дослідження є визначення закономірностей розвитку та характерних рис правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві.

Втілення визначеної мети дослідження обумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

- здійснити комплексний аналіз історіографії проблеми правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві;

- надати характеристику джерельної бази дослідження правового статусу особи в міжнародному праві домодерного і модерного періодів, визначивши її структуру та особливості;

- розкрити теоретико-методологічні засади дослідження еволюції правового статусу особи у міжнародному праві;

- виявити характерні риси правового статусу особи у стародавньому міжнародному праві та ступінь впливу регіональних факторів на еволюцію становища індивідів;

- з'ясувати передумови появи та розмежування у міжнародному праві стародавнього періоду правового статусу певних категорій осіб, а саме: іноземців, торгових представників, дипломатичних агентів, злочинців, біженців, рабів, дезертирів, комбатантів, некомбатантів, цивільних осіб та військовополонених;

- здійснити аналіз особливостей правового статусу особи в середньовічному міжнародному праві та впливу релігійних, станових і політико-правових чинників на його формування;

- проаналізувати ступінь правової автономії індивіда, інститути та механізми правового захисту особи у середньовічному міжнародному праві (зокрема, інститут Божого миру та Божого перемир'я, протекції, надання привілеїв, механізми судового захисту прав окремих категорій осіб);

- з'ясувати вплив Вестфальського конгресу 1648 р. на трансформацію правового становища особи в європейському міжнародно-правовому просторі шляхом аналізу Вестфальських мирних договорів, виявлення змін у співвідношенні принципу державного суверенітету та правового статусу індивіда, а також визначення ролі нової системи міждержавних відносин у формуванні опосередкованих механізмів міжнародно-правового захисту особи;

- проаналізувати правові акти Французької революції як нормативно-ідеологічне підґрунтя змін у правовому статусі особи через дослідження їхніх ключових положень, а також встановити форми рецепції змісту даних норм у міжнародному праві шляхом виявлення впливу революційних ідей на формування міжнародно-правових стандартів у сфері прав іноземців, гуманізації права війни та становлення універсалістських підходів до прав людини;

- визначити ступінь інституціоналізації окремих елементів міжнародної правосуб'єктності індивіда у міжнародному праві XIX – початку XX ст.;

- узагальнити закономірності та основні тенденції еволюції правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві.

Об'єктом дослідження є система міжнародно-правових відносин, що формувалися у домодерний та модерний періоди розвитку міжнародного права та визначали становище людини у міжнародному правовому просторі.

Предметом дослідження є еволюція правового статусу особи у міжнародному праві від найдавніших цивілізацій до початку XX ст., зокрема формування та розвиток норм, інститутів і доктрин, що визначали права, обов'язки та правосуб'єктність індивіда у міжнародно-правових відносинах.

Методи дослідження. Дисертаційне дослідження спирається на наступну сукупність філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження.

Застосування герменевтичного та діалектичного методів сприяло вивченню та тлумаченню змістовного наповнення носіїв історико-правової інформації, відслідкуванню закономірностей функціонування міжнародно-правового статусу окремих категорій осіб.

Логічні прийоми мислення (аналіз, синтез, узагальнення, методи індукції та дедукції, систематизації) забезпечили повноту дослідження властивостей та зв'язків між елементами правового статусу індивідів протягом досліджуваних періодів, розгляд досліджуваного явища як єдиної сукупності елементів, встановленні загальних та індивідуальних ознак явищ, їхньому об'єднанні та упорядкуванні.

Крім цього, використання методів теоретичного рівня (історичний, системно-структурний методи, метод сходження від абстрактного до конкретного) надало можливість визначення обставин виникнення та послідовності розвитку правового становища індивіда протягом досліджуваних історичних періодів, дозволило розглянути сукупність елементів правового статусу особи за міжнародним правом у їхній єдності, визначити умови розвитку даного явища, віднайти нові історико-правові зв'язки відповідно.

Беручи до уваги особливості досліджуваної проблематики, застосування спеціальнонаукових методів пізнання (приймів аналітичної і синтетичної джерелознавчої критики, історико-генетичний, теоретико-юридичний, формально-правовий, структурно-функціональний та порівняльно-правовий методи) дозволило здійснити всебічну оцінку комплексу історико-правових джерел, виявити зміни смислового наповнення поняття міжнародно-правового становища індивіда, відбити зміст міжнародно-правової дійсності стосовно функціонування інституту правового статусу особи. Використання даних методів також уможливило встановлення нормативно-правового змісту та особливостей предмета вивчення, порівняння елементного складу та характерних рис правового становища осіб з урахуванням закономірностей його історичного розвитку протягом домодерного та модерного часу.

Застосування зазначених вище методів дослідження у сукупності з фундаментальними принципами наукового пізнання надало змогу реалізувати поставлені завдання дисертаційного дослідження, досягти його мети та гарантувати наукову обґрунтованість і точність отриманих результатів, забезпечити різнобічний та об'єктивний характер сформульованих висновків.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження виражається у тому, що дисертація є першою працею в українській міжнародно-правовій доктрині, в якій викладено комплексний аналіз особливостей розвитку правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст., а саме вирішується сукупність завдань щодо визначення характерних рис міжнародно-правового статусу індивіда протягом

досліджуваного періоду, виокремлюються ознаки еволюції становища особи за міжнародним правом із найдавніших часів до початку ХХ ст. включно з визначенням причинно-наслідкових зв'язків таких змін в історико-правовому контексті. У результаті проведеного наукового дослідження отримано нові положення задля поглиблення та подальшого розвитку сучасної науки міжнародного права.

Уперше:

- здійснено періодизацію еволюції правового статусу особи у міжнародному праві від кінця IV тис. до н. е. до початку ХХ ст., у межах якої виокремлено домодерний і модерний етапи з їхньою внутрішньою структуризацією, що дозволило простежити зміну правосуб'єктності індивіда від об'єкта міждержавних відносин до носія окремих елементів міжнародної правосуб'єктності;

- обґрунтовано концепцію поступової міжнародно-правової індивідуалізації особи як результату взаємодії політико-правових, соціально-економічних і цивілізаційних чинників, що проявляється у трансформації статусу іноземців, торгових представників, дипломатичних агентів, злочинців, біженців, рабів, дезертирів, комбатантів, некомбатантів, цивільних осіб та військовополонених;

- шляхом різнобічного дослідження еволюції правового статусу особи у міжнародному праві кінця IV тис. до н. е. – початку ХХ ст. виявлено генезу міжнародно-правових інститутів та механізмів захисту особи (інститутів гостинності, протекції, привілеїв, дипломатичного заступництва, консульського захисту, капітуляційного режиму) та розкрито їхній розвиток як передумову формування сучасної системи міжнародного захисту прав людини;

- доведено, що у межах міжнародного права протягом XVII–XIX ст. відбувається поступова нормативна фіксація окремих елементів правового статусу особи, зокрема у сфері права війни, правового становища іноземців, статусу дипломатичних представників, що заклало підвалини для подальшої інституціоналізації прав людини у ХХ ст.

Удосконалено:

- положення системи історіографічних знань в аспекті доповнення засад висвітлення питань, пов'язаних із правовим статусом особи з кінця IV тис. до н. е. до початку XX ст. у вітчизняних та зарубіжних дослідженнях XIX – початку XXI ст., виокремлено основні групи праць, сукупність яких утворює історіографію розвитку правового становища індивіда у домодерному і модерному міжнародному праві та пов'язаних питань;

- характеристику джерельної бази дослідження правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві через уточнення співвідношення договірних, звичаєвих і доктринальних джерел;

- наукові підходи до визначення поняття «правовий статус особи у міжнародному праві» шляхом поєднання історико-правового та теоретико-правового аналізу, що дозволило розкрити його як динамічну категорію, залежну від типу міжнародно-правової системи;

- уявлення про роль європейської, близькосхідної та азійської правової доктрини Середньовіччя у формуванні концепції індивіда як суб'єкта права, з урахуванням впливу ідей справедливості, милосердя, індивідуальної гідності, поваги до іноземців та розвитку державного суверенітету.

Набули подальшого розвитку наукові положення щодо:

- взаємозв'язку еволюції міжнародного права з трансформацією уявлень про людину, її гідність і правову автономію, формуванням сучасних універсальних стандартів міжнародно-правового становища індивіда;

- аналізу правового статусу категорій осіб у міжнародному праві (іноземців, торгових представників, дипломатичних агентів, злочинців, біженців, рабів, дезертирів, комбатантів, некомбатантів, цивільних осіб та військовополонених) як історично змінних правових конструкцій, збільшення взаємного впливу елементів міжнародно-правового становища особи із розвитком міжнародних відносин з кінця IV тис. до н. е. до початку XX ст.;

- концептуалізації ролі міжнародного права у поступовому переході від реалізації складових міжнародно-правового статусу особи через суверенну владу

держав до утвердження суб'єктності особи як носія прав і свобод незалежно від волі державної влади;

- теоретичного осмислення передумов виникнення міжнародно-правового інституту прав людини як результату тривалої історичної еволюції правового статусу особи;

- значення локальних релігійних учень та політичних сил у процесі розвитку складових правового становища індивіда протягом досліджуваного періоду; акцентовано, що зазначені фактори стали стабілізуючими та впливали на процес уніфікації функціонування складових правового статусу особи за міжнародним правом як у європейському, так і в близькосхідному та азійському регіонах.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано здобувачкою самостійно. Усі сформульовані положення та висновки роботи становлять результат власних досліджень здобувачки. Для обґрунтування окремих аспектів були використані праці інших науковців із посиланням на відповідні дослідження та положення міжнародно-правових документів.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості використання висновків та матеріалів дисертаційного дослідження у науково-дослідницькій, навчальній та просвітницькій діяльності:

- у науково-дослідницькій сфері: для подальшого вивчення теоретичних основ правового статусу особи за міжнародним правом;

- в освітній сфері: з метою розроблення навчально-методичних комплексів, посібників та підручників відповідного змісту, викладанні дисциплін «Міжнародне публічне право», «Історія міжнародного права», «Міжнародне право прав людини», «Європейська система захисту прав людини», «Міжнародне гуманітарне право», «Міжнародне кримінальне право» та інших;

- у просвітницькій діяльності: задля підвищення правової культури та популяризації знань про права та свободи людини, її обов'язки та відповідальність, гарантії безпеки та захисту.

Апробація результатів дисертації. Головні теоретичні положення та висновки дослідження були представлені здобувачкою на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми міжнародного права» (10 березня 2023 року, м. Харків), Міжнародній науково-практичній конференції «Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України» (21 квітня 2023 р., м. Харків), XII Всеукраїнській науковій конференції з міжнародною участю «Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century» (24 березня 2023 р., м. Харків), Міжнародній науково-практичній конференції «Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку» (27 жовтня 2023 року, м. Запоріжжя, м. Львів, м. Одеса, м. Ужгород, м. Харків, м. Чернівці), 15-тій Всеукраїнській науковій конференції «Зовнішні зносини України: історико-правові аспекти міжнародного права і сучасність» (1 грудня 2023 р., м. Львів), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях» (08 грудня 2023 р., м. Дніпро), Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Права людини в правовій системі ЄС» (26 квітня 2024 р., м. Харків), XV Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (07 червня 2024 р., м. Харків), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях» (22 листопада 2024 р., м. Дніпро), 16-ій Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії держави і права та виклики сучасності» (6 грудня 2024 р., м. Львів), Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 76-річчю проголошення Загальної декларації прав людини «Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти» (10 грудня 2024 р., м. Дніпро), XVI Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (4 червня 2025 р., м. Харків), VII Міжнародній науково-практичній конференції (23 травня 2025 р., м. Дніпро).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження викладені у 18 наукових працях, з яких 5 статей – у наукових фахових виданнях України, 13 тез наукових доповідей.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота включає в себе вступ, три розділи, поділені на вісім підрозділів, висновки, список використаних джерел і 1 додаток. Загальний обсяг дисертації – 296 сторінок, з яких основного тексту – 221 сторінка. Список використаних джерел містить 677 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Еволюція правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві: історіографія проблеми

Динамічні зміни в сучасній системі міжнародного права свідчать про демократизацію та прогресивний розвиток суспільства, зростання уваги до індивіда в процесі міждержавних відносин та створення міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. Людиноцентристський підхід до вивчення міжнародного права зумовлений зростаючими процесами гуманізації на нинішньому етапі розвитку міжнародних відносин. Тим не менш, сучасний рівень дослідження міжнародного права є результатом довгої традиції вивчення міжнародно-правової дійсності та ґрунтується на засадах історизму, послідовності та системності.

Правовий статус особи є фундаментальною категорією права, юридично закріпленим становищем індивіда в спільноті, комплексом його прав, свобод та обов'язків, а міжнародно-правове забезпечення правового становища особи складає мету діяльності світового співтовариства. Необхідно наголосити, що сучасна історіографія із загальнотеоретичних питань правового статусу індивіда доходить консенсусу, що загалом правовий статус індивіда становить сукупність юридичних прав, свобод та обов'язків особи, які визначають суспільне становище людини. До складу правового статусу особи, окрім згаданих елементів, можуть включатися правосуб'єктність, громадянство, законні інтереси, правові гарантії та правова відповідальність, правоздатність тощо [157, с. 158].

Інститут правового статусу особи та його еволюція стали предметом наукового інтересу багатьох дослідників міжнародного права минулого та сучасності. Історіографічний аналіз вітчизняних та зарубіжних праць,

присвячених вивченню еволюції правового стану індивіда в міжнародному праві, дозволить систематизувати сукупність існуючих наукових думок з цього приводу та виділити прогалини у висвітленні генези, розвитку та особливостей правового статусу особи в науці міжнародного права.

Слід зазначити, що важливим етапом дослідження еволюції міжнародно-правового становища індивіда в домодерний та модерний період є звернення до сучасної історіографії загальних питань правового та міжнародно-правового статусу особи, що надасть можливість виявити особливості даних категорій в правовій думці сучасності та вихідну точку дослідження щодо основних понять.

Загалом, складний і багатовимірний напрям наукового дослідження, історіографія міжнародного права, охоплює вивчення походження і розвитку міжнародно-правових ідей, концепцій та вчень [31, с. 15–17; 32, с. 349].

Так, сучасна вітчизняна та зарубіжна історіографія із загальнотеоретичних питань правового статусу особи як фундаментальної категорії права містить єдність наукових думок щодо визначення правового статусу особи як системи прав, свобод та обов'язків індивіда, що характеризують становище особи в суспільстві; також необхідно виокремити підвищення уваги українських та західних правників до аналізу правового статусу особи як невід'ємної складової демократизації та індивідуалізації права (праці П. М. Рабіновича [159], О. Ф. Скакун [175], О. Г. Кушніренко [101], Дж. У. Рейнболта [544], Дж. М. Балкіна [223], Н. Кампаньї [249] та інших) [155, с. 373–374].

Водночас, наукова дискусія як вітчизняних, так і зарубіжних правників з питань міжнародно-правового статусу особи переважно розгортається навколо проблематики міжнародної правосуб'єктності індивідів. Однак необхідно зазначити, що правовий статус особи та правосуб'єктність становлять дві окремі правові категорії, а спроби ототожнювання правосуб'єктності із поняттям правового статусу позбавляють дані категорії самостійності. Правосуб'єктність не розкриває змісту самих прав, свобод та обов'язків індивіда, а їхня сукупність не розкриває особливості правосуб'єктності як юридичної якості особи [157, с. 159]. Правовий статус особи в міжнародному праві є складним явищем

міжнародно-правової дійсності. Відіграючи дедалі зростаючу роль у міжнародних відносинах, індивіди володіють певним набором ознак, які закріплюють їхнє становище в практиці міжнародного права [540, с. 144].

Сучасна історіографія поняття міжнародно-правового становища індивідів не приділяє достатньої уваги розгляду становища особи в міжнародному праві в широкому сенсі. Тим не менш, наукові погляди на міжнародно-правовий статус індивіда як системи закріплених на міжнародному рівні прав та свобод, обов'язків, відповідальності людини тощо, становлять основу деяких досліджень даної категорії (О. Г. Кушніренко [101], А. В. Войціховський [138], Р. Портман [531], А. Петерс [506] та інших). Висвітлення категорії міжнародно-правового статусу особи у сучасній історіографії характеризується невизначеністю переліку структурних елементів даного поняття; однак визнані міжнародним співтовариством права та свободи індивіда складають єдиний беззаперечний та найбільш згадуваний елемент даної категорії у сучасній міжнародно-правовій думці [155, с. 375].

Вважаємо за необхідне також виділити особливу групу вітчизняних та зарубіжних досліджень сучасності з питання правового статусу особи в Європейському Союзі через призму європейського конституціоналізму. Основні права, свободи, їхні гарантії, обов'язки індивідів, закріплені в комплексі норм права ЄС, складають конституційні основи правового статусу особи в даному інтеграційному утворенні, а наукові погляди з даної тематики знайшли своє відображення у працях Л. Г. Фалалєєвої, В. Колчеллі, М. Зуліга та інших [149, с. 181–182].

Слід зазначити, що питання особливостей еволюції міжнародно-правового статусу особи в окреслених хронологічних рамках дослідження, а саме кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст., раніше не ставилося. Проблема еволюції правового становища індивіда у домодерному та модерному міжнародному праві характеризується фрагментарністю опрацювання у вітчизняній та зарубіжній міжнародно-правовій історіографії.

Незважаючи на значний обсяг наукових праць, присвячених вивченню правового статусу особи, у тому числі на міжнародно-правовому рівні, історіографія досліджуваної проблеми має переважно загальнотеоретичний та загальноісторичний характер. Виникає необхідність виділити групи праць, які складають історіографію еволюції правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві, та дотичних питань, що стосуються досліджуваного кола питань. Вважаємо за доцільне виокремити наступні групи вітчизняних та зарубіжних робіт:

1. Сучасна історіографія еволюції правового статусу особи в домодерному та модерному міжнародному праві (кінець XX – початок XXI ст.);
2. Історіографія проблематики розвитку міжнародно-правового статусу індивіда в домодерну та модерну добу (кінець XIX – початок XX ст.);
3. Історіографія еволюції правового статусу особи в міжнародно-правовій думці російських та західноєвропейських вчених XIX ст.

Якщо зазначені раніше загальнотеоретичні аспекти правового становища особи, а також питання стосовно її міжнародно-правового статусу привертали увагу багатьох дослідників права, то проблематика еволюції правового статусу індивіда в домодерному та модерному міжнародному праві (кінець IV тис. до н. е. – початок XX ст.) видається недостатньо дослідженою, а наявні розвідки з даного питання – фрагментарними або ж такими, що стосуються лише окремих видів статусів, історичного періоду чи географічного регіону.

Сучасна історіографія стосовно розвитку правового статусу особи в домодерному та модерному міжнародному праві переважно представлена роботами навчального характеру вітчизняних і зарубіжних дослідників права прав людини та його історії, а також історії міжнародного права та міжнародних відносин загалом. Серед даних праць необхідно виділити підручник з основ теорії міжнародного права за редакцією В. Г. Буткевича [22], посібник з міжнародного права М. Шоу [572], комплексну працю з міжнародного права за редакцією М. Д. Еванса [332]. Еволюція правового статусу індивіда як частини історичного розвитку міжнародного права відображена у працях з історії

міжнародного права О. В. Буткевич [15, 20], О. А. Гавриленка та Т. Л. Сироїд [41], А. І. Дмитрієва, Ю. А. Дмитрієвої та О. В. Задорожнього [73], О. О. Мережка [120], К. О. Савчука [166], Б. Фассбендера та А. Петерс [335] та інших.

Особливу увагу в сучасній історіографії приділено вивченню еволюції важливого елемента міжнародно-правового правового статусу індивіда – його прав та свобод. Окремі аспекти їхнього розвитку у досліджуваних часових межах висвітлені у роботах за редакцією А. В. Войціховського [138], Ю. М. Бисаги, М. М. Палінчака та інших [139], працях авторства В. М. Тертишника [178], О. Г. Кушніренко [101], збірці робіт з історії права прав людини Ж. Кватерта і Л. Відденталь [542] та інших.

Вагомими історіографічними джерелами стосовно еволюції міжнародно-правового статусу особи в окреслених хронологічних межах є вітчизняні та зарубіжні монографічні роботи, які охоплюють широкий спектр питань розвитку статусу індивіда в міжнародному праві. Серед вітчизняних праць з досліджуваної проблематики слід виділити дисертацію О. В. Буткевич «Теорія і практика докласичного міжнародного права», захищену у 2009 р., у якій автор досліджує становлення та розвиток стародавнього та середньовічного міжнародного права. У роботі приділено увагу проблемі формування та розвитку міжнародно-правового статусу особи від появи інституту статусу іноплеменців у відносинах локальних груп племен, становлення міжнародно-правового становища агентів торгівлі та дипломатичних представників в стародавньому міжнародному праві до особливостей статусу іноземців у середньовіччі. Дана дисертація також висвітлює окремі аспекти становлення та розвитку персональних статусів осіб-торговців за домовленістю між вождествами, трансформації інституту гостинності, міжнародно-правового статусу правителів міст, біженців і втікачів, дипломатичних представників, торговельних агентів тощо [19].

На увагу також заслуговують роботи О. В. Буткевич, у яких дослідниця, серед іншого, викладає особливості еволюції міжнародно-правового статусу осіб

на початкових етапах становлення міжнародного права та в періоди його подальшого розвитку: монографії «Міжнародне право Стародавнього Світу» [18] та «Міжнародне право середніх віків» [16]. Незважаючи на те, що основний зміст зазначених робіт не пов'язаний з питаннями міжнародно-правового статусу особи безпосередньо, аналіз даних досліджень надає можливість дослідити еволюцію міжнародно-правового статусу особи в ширшому контексті історичних реалій.

Детальне вивчення особливостей правового статусу окремих категорій осіб в історичному контексті давніх часів міститься у статтях авторства О. А. Гавриленка та Т. Л. Сироїд під назвами «Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу» [42] та «Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу (1046–256 рр. до н.е.)» [44], опублікованих у 2020 та 2022 рр. відповідно. Перша праця розкриває питання міжнародно-правового статусу воїнів та мирного населення під час воєн стародавніх держав Сходу – Китаю, Індії, Єгипту та Фінікії. Друга стаття, окрім іншого, фокусується на статусі комбатантів та некомбатантів під час збройних конфліктів Давнього Китаю. Також необхідно згадати статтю О. А. Гавриленка та Є. В. Реньова «Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс» 2023 р., у якій розкрито тривалий процес становлення комплексу норм міжнародного права стосовно захисту певних дискримінованих груп суспільства від найдавніших часів до початку ХХ ст [40].

Варто також згадати монографію О. А. Гавриленка «Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.)», опубліковану в 2006 р., у якій автор висвітлює нормативно-правові засади грецької колонізації північно-причорноморських територій, правове регулювання суспільних відносин у даному регіоні. Особливу увагу автор приділяє аспектам розвитку правового статусу особи, зокрема характеристиці правового становища іноземців, які проживали у північнопричорноморських містах [26, с. 248–254].

Слід також вернути увагу на відомості щодо окремих елементів правового становища категорій осіб, зокрема, державних правителів, консулів, торговців, полонених та інших, які містяться у статтях О. А. Гавриленка «Правовий статус консулів генуезьких колоній у Криму (середина XIII – друга половина XV століття)» 2010 р. [38], «Формування підґрунтя принципу мирного вирішення міжнародних спорів у стародавній час та добу середньовіччя» 2015 р. [39], «Гене́за консульських установ держав Європи у стародавній час та добу середньовіччя» 2018 р. [28], «Визначення статусу полонених у звичаєвому праві та законодавстві Московського царства XV – початку XVIII ст.» 2023 р. [27], «Правове регулювання товарно-грошових відносин у генуезьких колоніях на території сучасної Південної України в середині XV століття» 2024 р. [360] та інших.

Вагомий пласт інформації щодо міжнародних аспектів правового статусу фізичних осіб в Стародавньому Римі знаходиться у роботах В. В. Денисенко. Так, у статті дослідниці «Регламентация правового статусу іноземців у Стародавньому Римі» 2011 р. висвітлено висновки щодо еволюції інституту іноземців у міжнародному праві стародавнього періоду та основних засад міжнародного захисту індивідів [67, с. 135]. Розвиток згаданих положень міститься у публікації В. В. Денисенко 2015 р. «Проксенія: історія становлення й розвитку консульського права», у якій автор зазначає, що публічна гостинність у Стародавній Греції володіла ознаками міжнародно-правового інституту в частині захисту інтересів громадянина однієї держави на території іншої [66, с. 20]. У свою чергу, стаття автора під назвою «Інститут державної гостинності (*hospitum publicum*) в Стародавньому Римі» 2016 р. включає в себе положення про стародавню державну гостинність Риму як елемент його міжнародних зв'язків протягом його існування в контексті покровительства над членами общин, держав, племен тощо [64, с. 19].

Стаття В. С. Макаруча «*Civis romanus sum* (Я громадянин Риму)» 2022 р. включає в себе характеристику статусу давньоримського громадянина, особливості надання такого статусу індивідам, перелік прав, обов'язків та

привілеїв «старих» і «нових» громадян, відмінності у становищі даних категорій. Науковець зазначає, що вагоме розширення числа римських громадян стало недоліком розбудови Римської держави, адже в подальшому пропонованих нею пільг не вистачало на широкий загальний вже існуючих та новоприйнятих громадян [112].

У даному контексті необхідно відзначити й монографію В. М. Мельника «Міжнародно-правова суб'єктність Римської імперії: юридичні концепції доби домінації», видану в 2025 р. У праці зосереджено увагу на міжнародно-правових відносинах Римської імперії та аналізуються особливості федератських угод між Імперією та варварськими племенами [117].

Крім цього, існує потреба у виділенні окремої групи праць сучасних вітчизняних науковців стосовно міжнародно-правових відносин України, в яких побіжно висвітлені аспекти функціонування правового статусу індивіда.

Так, у виданні під назвою «Гадяцька унія 1658 року», виданому у 2008 р. під редакцією П. С. Соханя, В. А. Брехуненка та інших, крім відповідних історичних текстів, зібрано наукові праці, присвячені численним аспектам Гадяцької унії, у тому числі й правам та свободам, обов'язкам особи, які впливали із заключення зазначеного договору, зокрема релігійним питанням, статусу шляхти тощо [46].

Монографія О. В. Задорожнього «Генеза міжнародної правосуб'єктності України» 2015 р. також містить інформацію щодо міжнародно-правової діяльності державних утворень, які існували на українських землях у попередніх тисячоліттях. У даній праці наголошено на спадковості формування міжнародної правосуб'єктності України на теперішньому етапі; тексти міжнародно-правових документів містять положення стосовно правового становища індивідів на теренах праукраїнських держав, висвітлено роль руських князів та гетьманів у формуванні української правосуб'єктності на міжнародному рівні [76].

Детальний аналіз міжнародних договорів, які містили перелік прав і свобод населення, регулювали питання підданства, становища іноземців тощо

також вміщено у роботах А. М. Гуза «Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі» 2007 р. [59], Т. В. Чухліба «Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр.» 2003 р. [193], фундаментальній праці «Україна кризь віки» у 15-ти томах 1998–1999 рр. [182] під редакцією В. А. Смолія та інших.

Зарубіжні дослідження, у яких розглядаються питання еволюції статусу індивіда в міжнародному праві, включають в себе ґрунтовну працю К. Парлетт «Особа в міжнародній правовій системі: наступність і зміни в міжнародному праві» [500], уперше видану в 2011 р. У ній розглянуто розвиток міжнародно-правового статусу фізичних осіб починаючи з часу укладення перших договорів, що надали індивідам певні права та повноваження, до становлення повоєнної системи міжнародного правопорядку в другій половині ХХ ст. У контексті нашого дослідження цінним видається аналіз автором доктрини та практики стосовно становища індивіда в міжнародному праві у ранній період розвитку міжнародного права та період від ХІХ ст. до 1914 р., а також детальний опис еволюції статусу особи в чотирьох вибраних сферах: міжнародних позовах фізичних осіб, міжнародному гуманітарному та кримінальному праві.

Проблемі еволюції статусу особи в міжнародному праві присвячена робота А. Петерс «За межами прав людини: правовий статус особи в міжнародному публічному праві» 2014 р. [506], у якій німецька дослідниця права, серед іншого, приділяє увагу аналізу доктрини та практики щодо міжнародно-правового статусу фізичної особи протягом історії. Із питань безпосередньої проблематики нашої дисертації праця А. Петерс становить інтерес в частині відображення доктринальних ідей стосовно міжнародно-правового статусу індивіда в історичній юридичній практиці початку ХХ ст.

Цінний масив сучасних історіографічних джерел стосовно еволюції правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві міститься у роботах, присвячених дослідженню розвитку прав та свобод індивіда – основного структурного елемента міжнародно-правового статусу особи.

Так, монографічне дослідження М. Р. Ішай «Історія прав людини: від найдавніших часів до епохи глобалізації», перевидана у 2008 р., становить значний інтерес в контексті характеристики розвитку елемента правового статусу особи – її прав та свобод, на Заході в період раннього Нового часу, епоху індустріалізації та інституціалізації міжнародних прав та свобод індивіда на початку ХХ ст. На думку автора, історія прав людини протягом окреслених у праці періодів демонструє чіткий вимір прогресу, хоча розвиток прав та свобод індивіда характеризувався повільністю їхнього утвердження та реалізації [390, с. 12].

Праця П. Г. Лорена «Еволюція міжнародних прав людини: бачення» 2013 р. [410] ставить за мету дослідження розвитку прав людини в міжнародному праві з давнини до нинішніх часів. Корисним з огляду на тематику нашого дослідження є глибокий аналіз перших міжнародних зусиль щодо захисту людства та справедливості, звільнення рабів, допомоги експлуатованим, догляду за пораненими та захисту переслідуваних, а також питання розвитку прав людини на початку ХХ ст.

Відображенням осмислення розвитку прав людини в сучасній історіографії досліджуваної проблематики також слугує стаття Д. Л. Шелтон «Вступ до історії міжнародного права прав людини» [574], опублікована в 2007 р. На особливу увагу заслуговують викладені в праці висновки щодо культурних, релігійних та правових передумов розвитку прав та свобод індивіда в міжнародному праві, а також аналіз еволюції прав особи до ХХ ст. та на початку ХХ ст.

Розгляд деяких аспектів міжнародно-правового статусу окремих категорій індивідів є центральною темою таких праць, як «Міжнародне право та права меншин» 1992 р. [618] та «Корінні народи та права людини» 2002 р. [617] авторства П. Торнбері, «Історія дипломатичних імунітетів» 1999 р. [338] Л. Фрей та М. Фрей, «Работоргівля та витоки міжнародного права прав людини» 2014 р. [462] Дж. Мартінез та інших.

В історіографії ХХ ст. питання, пов'язані з еволюцією правового статусу індивіда в домодерному та модерному міжнародному праві переважно

представлені науковими розвідками західних дослідників міжнародного права. Повніше уявлення щодо історіографії еволюції міжнародно-правового статусу особи із кінця IV тис. до н. е. до початку XX ст. складається саме із розглядом праць західних вчених-міжнародників минулого століття.

Так, зарубіжна історіографія проблематики другої половини XX ст. представлена ґрунтовною монографічною роботою В. Г. Грєве «Епохи міжнародного права» 1984 р. [352], яка стала доповненням перших видань автора 1943 та 1945 рр. Праця містить детальний розгляд розвитку системи міжнародного права починаючи зі стародавніх часів та огляд правового статусу дипломатичних представників, іноземців, корінного населення, мирного населення, комбатантів, повстанців та ін.

Вагомим внеском у сукупність наукових поглядів із досліджуваної тематики стала стаття Р. Л. Барша «Корінне населення Північної Америки та сучасне міжнародне право» 1982 р. [225], на початку якої автор приділяє увагу аналізу перших спроб дійти міжнародного консенсусу щодо статусу корінних народів на міжнародних конференціях стосовно Африки кінця XIX століття.

Робота Л. Б. Зона та Т. Бюргенталя «Міжнародний захист прав людини» [581], видана у 1973 р., включає в себе історичний екскурс з питань стосовно захисту прав окремих осіб та груп людей поза традиційним розглядом давнього права дипломатичного захисту. Демонструючи еволюцію захисту прав людини, дослідження відбиває розвиток правового становища фізичної особи в міжнародному праві.

У свою чергу, західна наукова література 50-х років XX ст. також присвячує увагу окремим аспектам еволюції міжнародно-правового статусу індивіда. «Історія міжнародного права. Частина перша: до Віденського конгресу (1815 р.)» 1951 р. [582] Г. Штадтмюллера є важливим джерелом з проблематики дослідження у частині розгляду автором найдавніших звичаїв ведення війни та положення мирного населення під час конфліктів на Стародавньому Сході, у Стародавній Греції та Римі. Більш широкий спектр питань, пов'язаних із правовим становищем особи та міжнародними відносинами містить соціологічна

робота Р. Ю. Ньюмеліна «Початки дипломатії; соціологічне дослідження міжплемінних та міжнаціональних відносин» [487], опублікована у 1950 р. Значний інтерес становить глава книги стосовно стародавніх Вавилонії, Єгипту, Асирії, Індії, Візантії, Венеції та їхніх дипломатів, статусу іноземців, міжнародних торговельних відносин між фінікійцями, греками та арабами, країнами Середземномор'я та Індією.

Видана у 1950 р. класична монографічна праця Г. Лаутерпахта «Міжнародне право та права людини» [413] у своїй першій частині містить комплексний аналіз розвитку прав індивіда в античному світі, Середньовіччі, Новому часі до початку ХХ ст. Домінуючим видається розгляд автором еволюції положень доктрини та практики з прав людини.

Зокрема, вчений досліджував питання міжнародної правосуб'єктності індивіда саме в аспекті визнання прав людини на міжнародно-правовому рівні. На думку Г. Лаутерпахта, правосуб'єктність особи є основою для визнання та закріплення прав людини [197, с. 115].

Як наголосив В. В. Гутник, Г. Лаутерпахт виходив із концепції універсалізму до прав людини, відповідно до якої права людини мають глобальний характер та усі держави повинні їх гарантувати. Погляди Г. Лаутерпахта стосовно необхідності не простого декларування, а реального забезпечення прав людини на універсальному рівні були передовими та значно випереджали час [60, с. 251–252].

Практичний підхід до осмислення кола питань, пов'язаних із міжнародно-правовим статусом особи від античності до початку Другої світової війни, можна знайти в «Короткій історії права народів» [488] А. Нуссбаума 1948 року видання.

Західну літературу першої половини ХХ століття з питань еволюції міжнародно-правового статусу особи з кінця IV тис. до н. е. до початку ХХ ст. представляють дослідження загального характеру італійських, німецьких, французьких та англійських вчених-правознавців та істориків міжнародного права. Так, деякі аспекти правового становища індивідів висвітлені у праці

Б. Парадізі «Історія міжнародного права в середні віки» 1940 р. [497]. Роботи А. Вегнера з історії міжнародного права 1936 р. [659] та Р. Редслоба з історії його основних принципів 1923 р. [546], хоч не позбавлені недоліків у викладі, являють собою цінні джерела фактів про особливості розвитку правового становища фізичних осіб протягом еволюції міжнародного права в цілому.

Сукупність наукових праць початку ХХ ст. щодо еволюції правового статусу особи в міжнародному праві також фокусується на загальноісторичних аспектах становища індивіда в міжнародно-правовій реальності. У двотомній праці К. Філіпсона «Міжнародне право та звичаї Стародавніх Греції та Риму» [509, 510], вперше виданій у 1911 році, детально проаналізовано статус та класи іноземців та їхні права та обов'язки як складову становища іноземців у зазначених державах, право притулку, статус послів тощо. Книга «Візантія і Персія в їхніх дипломатичних та міжнародно-правових відносинах доби Юстиніана» [354] К. Е. Гютербока 1906 року видання заглиблюється у питання становища посланників, торговців, біженців та полонених у зазначений період у Візантії та Персії. Схожі аспекти не лише стосовно періоду античності, а й Середньовіччя піднімаються й у статті А. С. Херші 1911 р. з історії міжнародних відносин [368].

Історіографія пізнього періоду Російської імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) із досліджуваного кола питань налічує лише незначну кількість праць, окремі аспекти яких стосуються еволюції правового статусу особи в окреслених хронологічних рамках дослідження. У зв'язку з цим варто згадати докторську дисертацію юриста Ф. Ф. Мартенса «Про консулів та консульську юрисдикцію на Сході» 1873 р., у якій вчений виклав історію розвитку консульського права східних держав [24, с. 103]. Праця юриста-міжнародника у двох томах «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» 1904 та 1905 рр. включає в себе виклад історії розвитку міжнародних відносин та права у стародавні часи, середні віки та Новий час, у тому числі аналіз ролі звичаєвого регулювання прав та свобод особи [2, с. 46].

У свою чергу, роботи дослідників міжнародного права Л. А. Камаровського «Гаазька мирна конференція 1899 р.» та «Право війни» 1905 р., М. М. Коркунова «Право війни» 1884 р., праці приват-доцента Харківського університету М. І. Догеля «Юридичне становище особи під час сухопутної війни. Комбатанти» 1894 р., Д. І. Каченовського «Про каперів та призове судочинство у відношенні до нейтральної торгівлі» 1855 р. містять характеристику міжнародно-правового статусу мирного населення та учасників воєнних дій [9, с. 69–75; 458, с. 273–292].

Історіографія проблематики еволюції правового статусу особи в міжнародному праві в науковій думці також представлена дослідженням М. О. Таубе з історії зародження міжнародного права у трьох томах 1894–1899 рр. Воно здебільшого фокусується на Середньовіччі як періоді, в якому були сформовані основні елементи міжнародного права. Найбільш інформативною в контексті нашого дослідження є видана в Харкові друга частина фундаментальної роботи М. О. Таубе, у якій автор досліджує зародження права війни у середні віки, тодішню воєнну практику, правове положення категорій осіб під час війни (некомбатантів, полонених, парламентарів та поранених) [9, с. 8].

Збірка лекцій харківського історика права А. М. Стоянова, опублікована у 1895 р. під назвою «Нариси історії та догматики міжнародного права», охоплює хронологію розвитку міжнародного права починаючи зі Стародавнього світу до XIX ст. включно [32, с. 354].

Варто також виділити оригінальну працю українського етнографа XIX ст. В. І. Переговського «Про засади міжнародного права щодо іноземців у народів стародавнього світу» 1859 р., у якій він виклав загальні тенденції еволюції міжнародно-правового статусу іноземців у Стародавньому світі, включно з особливостями інституту притулку [136, с. 21].

Не можна оминати увагою й багатотомну монографію М. С. Грушевського «Історія України-Руси» [57], написану протягом 1895–1933 рр., в якій автор, здійснюючи виклад української історії від найдавніших часів до другої половини

XVII століття, також висвітлює аспекти, пов'язані з правовим становищем деяких категорій осіб на теренах України.

Курс лекцій В. Б. Антоновича «Джерела для історії південно-західної Росії-України» 1880–1881 рр. включає в себе, серед іншого, аналіз юридичних документів, включно з іноземними, які стосуються XV–XVIII ст. [5].

Слід згадати й праці професора Львівського університету З. Цибіховського «Стародавнє міжнародне право разом із внеском у конституювання сучасного міжнародного права» 1907 р. [287], «Міжнародне право війни» 1914 р. [288], «Право народів. Система міжнародного права» 1915 р. [289], у яких науковцем приділено увагу розвитку окремих галузей міжнародного права та гуманітарного виміру прав і свобод людини.

У центрі західноєвропейської історіографії XIX ст. стосовно розвитку правового статусу індивіда в міжнародному праві перебувають роботи німецьких, англійських та французьких правників. Так, видана у 1887 році друга частина ґрунтовного посібника з міжнародного права під редакцією Ф. фон Хольцендорфа уміщує в себе детальний опис правового становища державних підданих та іноземців з точки зору системи міжнародного права та базується на доктринальних положеннях [378, с. 585–656].

У зв'язку з проблематикою еволюції міжнародно-правового статусу іноземців варто згадати і доповідь Т. Твіса «Про консульську юрисдикцію в Леванті та статус іноземців в османських судах», проголошену на конференції Інституту міжнародного права в Берні у 1880 р., у якій доповідач проаналізував правове положення іноземних громадян у східно-середземноморському регіоні західної Азії [641].

Інтерес у межах дослідження еволюції міжнародно-правового статусу фізичної особи становить частина вісімнадцятитомної монументальної праці Ф. Лорана 1867 р. щодо Французької революції. Автором викладено детальний аналіз Декларації прав людини і громадянина 1789 р. та зазначено, що першочерговою метою даного правового акта було визначення свободи та

рівності індивідів незалежно від їхнього закріплення в будь-яких законах [412, с. 45].

Питання міжнародно-правового статусу фізичних осіб також розглянуто у фундаментальній роботі Й.-К. Блюнчлі «Сучасне міжнародне право цивілізованих держав, викладене у вигляді кодексу» 1868 р. Науковець присвячує особливу увагу міжнародно-правовим гарантіям дотримання прав людини та зауважує, що сучасні йому намагання дотримуватися таких гарантій захисту особистих прав індивіда є досить слабкими. Тим не менш, винятком стали міжнародно-правові заходи проти торгівлі людьми: у праці міститься аналіз еволюції правового становища чорношкірих рабів [236, с. 17–18].

Дослідження Р. Філімора «Коментарі до міжнародного права» 1854–1857 рр. включає в себе обширний огляд явища торгівлі людьми. Зазначаючи, що володіння рабами є протизаконним для держав та приватних осіб, автор наголошує на значному поступі міжнародного права, норми якого забороняють продавати військовополонених у рабство. Більше того, колір шкіри особи не впливає на застосування цього принципу; представники негроїдної та європеїдної рас є рівними в правах. Окрім цього, у роботі досліджено основи правового положення іноземців, а також піратів як *hostis humani generis* згідно з міжнародним правом [507, с. 243, 260–298]. Еволюцію становища послів та консулів, міжнародно-правового статусу іноземного духовенства, у тому числі Папи Римського, розглянуто в сучасному автору контексті [508, с. 105–297].

Насамкінець, опублікована у 1848 р. робота М. Мюллера-Йохмуса «Історія міжнародного права античності» також фокусується на правах іноземців, посольств та консульств; додатково аналізується становище біженців та право війни. Праця є повноцінним розглядом еволюції предствалених категорій в державах Стародавнього світу: Китаї, Юдейському царстві, Індії, Персії, Греції, Римі та інших [480].

Підсумовуючи вищезазначене, необхідно наголосити, що аналіз сукупності вітчизняної та зарубіжної наукової літератури стосовно еволюції правового статусу особи в міжнародному праві домодерної та модерної доби

дозволяє дійти висновку про недостатність висвітлення даної проблематики. Історіографія розвитку міжнародно-правового становища індивіда в окреслених хронологічних рамках дослідження є незначною. Переважна більшість праць, у яких міститься певна інформація щодо еволюції правового становища особи в домодерному та модерному праві, є загальноісторичними дослідженнями, що зумовлює фрагментарність та різноманітність аналізу відомостей стосовно предмета дисертаційного дослідження. Наведений розгляд опрацювання питання розвитку статусу особи в домодерному та модерному міжнародному праві у вітчизняній та зарубіжній міжнародно-правовій історіографії свідчить про відсутність спеціальних наукових розвідок даного аспекта та визначає доцільність здійснення окремого історико-юридичного дослідження окресленого кола питань.

1.2. Джерела до вивчення правового статусу особи у міжнародному праві домодерного та модерного часу

Дослідження міжнародно-правового статусу особи в домодерну та модерну епохи нерозривно пов'язане з виявленням, вивченням та використанням історичних джерел окреслених періодів. У свою чергу, сукупність таких пам'яток минулого складає джерельне підґрунтя роботи та вимагає ретельного опрацювання. Процес формування бази джерел стосовно правового статусу індивіда у міжнародному праві домодерного та модерного часу має на меті залучити якнайбільше носіїв історичної інформації, пов'язаних з проблематикою дослідження. Історико-правові факти, які містяться в історичних джерелах, слугують одиницями побудови цілісного уявлення щодо міжнародно-правового статусу осіб.

Водночас, формування джерельної основи дослідження означеної тематики потребує орієнтації на ті історико-правові джерела, які були породжені в результаті міжнародно-правової діяльності в кінці IV тис. до н. е. – на початку XX ст. Сформована у такий спосіб джерельна база дослідження

характеризуватиметься репрезентативністю та достатнім охопленням питань проблематики міжнародно-правового статусу особи в домодерну та модерну добу розвитку міжнародного права.

При цьому, необхідно наголосити, що текст джерел дослідження є не лише інформаційним, а й соціальним (соціокультурним) феноменом. Характеристики автора тексту та його культури віддзеркалюються через зміст тексту і особливості його структури, які обумовлені безперервною участю в процесі соціальної комунікації [142, с. 79].

Слід зазначити, що з огляду на предмет дослідження найбільш інформативними є писемні документальні пам'ятки домодерного та модерного міжнародного права кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст., зокрема стародавнього, середньовічного міжнародного права та міжнародного права класичної доби, які містять інформацію про міжнародно-правову дійсність минулого та включають у себе дані про еволюцію правового статусу особи у згаданих хронологічних межах. Допоміжними носіями історико-правової інформації виступають також писемні нарративні та речові історичні джерела, опрацювання яких в сукупності з документальними пам'ятками дозволить відобразити розвиток міжнародно-правового статусу особи в домодерний та модерний час.

Окремі розглянуті нижче пам'ятки знайшли відображення в загальних історико-правових дослідженнях, але переважну більшість історичних джерел та їхніх окремих частин щодо їхнього значення для розвитку правового статусу індивідів у міжнародному праві кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст. ще належить опрацювати. Виникає потреба охарактеризувати сутність основних носіїв історико-правової інформації, які становлять фундамент джерельної бази дослідження стосовно міжнародно-правового статусу індивідів домодерної та модерної доби.

Так, одними з найдавніших історико-правових пам'яток минулого до вивчення правового статусу особи у міжнародному праві є документи, знайдені в архіві міста-держави Ебла – створені у III тисячолітті до н. е. глиняні таблиці

(таблетки) та їхні уламки з клинописом. Значний інтерес у широкому масиві знахідок становить незначна частина табличок, які містять тексти міжнародних торговельних договорів стародавнього міста з сусідніми шумерськими поселеннями, Єгиптом та іншими державами. Саме серед цих артефактів було знайдено нанесений на глиняну таблицю оригінал торговельного договору між Еблою та месопотамським містом-державою Абарсалом, датований приблизно 2400 роком до н. е. [216]. У 63 рядках основного тексту договору еблайтською мовою викладено умови ведення торгівлі на територіях цих держав. У контексті проблематики міжнародно-правового статусу осіб цінними видаються домовленості правителів держав стосовно правил знаходження еблійців та абарсальців на їхніх землях, термінів такого перебування, питання матеріальної підтримки та безпеки торговців, а також їхньої відповідальності [322].

Заслуговує на увагу також і корпус дипломатичної кореспонденції Тель-ель-Амарнського архіву, датований 1353–1336 рр. до н. е., який дозволяє встановити особливості тогочасної системи міжнародних відносин та динаміку зв'язків Єгипту з його васалами та незалежними суб'єктами [102; 477]. Представлені у вигляді глиняних таблеток із нанесеним на них клинописом аккадською мовою, дані документи є значущими джерелами історико-правової інформації щодо елементів правового статусу дипломатичних представників, посланців, біженців, торговців та подорожувальників, а також механізмів гарантування правового статусу перелічених категорій.

Не менш змістовним з точки зору висвітлення особливостей правового статусу індивідів у міжнародному праві Стародавнього світу є широковідомий союзний договір між єгипетським фараоном Рамзесом II та царем хеттів Хаттушилем III 1278 р. до н. е., фрагменти якого були знайдені в архіві столиці Хеттської держави Хаттуса у вигляді глиняних дощочок з клинописним письмом аккадською мовою. Текст історичної пам'ятки також можна знайти на стінах Карнакського та Рамессейського храмів в Єгипті, на які договір був нанесений єгипетським піктографічним письмом [408, с. 200–201]. Угодою не лише встановлювався вічний мир та визначалися умови функціонування

військового союзу, а й закріплювався взаємний обов'язок не приймати знатних та незнатних біженців з Єгипта та Хеттської держави, видавати таких утікачів разом з їхнім майном, сім'єю та рабами [33, с. 17–19].

Допоміжними історичними джерелами стосовно дослідження міжнародно-правового статусу окремих категорій осіб на Стародавньому Сході слугують речові пам'ятки давньосхідних цивілізацій та нарративні джерела. Так, особливий інтерес з точки зору статусу військовополонених становлять знайдені штандарти міст-держав Месопотамії Ура та Ебли (III тис. до н. е.), які відтворюють сцени розправи воїнів-переможців над полоненими та є мозаїчними зображеннями на дерев'яних панелях [207, с. 241].

У свою чергу, повніше уявлення про становище подорожуючих та торговців, біженців та полонених у Месопотамії можна скласти завдяки популярному вавилонському гімну богу-сонцю, покровителю купців та мандрівників Шамашу, що зберігся у формі глиняних таблиць, пізніх асирійських та одному вавилонському манускрипті, копіях у бібліотеці Ашурбаніпала та використовувався як тренувальний текст для клинописців. Дане нарративне джерело становить релігійну пам'ятку Месопотамії, яка свідчить про важливість безпеки, недоторканності та благополуччя торговців у дорозі та всіх подорожуючих [407, с. 121–123, 131].

Відомості про деякі елементи правового статусу біженців у Давньому Єгипті також доповнюються нарративною історичною пам'яткою часів Середнього Царства – «Сказанням про Синухета», яка була складена близько 1875 р. до н. е. та численні версії якої містяться на папірусі та глиняних черепках. Хоча початковий стиль написання розповіді вказує на автобіографічність твору та його призначення як могильного напису, подальший спосіб опису подій не відповідає звичному для текстів саркофагів [499, с. 21].

Нарративний характер має і переважна більшість міжнародно-правових джерел стосовно статусу осіб цивілізацій Стародавніх Індії та Китаю, що збереглися у формі художніх текстів, збірок настанов, хронік та

характеризуються синкретизмом релігійних, філософських, політичних поглядів тощо.

Серед давньоіндійських джерел до вивчення міжнародно-правового статусу фізичних осіб слід виділити Ману-сміті (Закони Ману) – розділений на статті ритмізований текст, згрупований у дванадцять глав, найдавніші з яких датуються II століттям до н. е. [245, с. lxxvi–lxxv]. Ця історико-правова пам'ятка Стародавньої Індії є писемним нарративним джерелом, яке збереглося у пізніших списках та коментарях. Закони Ману характеризуються синкретизмом настанов індивідам у їхньому повсякденному житті, порад правителю стосовно внутрішньодержавного управління та деяких норм міжнародно-правового характеру. Найбільш змістовною з точки зору регулювання правового статусу осіб у міжнародному праві в давньоіндійському розумінні є сьома глава, у якій викладено правила щодо призначення послів, їхніх повноважень та гарантування їхньої безпеки, деякі заборони комбатантам у бою та правила їхньої поведінки стосовно мирного населення [245, с. 225–231].

Значущою писемною пам'яткою Стародавнього Китаю, зміст якої також дозволяє дослідити еволюцію міжнародно-правового статусу окремих груп осіб, є угода Куїцю 651 р. до н. е., яка з різними змінами збереглася у трактаті давньокитайського мислителя Мен-цзи та класичних книгах стародавньої історії китайського регіону Гулян чжуань, Гун'ян чжуань та Цзо чжуань – частини хроніки нестабільного періоду Весен та Осеней [511, с. 50–52]. Незважаючи на деякі відмінності в описі процедури жертвоприношення на зібранні правителів, на якому був укладений даний договір, та певні розходження в передачі змісту угоди, можна дійти висновку про обмеження на міждержавному рівні правового статусу жінки як суб'єкта державної влади.

Важливими носіями історико-правової інформації державних утворень Стародавньої Греції, які відображають правовий стан індивідів згідно з міжнародним правом, виступають передусім нарративні пам'ятки щодо статусу послів та іноземців загалом в окремих грецьких полісах, а також історичні джерела з воєнного права. Так, стосовно міжнародно-правового становища

послів у різні часи існування грецьких полісів цінними є твори історичного характеру, передусім «Порівняльні життєписи» [134] Плутарха, «Промови» [4] Демосфена, «Географія» [588] Страбона, «Історія» [48] Геродота, «Загальна історія» [524] Полібія, «Історія Пелопонеської війни» [629] Фукидіда та інших, які згадують інститут недотканності послів, неприпустимість посягання на дане право, наводять приклади його дотримання, порушення та відповідальності, включно з оголошенням війни.

Правовий статус іноземців в античних грецьких полісах найповніше характеризують знайдені в різній кількості проксенічні декрети з Дельф, Делоса, Ороса, Прієни, Спарти, Афін та інших центрів давньої цивілізації греків, починаючи з VII ст. до н. е. до написів, які датуються II ст. н. е. Представляючи найбільш задокументовану форму міжнародних зв'язків полісів Стародавньої Греції між собою, іншими державами та навіть варварськими племенами, проксенічні написи епіграфічного характеру є джерелами вивчення вияву публічної гостинності давніх греків. Наприклад, епіграфічний напис грецькою на кам'яній стелі, знайдений на північному схилі афінського акрополя, становить типовий проксенічний декрет з характерною структурною побудовою [367, с. 131]. У ньому зазначаються посадові особи поліса-надавача титула проксена, отримувач та перелік його поважних вчинків, а також привілеї, які йому надаються. Даний документальний запис засвідчує факт надання Афінами статусу проксена та евергета (благодійника) Оініаду з Палескіата у 408 (407) р. до н. е. [296].

Слід зазначити, що епічні літературні твори Гомера «Одіссея» [52] та «Іліада» [51] також виступають незамінними допоміжними джерелами для висвітлення звичаїв війни загалом та міжнародно-правового статусу індивідів, зокрема вразливого становища давньогрецького цивільного населення та покорених комбатантів під час воєн. Абсолютне право власності над переможеними у Стародавній Греції описується в тому числі у філософських працях – «Політиці» [7, с. 21–23] Аристотеля та «Державі» [133, с. 161–162] Платона. Зокрема, у згаданій праці Аристотель висловлює думку про те, що в

будь-якому разі «одні люди за своєю природою вільні, інші – раби, і цим останнім бути рабами і корисно, і справедливо», що відображає тогочасні давньогрецькі переконання [148, с. 59].

У свою чергу, особливості міжнародно-правового статусу окремих категорій осіб на території Стародавнього Риму відслідковуються переважно за допомогою історичних джерел нарративного характеру, які містять відомості стосовно правового становища іноземців, послів, воїнів, військовополонених та мирного населення. Міжнародно-правове положення ворогів-комбатантів, а також особливості розмежування даної категорії з незаконними комбатантами – розбійниками, вплив таких правових статусів на становище захоплених ними осіб ґрунтовно викладене в численних роботах правників Гая [341], Марціана [460], Помпонія [529], Ульпіана [643] та інших, пізніше вміщених у Дигести Юстиніана – систематизовану сукупність вибраних фрагментів праць давньоримських юристів, створену в VI ст. н. е. за часів правління візантійського імператора Юстиніана I.

Праці давньоримського мислителя Марка Тулія Цицерона являють собою доповнення до зазначених джерел права Стародавнього Риму та відображають принаймні потребу більш гуманного поводження із завойованими особами. У діалозі «Про державу», написаному у 54–51 рр. до н. е., філософ описує принцип справедливості, за яким необхідно щадити кожного та турбуватися про людський рід [114, с. 115–116]. Пізніша праця Цицерона «Про обов'язки» 44 р. до н. е. включає в себе положення про пощаду переможених, які не були крвожерливими у боротьбі, та помилування тих, хто капітулював [115, с. 20–52].

Історико-правові факти щодо міжнародно-правового статусу іноземців можна знайти в роботі «Історія Риму від заснування міста» 14 р. до н. е. давньоримського історика Тита Лівія, у якій автор характеризує тогочасний інститут преторів у справах переґринів, який функціонував на основі права народів (*jus gentium*). В історичній праці зазначається, що іноземці могли бути виселені з Рима рішенням претора, та описується випадок вислання латинів з

міста [449]. Стосовно ознак міжнародно-правового статусу послів у Стародавньому Римі Лівій згадує їхню недоторканність та відповідальність винних згідно з правом націй у разі вбивства послів [431].

Історичним нарративним джерелом з питань правового становища іноземців у Стародавньому Римі також виступає робота історичного характеру «Аттичні ночі» давньоримського письменника Авла Геллія, завершена близько 180 р. н. е., що вміщує в собі фрагменти багатьох творів співвітчизників автора. Серед інших, відомості стосовно сенатського наказу 161 р. до н. е. щодо вислання з міста латиномовних мислителів та ораторів становлять вагомим історичне свідчення про тогочасне становище іноземців у Стародавньому Римі [343].

Розглядаючи історичні джерела до вивчення міжнародно-правового статусу індивідів у ранньому Середньовіччі (кінець V – середина XI ст.), слід звернути увагу на візантійсько-перський мирний договір 562 р., 13 статей якого збереглися у витягах з «Історії» Менандра Протектора – візантійського правника та історика. Сторонами угоди було узгоджено статус візантійських та перських купців в періоди перебування у Візантії та Сасанідській імперії відповідно, поважне ставлення до послів та їхні привілеї, статус біженців у воєнний та мирний час тощо. Більше того, до даного договору Юстиніан I та імператор Хосров I з династії Сасанідів додали спеціальну угоду, яка стосувалася захисту християнських меншин у Персії [474, с. 71–77].

Ранньосередньовічною історичною пам'яткою, що висвітлює статус моряків, купців та подорожуючих, можна вважати і Родоський морський закон, який використовувався у Візантійській імперії з VII століття і базувався на Кодексі Юстиніана та ранніх давньогрецьких морських звичаях. Збірка правил поведіння на морі регулювала правове становище команди корабля, пасажирів та купців, визначала відповідальність капітана у випадку грабежу корабля піратами чи крадіжки золота та товарів, ввірених йому [219, с. xiii–xv].

Відомості про встановлення взаємної міжнародної відповідальності мешканців Русі та греків (візантійців) у вигляді фізичної кари чи плати індивідів

за вбивство, крадіжку, грабіж, а також інформацію про правовий стан полонених, купців, іноземних службовців, боржників тощо на території Русі та Візантії можна почерпнути з їхнього договору 911 р. [33, с. 219–222]. Дане історико-правове джерело збереглося у варіанті списку в пізніших нарративних джерелах – літописах, у тому числі в «Повісті врем'яних літ».

Звертаючись до міжнародно-правового статусу осіб на середньовічному арабському Сході, необхідно відзначити первинне джерело мусульманського міжнародного права починаючи з VII ст., літературну та релігійну пам'ятку іслама – Коран. У ньому, зокрема, згадується інститут захисту біженців-«багатобожників» та наголошується на принципі взаємності в питаннях війни та мирного співіснування [141, с. 113–114]. Інформація про встановлення сприятливого міжнародно-правового статусу вразливих категорій населення (дітей, жінок та людей похилого віку) під час воєнних дій у Середньовіччі знаходиться в Хроніці 1234 року – сирійському літописі анонімного характеру, в якому міститься настанова найпершого халіфа Праведного халіфата Абу-Бакра (573–634 рр.) своїм полководцям перед нападом на Сирію [242, с. 200]. Тим не менш, дане нарративне джерело також містить розповіді про вбивство полонених чоловіків, рабство полонених жінок та дівчат, звірства на полі бою тощо [639, с. 69–101, 273–305].

Міжнародно-правовий статус дипломатичних представників на ранньосередньовічному Сході, зокрема у Китаї, церемоніал прийому посланців відображений на тогочасній історичній пам'ятці – копії картини на шовку «Імператорський паланкін», оригінал якої було виконано в VII ст. [672]. Зразок образотворчого мистецтва зображає імператора в оточенні служниць, посадову особу при дворі імператора, посланника та перекладача.

Змістовними історичними пам'ятками класичного Середньовіччя (середина XI–XIV ст.) стосовно правового становища деяких груп індивідів на європейській частині континенту є декрети та послання про так званій «Божий мир», які відображають значний вплив середньовічної церкви на правове регулювання міжнародних відносин у період феодальних воєн у

західноєвропейському регіоні. Такими декретами проголошувався захист церковних служителів, селян, жінок, купців та подорожуючих, установлювався захист тих, хто знайшов притулок у церкві тощо (послання про Божий мир святого Івона 1041 р. та святого Оділона 1042 р., декрети про Божий мир Тулузького собору 1041 р., Клермонського собору 1095 р. [161, с. 162] та інші). Крім цього, у 1139 р. Папа Іннокентій II своїм указом заборонив використання арбалетів, луків та пращ (пристосувань для метання каміння або металевих куль) проти християн та встановив покарання – накладення анафеми на порушника [363, с. 733].

Важливими історичними джерелами до вивчення міжнародно-правового статусу індивідів виступають правові пам'ятки Ганзейського союзу – торгового та оборонного альянсу німецьких вільних міст XIII–XVII ст. Договори Любека та Гамбурга стосовно захисту тоговців 1241 р.; Любека, Ростока та Вісмара щодо переслідування розбійників 1259 р.; угода про захист торговельних відносин Любека та Вісбі 1280 р. та інші закріплюють гарантії безпеки купців у містах Ганзи [33, с. 199–201]. Правові акти Ганзейського союзу 1260–1264 рр., окрім положень про захист торговців на морі, включають в себе рішення про статус біженців із міст об'єднання, полонених, відповідальності злочинців тощо [33, с. 201–202].

Також варто звернути увагу на Німфейський договір, укладений у 1261 р. однією з наступниць Візантії, Нікейською імперією, та Генуезькою республікою, який був покликаний зміцнити позиції Візантії у воєнному протистоянні з Венеційською республікою. Грецький текст джерела не зберігся, а латинський варіант міститься в генуезьких середньовічних списках. Умовами договору правовий статус генуезців на території Візантії покращувався завдяки скасуванню для жителів Генуї всіх мит, податків та зборів, установлювався принцип персональної відповідальності. У володіння Генуї також були віддані деякі території, які імператор Михаїл VIII Палеолог планував відвоювати разом із союзниками, та надавалася повна юрисдикція над своїми громадянами, право консульства [45, с. 140–142; 675, с. 488–495].

Історичні джерела пізнього Середньовіччя (XIV–XVI ст.) щодо правового статусу індивідів за міжнародним правом, окрім іншого, представлені уніями Польщі та Литви – Кревською 1385 р., Віленсько-Радомською 1401 р., Горodelьською 1413 р., Гродненською 1432 р. та Люблінською 1569 р. Угоди між Королівством Польським та Великим князівством Литовським відображають поступове об'єднання держав в єдиний суб'єкт – Річ Посполиту – та слугують пам'ятками еволюції правового статусу її підданих. Уніями регулювалися питання правового статусу християн, прав литовських та руських бояр на участь у виборі польського правителя, взаємного прийому бояр та шляхти в польські та литовські гербові братства, підтвердження їхніх прав та надання привілеїв, обмеження політичних прав православних та інші [405, с. 1–3, 36–41, 50–60, 76–81, 331–363].

Окрім цього, правові акти міжнародного характеру ще однієї могутньої держави Середньовіччя, Османської імперії, про надання привілеїв англійським купцям для ведення торгівлі на її території 1580 та 1601 рр., також слугують відображенням правового становища індивідів в даний період. Підданам королеви Єлизавети, за наказами турецького султана, надавалися торговельні та митні преференції, право обирати консулів, гарантувався захист від піратів та розбійників тощо [33, с. 230–237]. Змістовним з точки зору не лише встановлення прав та гарантій безпеки турецьких та польських купців, а й визначення становища полонених обох сторін, є мирний договір між Османською імперією та Річчю Посполитою 1607 р., у якому йшлося про відпущення захоплених осіб без викупу [357, с. 675–680].

Одними з основних історико-правових пам'яток Нового часу до вивчення міжнародно-правового статусу осіб є Оснабрюкський та Мюнстерський мирні договори 1648 р., які були укладені на закінчення Тридцятирічної війни 1618–1648 рр. Текст угод був написаний латинською мовою. Стороною обох документів виступила Священна Римська імперія; від імені королеви Швеції був підписаний Оснабрюкський мирний договір, короля Франції – Мюнстерський. Так, Оснабрюкською угодою закріплювався правовий статус індивідів залежно

від їхнього віросповідання, права емігрантів з релігійних причин, право представників окремих чинів на свободу договорів з іноземцями тощо [72, с. 310–388]. Мюнстерський договір містив положення про свободу міжнародної торгівлі між жителями обох берегів річки Рейн, а також зобов'язання встановлення свободи судноплавства по ній [72, с. 393–413].

Значущими історичними джерелами XVIII ст., які відображають окремі аспекти міжнародно-правового становища осіб та його подальшу еволюцію, є прогресивні правові акти Великої французької революції, а саме: Декларація прав людини та громадянина 1789 р. та Конституція 1791 р., прийняті Національними установчими зборами Франції. Окрім питань внутрішньодержавного регулювання, Декларацією прав людини та громадянина закріплювалися права та свободи індивідів, гарантії здійснення природних прав людини, забезпечення особистої недоторканності, свободи віросповідання тощо [293]. Декларація була поміщена на початку Конституції 1791 р., у першому розділі якої також містилися підтвердження наявності в індивідів свободи на пересування, вираження думок, віросповідання. Серед іншого, другий розділ Конституції визначає підстави набуття іноземцями французького громадянства та втрати статусу громадянина Франції [265].

Закріплення якісних змін правового статусу осіб у XIX – на початку XX ст. можна прослідкувати завдяки тогочасним пам'яткам міжнародного права. Зокрема, відомості щодо правового статусу підданих Варшавського герцогства, окремі території якого переходили у володіння Російської імперії, статус біженців та перебіжчиків на території вільного міста Кракова та його прилеглих територій, свободи пересування та міжнародної торгівлі визначеними річками знаходяться в Заключному акті Віденського конгресу 1815 р. Засудження работоргівлі стало предметом Декларації держав про припинення торгівлі неграми 1815 р., а становище офіційних іноземних делегатів – Положення про ранги дипломатичних представників, які стали додатками до Заключного акта [401, с. 202, 204–207].

На увагу також заслуговують правові акти Паризького конгресу 1856 р.: Паризький мир 1856 р., яким, серед іншого, було надано гарантії свободи торгівлі та судноплавства Дунаєм [369, с. 1250–1265], та Паризька декларація про морське право 1856 р., що забороняла каперство [295]. Зобов'язання зрівняти права християн та мусульман на території Османської імперії були включені до Берлінського трактату 1878 р. [637, с. 401–424] – підсумкового акта Берлінського конгресу.

Стрімкий розвиток інструментів захисту осіб під час воєнних дій відбувся завдяки прийняттю Женевської конвенції про покращення долі поранених на полі бою 1864 р. на конференції, зібраній на прохання Комітета Червоного Хреста. Документом були закладені основоположні принципи надання допомоги пораненим незалежно від їхньої національності та недоторканності медичного персоналу і госпіталів [283]. Окрім цього, на черговій конференції стосовно законів війни була ухвалена Санкт-Петербурзька декларація про відміну використання вибухових та запальних куль 1868 р., якою збалансовувалися потреби війни та вимоги гуманності [294].

Заборона рабства на африканському континенті фігурує у Заключному акті Берлінської (Африканської) конференції, прийнятому в 1885 р. Угода також встановлювала свободу совісті та судочинства, релігійну терпимість, підтримку просвітництва на даних територіях тощо [648, с. 1664–1670]. Недопущення торгівлі рабами та рабства загалом в Африці стало головною темою Брюссельської конференції 1889–1890 рр., на якій було схвалено Конвенцію про работоргівлю та імпорт до Африки вогнепальної зброї, боєприпасів і спиртних напоїв 1890 р. [635, с. 314–171].

Важливими правовими актами до вивчення міжнародно-правового стану індивідів є Гаазькі конвенції 1899 та 1907 рр., ухвалені на відповідних конференціях. У Гаазькій конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1899 р. та додатковому положенні до неї йдеться про зобов'язання гуманного поводження з військовополоненими, право на таке поводження супроводжуваних індивідів, заборону віроломного вбивства ворога, становище

шпигунів, положення цивільного населення на окупованих територіях тощо [269]. Конвенція стосовно адаптації принципів Женевської конвенції 1864 р. до війни на морі 1899 р. містить положення щодо охорони позначених суден-госпіталів та обов'язок лікувати поранених моряків незважаючи на належність до сторін конфлікту [270].

Підписанням Гаазької конвенції 1907 р. та прийняттям додатка до неї держави підтвердили прийняті раніше зобов'язання з окремими доповненнями [280]. Також на конференції було дещо оновлено згадану вище Конвенцію стосовно адаптації принципів Женевської конвенції 1864 р. до війни на морі [281], яка стала базуватися на розширеній Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, ухваленій у Женеві у 1906 р. [282].

Завершальними в періоді класичного міжнародного права стали міждержавні домовленості Паризької конференції 1919 р.: Версальський, Сен-Жерменський, Нейїський, та пізніші Тріанонський і Севрський мирні договори з переможеними державами (Німеччиною, Австрією, Болгарією, Угорщиною та Османською імперією відповідно) врегульовували не лише територіальні та репараційні питання, а й проблеми правового статусу в'язнів війни, меншин, покарання воєнних злочинців, та містили Статут Ліги Націй, тим самим закладаючи основи нової системи міжнародних відносин [533; 638].

Таким чином, джерела до вивчення міжнародно-правового становища особи у домодерну та модерну епохи представлені значною кількістю пам'яток, серед яких найчисленнішою є група писемних документальних та нарративних носіїв історико-правової інформації. Дану сукупність джерел доповнюють речові знахідки, які відіграють допоміжну роль в опрацюванні масиву відомостей щодо правового статусу індивідів кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст. Висвітлені історичні пам'ятки складають основу джерельної бази дослідження еволюції міжнародно-правового статусу осіб згідно зі стародавнім, середньовічним міжнародним правом та міжнародним правом класичної доби.

Водночас, усебічне розуміння розвитку правового статусу особи у домодерний та модерний час може скластися лише після вивчення історико-

правових джерел у їхній сукупності, а також аналізу, співставлення та осмислення масиву пам'яток міжнародного права спираючись на теоретико-методологічні основи дослідження окресленої проблематики.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження проблеми.

Накопичивши значний арсенал різноманітних принципів та методів дослідження протягом еволюції міжнародно-правового регулювання певних сфер людської діяльності, наука історії міжнародного права становить складну систему відповідних знань, уявлень і поглядів, яка функціонує та розвивається завдяки процесам наукового пізнання. Спрямована на одержання та накопичення історико-правових знань, дана діяльність ґрунтується на власних теоретико-методологічних засадах – сукупності ідей, закономірностей, принципів та методів наукового пізнання, які використовуються в рамках окремого дослідження [8, с. 22].

Характерною ознакою сучасного історичного мислення виступає раціоналізація історичної науки і споріднених історичних дисциплін у гуманітарних науках, що відповідає методичній раціоналізації знань людства загалом, адже це є незаперечною умовою існування сучасних суспільств [165, с. 36].

У свою чергу, теоретико-методологічні основи дослідження еволюції правового статусу особи в міжнародному праві домодерного та модерного часу становлять необхідний комплекс засобів, прийомів, методів та принципів історико-правового пізнання задля визначення закономірностей розвитку та характерних рис міжнародно-правового статусу особи в кінці IV тис. до н. е. – на початку XX ст. У процесі опрацювання окресленої тематики, аналізу, упорядкування, викладення змісту й отриманих результатів дослідження особливу увагу приділено відповідності роботи базовим принципам наукового пізнання – історизму, об'єктивності, детермінізму та системності, які становлять

підґрунтя вивчення особливостей розвитку правового статусу особи в міжнародному праві домодерної та модерної епох.

Так, застосування принципу історизму дозволяє розглядати предмет дослідження як конкретну міжнародно-правову конструкцію, яка розвивається в певних часових і географічних межах та елементи якої підлягають історичним змінам [184, с. 10]. Виявлення закономірностей еволюції явища правового статусу особи в контексті розвитку міжнародного права відіграє першочергову роль в осмисленні значення міжнародно-правового регулювання становища індивідів у системі міжнародних відносин з точки зору історичного розвитку людства.

Принцип об'єктивності в правовій науці пов'язаний із дослідженням і сприйняттям права як явища, що не залежить від індивідуальної свідомості задля виявлення об'єктивних закономірностей [119, с. 86–87]. Принцип об'єктивності у дослідженні еволюції правового статусу особи та його елементів у міжнародному праві в межах дослідження пов'язаний з усебічним висвітленням міжнародно-правової дійсності стосовно предмета вивчення в зазначених хронологічних рамках. Водночас, центральним завданням є врахування особливостей функціонування міжнародно-правового стану осіб за різних історичних умов та дослідження факторів, які визначали виникнення та розвиток даного явища.

Успішне застосування зазначених вище засад тісно пов'язане з фундаментальним принципом детермінізму, залучення якого допомагає визначити закономірності еволюції правових явищ, зокрема і правового статусу індивідів у міжнародному праві, на основі причинних зв'язків та конкретно-історичних обставин, виокремити істотні ознаки та тенденції розвитку досліджуваного явища [62, с. 29]. Водночас, використання принципу системності [100, с. 9–12] стосовно висвітлення еволюції міжнародно-правового становища особи у домодерний та модерний час уможливорює розгляд предмета дослідження як цілісної правової конструкції з численними елементами,

невіддільної частини системи міжнародних відносин на різних етапах її історичного розвитку.

Таким чином, послідовне використання зазначених принципів сприяє деталізованому розумінню розвитку правових норм і звичаїв щодо досліджуваного явища та гарантує ефективність та різнобічність дослідження [539, с. 180–181].

Слід зазначити, що вивчення закономірностей еволюції та особливостей правового статусу особи в міжнародному праві кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст. вимагає застосування значного комплексу філософських, загальнонаукових та спеціальних методів дослідження. Серед першої групи способів пізнання необхідно виділити методи герменевтики та діалектики. Загальнонаукові методи дослідження проблематики включають в себе прийоми логічного (аналіз, синтез, узагальнення, методи індукції та дедукції, систематизації) та теоретичного (історичний, системно-структурний методи, метод сходження від абстрактного до конкретного) рівнів.

Діалектика є одним із філософських методів пізнання, згідно з яким будь-яке явище перебуває у процесі зміни та взаємодії (боротьби) протилежностей; герменевтичний метод передбачає проникнення у сенс явищ через з'ясування їхнього місця та функції в культурі, у контексті їхніх інтерпретацій [62, с. 151]. Застосування герменевтичного методу пізнання у дослідженні розвитку міжнародно-правового становища індивідів у зазначених хронологічних межах сприяє поглибленню розуміння змісту носіїв історико-правової інформації як частини міжнародно-правового простору, тлумаченню відповідних норм міжнародного права та шляхів їхньої реалізації. За допомогою методу діалектики сенс визначеного кола питань розкривається з позиції прогресу та закономірностей функціонування міжнародно-правового статусу окремих категорій осіб.

Своєю чергою, із залученням аналізу явище досліджується з метою виявлення його основних пояснювальних принципів [239]. Використання аналізу як загальнонаукового методу дозволяє дослідити властивості та зв'язки

між конкретними складовими правового статусу індивідів у визначений історичний період, а синтез уможливорює розгляд даного міжнародно-правового явища як єдиної сукупності елементів. Процес узагальнення виявляється у логічному встановленні загальних ознак явищ, їхньому об'єднанні на основі однорідних властивостей та тісно пов'язаний з операцією індукції – логічним шляхом від одиничних фактів до узагальненого вираження у знанні. Дедуктивний метод дослідження розвитку міжнародно-правового становища індивідів відповідно до норм стародавнього, середньовічного та класичного міжнародного права становить протилежність індуктивного та полягає у виділенні окремого елемента з певного загального положення. Насамкінець, упорядкування здобутих знань виявляється у їхній систематизації.

При цьому, історичний метод пізнання передбачає дослідження виникнення, формування і розвитку явищ у хронологічній послідовності, метод сходження від абстрактного до конкретного становить загальну форму руху наукового пізнання та є відображенням дійсності у мисленні [23, с. 40, 46]; завдяки системно-структурному способу пізнання з'являється можливість досліджувати внутрішній устрій і структуру правового явища [122, с. 7].

Так, особливості предмета дослідження вимагають застосування загальнонаукових методів теоретичного рівня, зокрема історичного методу для встановлення обставин виникнення та детальної послідовності розвитку правового стану особи протягом визначених історичних періодів, та системно-структурного способу пізнання – методу, який дозволяє розглядати комплекс елементів міжнародно-правового статусу особи в їхній цілісності. За допомогою прийому сходження від абстрактного до конкретного виникає можливість розширення пізнавального процесу через поглиблення кола пошуку знання стосовно еволюції правового становища індивідів за рахунок конкретизації умов розвитку даного правового явища, знаходження нових історико-правових зв'язків тощо.

Спеціальнонауковими методами пізнання стосовно еволюції міжнародно-правового статусу осіб у міжнародному праві кінця IV тис. до н. е. – початку

XX ст. є прийоми аналітичної та синтетичної джерелознавчої критики, історико-генетичний, теоретико-юридичний, формально-правовий, структурно-функціональний та порівняльно-правовий методи.

Зважаючи на специфіку досліджуваної проблематики, джерелознавча критика аналітичного та синтетичного рівнів є фундаментальним етапом дослідження, від якого залежить подальший перебіг процесу пізнання та достовірність здобутих результатів [11, с. 105–110]. Так, проведення джерелознавчого аналізу вимагає з'ясування походження та змісту історико-правового джерела, виявлення окремих фактів стосовно міжнародно-правового становища індивідів у визначених хронологічних рамках. Процес джерелознавчого синтезу в контексті розгляду предмета дослідження включає в себе оцінку комплексу історико-правових джерел у їхній взаємозалежності.

Необхідність використання історико-генетичного методу в сукупності з теоретико-юридичним аналізом полягає у з'ясуванні сутності інституту правового статусу особи в міжнародному праві домодерного та модерного часу. Зокрема, історико-генетичний прийом, полягаючи у послідовному розкритті змін об'єкта дослідження у ході історичного розвитку, еволюції одиничного у взаємозв'язку з особливим, спільним та загальним [123, с. 115], уможливорює виявлення змін смислового наповнення поняття міжнародно-правового становища індивіда протягом конкретних історичних періодів та ролі даного правового явища як значущого компонента міжнародних відносин зі стародавніх часів до початку минулого століття.

Відбиття змісту міжнародно-правової дійсності стосовно функціонування правового статусу осіб шляхом розгляду теоретичних аспектів досліджуваної категорії можливе завдяки теоретико-юридичному методу. Даний метод становить конкретнонауковий спосіб мислення, під час застосування якого використовуються існуючі правові теорії, поняття і категорії, які відображають основний зміст правової реальності, її структуру та закономірності розвитку [140].

Водночас, прийоми пізнання формально-правового (опис правових явищ шляхом юридичної термінології, висвітлення діяльності соціальних суб'єктів в аспекті юридичних моделей поведінки) та структурно-функціонального характеру (з'ясування внутрішньої побудови правових явищ шляхом встановлення сутнісних, відносно стійких зв'язків між їхніми елементами з абстрагуванням від якісних характеристик даних елементів) [140] надають можливість установити нормативно-правовий зміст і основні характеристики правового статусу осіб в міжнародному праві домодерного та модерного часу та окреслити особливості компонентів правового статусу особи зазначеного періоду відповідно.

Зрештою, порівняльно-правовий метод, зокрема, у міжнародно-правових дослідженнях, допомагає встановити сутність інститутів, норм і принципів міжнародного права, які склалися історично, особливостей міжнародного права в різні історичні періоди тощо [15, с. 18–19].

Сутність порівняльно-правового методу для ґрунтовного дослідження правового стану індивідів у визначених хронологічних межах полягає у зіставленні елементного складу та характерних рис предмета вивчення з урахуванням закономірностей його історичного розвитку.

Отже, вказані вище філософські, загальнонаукові та спеціальні методи дослідження у сукупності з фундаментальними принципами наукового пізнання слугують теоретико-методологічним підґрунтям дослідження еволюції правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві. Ефективне застосування комплексу розглянутих прийомів забезпечує результативність та різнобічність розгляду предмета дослідження в окреслених хронологічних рамках.

Враховуючи зазначене вище, у дослідженні еволюції правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві (кінець IV тис. до н. е. – початок XX ст.) автор спирався на сукупність міжнародно-правових документів, тематичної літератури та матеріалів.

При цьому, здійснений аналіз історіографії проблеми міжнародно-правового статусу індивідів кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст. дозволяє зробити висновок щодо кількості робіт, присвячених досліджуваній тематиці, обсягу викладених історико-правових фактів та особливостей висвітлення еволюції правового статусу осіб протягом домодерної та модерної доби. Виокремлено основні групи праць, сукупність яких утворює історіографію розвитку правового становища індивіда у домодерному і модерному міжнародному праві та пов'язаних питань.

Так, історіографічний масив вітчизняної та зарубіжної наукової літератури стосовно специфіки досліджуваної проблематики є незначним та характеризується фрагментарністю і різноманітністю викладу історико-правових відомостей щодо міжнародно-правового статусу осіб, відсутністю спеціальних наукових розвідок даного питання в окреслених хронологічних межах.

Джерельну базу дослідження правового становища індивідів у домодерному та модерному міжнародному праві складає сукупність історико-правових пам'яток, які становлять результат міжнародно-правової діяльності кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст. Система джерел до вивчення правового статусу особи у міжнародному праві домодерного та модерного часу охоплює основні носії необхідної історико-правової інформації – писемні пам'ятки документального характеру, а також допоміжні – наративні, речові та зображальні історичні джерела зазначених періодів.

Зміст переважної більшості відібраних складових джерельного підґрунтя дослідження та їхніх частин, роль окремих історико-правових фактів у процесі еволюції міжнародно-правового статусу індивідів у домодерну та модерну епохи не знайшли належного відображення у системі наукового знання, з огляду на це виявлення, ретельне опрацювання та характеристика сутності історичних пам'яток щодо міжнародно-правового становища особи кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст. становлять важливу передумову виконання мети та завдань дослідження.

Водночас, висвітлення розвитку правового статусу індивідів у міжнародному праві в окреслених хронологічних рамках є неможливим без використання філософських, загальнонаукових і спеціальних методів пізнання разом із основними принципами здобуття наукових знань, які складають теоретико-методологічну базу дослідження. Визначення закономірностей розвитку та характерних рис міжнародно-правового статусу особи в кінці IV тис. до н. е. – на початку XX ст. відбувається шляхом детального розгляду сукупності історико-правових джерел зазначеного періоду за допомогою відповідного комплексу засобів, прийомів, методів та принципів історико-правового пізнання.

РОЗДІЛ 2

ПРАВОВИЙ СТАН ОСОБИ В ДОМОДЕРНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ (кінець IV тис. до н. е. – 1648 р.)

2.1. Характерні риси правового статусу особи в стародавньому міжнародному праві

Сучасний стан розвитку явища міжнародно-правового статусу індивіда, його нормативно-правове регламентування та особливості механізмів захисту окремих елементів такого становища – прав та свобод – вказують на багатовікову еволюцію даної категорії на міжнародній арені. Так, питання характерних рис правового статусу особи протягом попередніх етапів розвитку міждержавних відносин є актуальним з точки зору наступництва інститутів міжнародного права та невпинного вдосконалення існуючих правових концепцій, у тому числі категорії міжнародно-правового статусу особи.

Забезпечення та захист ключових елементів статусу індивіда за міжнародним правом, зокрема, його прав і свобод, нині складають одне з першочергових завдань сучасної світової спільноти, що реалізується через погодження основних правових цінностей суспільства [156, с. 22]. Водночас, свобода є основоположною цінністю лібералізму та невід’ємною умовою формування вільного індивіда [160, с. 25]. Крім цього, свобода індивіда – одна з основних цінностей сучасного цивілізованого суспільства, а забезпечення її недоторканності є однією з головних державних функцій [570, с. 91].

Установлення стійкого миру та справедливості ґрунтується на неухильному дотриманні міжнародних стандартів прав людини [147, с. 106], що тісно пов’язане з розумінням історичного розвитку правового статусу особи за міжнародним правом.

Еволюція відповідного становища індивідів під час домодерного періоду поступу сукупності міжнародно-правових норм та звичаїв охоплює найдавніші часи зародження основ досліджуваної категорії у Стародавньому світі (з кінця

IV тис. до н. е.), Середньовіччі (кінець V–XVI ст.) до укладення Вестфальського миру у 1648 р. – договору, принципи якого стали основою сучасного міжнародного права.

Розвиток стародавнього міжнародного права як системи, що склалася у результаті спершу епізодичних, а згодом стійких міжнародних зв'язків між давніми державами Близького та Далекого Сходу, а також Стародавніми Грецією та Римом, характеризувався регіональністю та релігійною зумовленістю відносин між даними утвореннями, примітивністю норм, принципів та основних інститутів міжнародного права, у тому числі міжнародно-правового статусу особи.

Як зазначає О. В. Буткевич, до специфіки стародавнього міжнародного права слід віднести особливості його суб'єктів, об'єкту (предмету), структури і системи взаємовідносин тогочасних державних утворень, та неправові реалії. Міжнародні відносини стародавніх держав мали казуїстичний характер та були спрямовані на досягнення визначених вигод, не вимагаючи підтримання довготривалих багатосторонніх союзів стародавніх країн [19, с. 24].

Водночас, особливості правового становища індивіда згідно з міжнародним правом стародавньої доби полягають у виникненні та розвитку даної категорії шляхом появи та активізації міжнародних зв'язків державних утворень, пов'язаних із торгівлею, відправленнями посольств, воєнними конфліктами, шлюбними відносинами тощо. Характерними ознаками правового статусу особи у стародавньому міжнародному праві є специфічні риси даної категорії права та її структурних елементів у різноманітних міждержавних взаєминах давніх часів.

Безперечно, міжнародно-правовий статус осіб у стародавню добу не відповідав сучасним уявленням міжнародного співтовариства щодо змістового наповнення цього поняття та характеризувався регіональністю, несистематичністю закріплення положень, їхньою розрізненістю та негуманністю тощо. Тим не менш, таке бачення правового статусу особи державними утвореннями Стародавнього світу у веденні зовнішніх зносин,

відсутність важливих елементів міжнародно-правового становища людини, передусім її прав та свобод, в уявленні населення найдавніших держав указує на ранні стадії розвитку категорії міжнародно-правового становища індивіда.

Для встановлення характерних рис міжнародно-правового становища особи у стародавню добу необхідно розглянути дані, що містяться в історико-правових джерелах кінця IV тис. до н. е. – 476 р. н. е., створених у результаті або пов'язаних із міжнародно-правовою діяльністю державних утворень Месопотамії, Стародавніх Єгипту, Індії, Китаю, Греції, Риму та інших, виділити основні закономірності розвитку та особливості даного правового явища залежно від територіальних та часових чинників.

Так, початки формування найпримітивніших основ правового статусу особи можна прослідкувати в перших месопотамських містах-державах на Близькому Сході з IV – початку III тис. до н. е. – часу, в який цивілізація регіону Месопотамії досягнула високого рівня розвитку соціальної ієрархії та стала місцем зародження людської цивілізації. У цей час почав формуватися та набувати міжнародно-правового характеру комплекс положень щодо правового становища індивідів, поступово оформлюючись в окремий інститут стародавнього міжнародного права.

Можливість охарактеризувати появу та розвиток категорії міжнародно-правового становища особи найдавніших часів дають знайдені глиняні таблиці кінця IV – початку III тис. до н. е., відомі як Архаїчні тексти, найбільш ранні писемні джерела регіону Месопотамії. Саме в них містяться дані щодо правового становища окремих категорій осіб в одному з найперших шумерських міст-держав – Уруці. Слід зазначити, що це найдавніше джерело, разом із іншими історико-правовими пам'ятками, передусім містить чи не найбільше інформації стосовно рабства – одного з вічних супутників людства.

Правовий статус захопленого мешканцями Урука мирного іноземного населення, чоловіків, жінок та дітей, не включав у себе жодних прав та свобод, а призначення таких індивідів було одним – рабство. Більше того, характер протоклінописних записів на глиняних таблицях свідчить про прирівнювання

становища рабів до стад домашніх тварин, а спосіб написання імен таких індивідів був покликаний відображати належність раба як власності, оцінку його якості чи спосіб утримання, наприклад, скутим у ланцюгах, уярмленим чи заарканеним [209, с. 80–81; 330, с. 12].

За твердженням Ф. ван Коппена, індивіди-раби вважалися за товар та могли продаватися не лише всередині міст-держав Месопотамії, а й бути об'єктом міжнародної торгівлі та навіть викрадатися за кордоном для подальшого обернення в рабів та їхнього продажу [402, с. 16]. Наприклад, відомі факти специфікації іноземного походження рабів у договорах продажу протягом II тисячоліття до н. е. у Вавилоні. Також слід зазначити, що деякі жителі месопотамського регіону були вимушені ставати рабами добровільно через їхній низький соціальний статус та бідність. Зміст вавилонських договорів купівлі-продажу рабської сили вказує на вже існуючий статус осіб як рабів на периферії на момент їхньої передачі для відправлення за кордон [553, с. 53, 71–73].

У свою чергу, листування правителів стародавнього міста Шубат-Енліль з архівів Тель-Лейлан (II тис. до н. е.) свідчить про поширення практики торгівлі захопленими особами в містах-державах месопотамського регіону та боротьбу з даним явищем, захист індивідів, у тому числі й на союзницьких територіях [323, с. 97–102, 110–121, 122, 129, 143–144, 160]. Листи міста Марі також містять дані щодо проблем торгівлі незаконно захопленими індивідами та перелік заходів (висловлення догани, контроль за перевезеннями рабів тощо), спрямованих на придушення торгівлі жителями держав-васалів [319, с. 226–228, 229–230].

Джерела права міст-держав Месопотамії включають в себе дані щодо міжнародно-правового статусу рабів. Так, відомий старовавилонський збір законів, Кодекс Хамурапі (II тис. до н. е.) включає в себе норми про передачу рабів у разі їхньої покупки в іноземній державі та їхньої ідентифікації попереднім власником, а умови такої передачі відрізняються залежно від країни походження раба або рабині.

У Кодексі зазначено наступне: «Якщо чоловік купить раба або рабину іншого чоловіка в чужій країні, і під час подорожі своєю країною власник раба

або рабині ідентифікує його/її – якщо вони, раб або рабиня, є уродженцями цієї країни, їхня передача має бути забезпечена без будь-якої оплати. Якщо такі раби є уродженцями іншої країни, покупець повинен засвідчити перед богом суму срібла, яку він заплатив, а власник раба або рабині повинен дати покупцю суму срібла, яку він заплатив, і таким чином покупець повинен повернути цього раба або рабиню». Схожі приписи знаходяться і в Хеттських законах, відомих як Кодекс Несілім (II тис. до н. е.) [558, с. 132, 220]. Значна частка давнього месопотамського законодавства, присвяченого іноземній робочій силі, поява пов'язаних з нею питань в міжнародному листуванні, зокрема щодо захисту населення від іноземного поневолення та звільнення з-під нього, підкреслюють наявність у рабів-іноземців певного міжнародно-правового статусу – значно обмеженого набору прав та гарантій.

Також одним із основних джерел рабства у регіоні було потрапляння індивідів у воєнний полон [83, с. 78; 201, с. 17]. Захоплених унаслідок збройної агресії полонених найдавніші месопотамські жителі також використовували як підневільних працівників, хоча вони часто виконували більш кваліфіковану роботу [342, с. 91]. Про зазначене свідчать архаїчні тексти з Джемдет Наср та перелік військовополонених і захопленого населення з давньомесопотамського міста Кіш (III тис. до н. е.) [397, с. 118, 278; 584, с. 132–133, 140–145]. Аккадські джерела того ж часу відображають захоплення правителем чоловіків-військовополонених із кількох міст Вавилонії включно з правителями покорених міст та вислання деяких захоплених із земель для їхнього вбивства [374, с. 52–63]. Шумерське зображальне джерело III тис. до н. е. також містить бруталні сцени захоплення полонених [614].

Залишених у живих чоловіків-полонених могли осліплювати, щоб обмежити їхню мобільність [218, с. 177, 202; 584, с. 143]. Джерела старовавилонського періоду також містять інформацію про спеціальні будинки військовополонених на кшталт в'язниці в містах Урук та Сіппар у II тис. до н. е., де захоплені перебували між призначеннями на певні роботи та, вочевидь, були обмежені в праві на вільне пересування [569, с. 110–112, 124, 130, 137].

Слід зазначити, що ще з кінця IV тис. до н. е. правовий статус полонених-рабів як таких індивідів, що могли триматися в упряжах для худоби та ланцюгах, був усталеним у регіоні – сцени насильства над ув'язненими були поширеним мотивом найдавніших віднайдених урукських печаток [237, с. 224–243]. Переможцями також практикувалася загальна депортація населення із захоплених територій, про що свідчать неоасирійські записи офіційного характеру [554].

Дослідник месопотамського регіону, історик І. Гелб, підсумовував, що відразу після захоплення військовополонені регіону ставали рабською власністю держави-переможниці та зазнавали надзвичайно жорстокого поводження та експлуатації – їх змушували працювати до смерті, вони отримували недостатнє харчування, що призводило до хвороб та голоду. Військовополонених чоловіків могли зв'язувати мотузками або поміщати в дерев'яні упряжі, щоб обмежити їхню мобільність [342, с. 95].

Становище полонених жінок та дітей у месопотамському регіоні характеризувалося дещо кращими умовами, адже вони часто залишалися живими та забезпечувалися продовольством. Вони могли передаватися разом із іншими об'єктами як здобич на потреби храмів переможців або відпускатися на волю для служіння у храмі [342, с. 78, 92]. Крім цього, із шумерських табличок, датованих кінцем III тис. до н. е., які містили перелік захоплених жінок і підлітків, встановлено жорстокі умови їхнього утримання. Так, у зазначених табличках, зокрема, міститься інформація про вагітних жінок, які перебували у таборі полонених. Вочевидь, такі жінки постраждали від сексуального насильства, пов'язаного з воєнним конфліктом [41, с. 33].

Існували поодинокі випадки дарування свободи та життя як захопленим цивільним, жінкам та дітям, так і воїнам, тому остаточний правовий статус полонених залишався на розсуд їхніх поневолювачів [41, с. 35; 518, с. 243–244]. Як правило, після захоплення військовополонені і цивільне населення вважалися власністю держави-переможця, але в деяких месопотамських містах-державах існувала можливість викупу та навіть репатріації полонених [558, с. 87].

Також у розпал воєнних протистоянь їхні активні учасники та мирне населення не були захищені усталеними правилами ведення війни. Міжнародно-правовий статус комбатантів у Месопотамії зазвичай визначався відсутністю обмежень у битві та правових гарантій для представників воюючих сторін. Згідно з аккадськими та марійськими джерелами III тис. до н. е., частими були звірства на полі бою та відразу після битви: воїнів могли втоптувати в землю та розчавлювати, незважаючи на страждання, що спричинялися даними методами ведення боротьби [227, с. 23; 585].

Серед інших способів розправи з ворогами у регіоні в III–I тис. до н. е. – відрізання голів противників, четвертування, спалення ворога, видавлювання йому очей, відрізання рук, губ, вух чи носів, насадження захоплених солдат на кілки. Особливою жорстокістю в бою та розправами після нього відрізнялися асирійці, які не визнавали жодних прав ворога на людське ставлення; в інших місцевостях Месопотамії також практикувалися деякі із зазначених прийомів [41, с. 34–35; 42, с. 50–51; 325, с. vii, № 60].

Проте, існували випадки, коли захоплені асирійцями особи залишалися вільними або напіввільними та масово переселялися переможцями в різні округи Асирійської держави. На думку О. А. Гавриленка і Т. Л. Сироїд, така насильницька колонізація являла собою політичний засіб для зміцнення контролю над переможеними країнами та становила певне покращення у становищі полонених, яких, принаймні, залишали в живих [42, с. 50].

Після смерті за воїнами сторони, що програла, часто не визнавалася їхня людська гідність і право на недоторканність тіла та його захоронення. Традиція поховання ворогів існувала лише до кінця старовавилонського періоду (II тис. до н. е.), що також не було пов'язане з наявністю такого обов'язку з міжнародно-правової точки зору – жителі Месопотамії боялися невпокоєних душ загинувших. Потім акт незахоронення став вважатися звичайною частиною ведення війни [660, с. 30].

Покараннями для покорених, применшенням їхнього статусу і після смерті, особливо вживаними асирійцями, були кидання трупів у річку, звалення

їхніх тіл або голів у купу, розвішування голів на деревах тощо [222, с. 17–22]. Шумерське та аккадське джерела III тис. до н. е. зображують поїдання тіл загиблих воїнів грифами і рознесення ними частин тіл полеглих [586; 587].

Цивільне населення не захищалося від посягань ворога, до них також застосовувалися нелюдські тортури з метою вбивства: спалення дітей ворожої сторони, розчленування, насадження на палю. Зважаючи на вагомий статус членів місцевої еліти, їх асирійці могли демонстративно підвішувати на вежах, здирати шкіру та вивішувати її на стінах [642, с. 255; 653].

Виходячи з вищенаведеного, міжнародно-правовий статус комбатантів у регіоні Месопотамії характеризувався відсутністю обов'язків та відповідальності сторін конфлікту під час битви та після неї, прав воїнів та цивільного населення на гуманне поводження. Міжнародно-правовий статус полонених військових і мирного населення не відрізнявся широким спектром прав, свобод і гарантій та залежав від волі переможця. Правовий статус індивідів сторони, що прогнала, легітимізувався тогочасним «правом найсильнішого».

Окремо необхідно приділити увагу міжнародно-правовому становищу біженців у месопотамському регіоні. Так, питання їхнього повернення та покарання часто згадувалися у міжнародних угодах та листуванні III–I тис. до н. е., які стосувалися політичних втікачів, дезертирів, рабів та злочинців [33, с. 19; 229, с. 11, 49, 25, 39; 323, с. 74–75, 164–165, 191, 126–127, 133, 155; 421, с. 51; 664, с. 26–31].

Обов'язок екстрадиції біженців ґрунтувався на стародавній вірі в те, що втікачі належали своєму правителю, як раби своєму господареві. Універсального права на притулок не існувало: безпека індивідів залежала від волі правителя держави, на території якої знаходилася особа. Як правило, згідно з договорами рівноправних державних утворень між сторонами існувала взаємність у видачі біженців; також могли закріплюватися умови скасування фізичного покарання таких осіб та членів їхніх родин. За угодами між нерівними сторонами, біженці з сюзеренської території мали повертатися васалами назад; правовий статус індивідів-біженців у зворотній ситуації був більш сприятливим, адже їх могли не

арештовувати та дозволити залишитися на території сюзерена. Тим не менш, на політичних біженців на Батьківщині чекала розправа, на рабів-утікачів – доправлення до власника та можливе покарання, а злочинців – відповідальність за скоєне.

Так, вже у стародавній період зароджується ідея стосовно необхідності захисту індивідів з іноземних держав від їхніх правителів, а, отже, починає формуватися правовий статус біженців і втікачів, розвиватися порядок надання таким особам притулку [19, с. 45]. У свою чергу, іноземці, які знаходилися легально в державі перебування у регіоні Месопотамії, не були безправними. Як відомо з хеттських угод II тис. до н. е., громадяни держав-васалів могли постійно проживати на території сюзерена [229, с. 39, 57, 66]. Повагою та всіма правами у хеттів користувалися іноземні спеціалісти-знахарі та запрошені писці з Вавилону та Ассирії [229, с. 142; 230, с. 108].

Також в різних регіонах Месопотамії в II тис. до н. е. існувала можливість отримати протекцію від правителя та стати іноземцем-резидентом державного утворення для користування деякими правами та захистом нарівні з його громадянами [558, с. 65]. На території Вавилону у I тис. до н. е. іноземцям, які перебували в місті, односторонньою заявою неоассирійського правителя надавався захист та рівне правове становище з містянами [490, с. 121].

Загальний міжнародно-правовий статус іноземців-подорожувальників у Месопотамії характеризувався принаймні необхідністю гарантування безпеки, недоторканності та благополуччя на їхньому шляху [407, с. 131]. Зокрема, найпоширенішими категоріями подорожувальників були торговці та дипломатичні представники з різних державних утворень регіону.

Забезпечення належного правового статусу іноземних торговців було важливою умовою успішної торгівлі з іншими месопотамськими державами. Так, звід хеттського права II тис. до н. е. закріплював юридичні гарантії щодо безпеки торговців та визначав покарання за порушення їхньої недоторканності [558, с. 217]. Протягом II–III тис. до н. е. торговці мали право жити на території інших месопотамських держав, навіть формувати свої тимчасові компактні

поселення біля великих міст, а у деяких випадках перебування на васальних територіях – постійні колонії [403, с. 169–183; 491, с. 231–239; 647, с. 184; 674, с. 71–72].

Міжнародними угодами III–II тис. до н. е. іноземним торговцям на територіях окремих месопотамських державних утворень та протягом транзиту гарантувалися безпека їхнього життя та майна, справедливе відношення, заборона примусової праці, повернення або відшкодування втраченого товару, смертна кара для їхніх убивць. Також договорами передбачався обов'язок сплачувати податки, відповідальність самих торговців за злочини, скоєні на території перебування, у вигляді штрафу, екстрадиції та смертної кари [314, с. 65; 322; 353, с. 772–777; 674, с. 75].

О. В. Буткевич зазначає, що деякі договори Хеттської держави установлювали принцип надання іноземцям рівного статусу з хеттами, якщо перші дотримуватимуться закону. Зокрема, у договорі царя країни хеттів Суппілуліуми I з Азірасом, правителем Амурру, 1380 р. до н. е., містилося наступне положення: «Перед [народом країни Амурру] дозволю їм ходити як братам! Поводься [з хеттами] добре! Але якщо хтось із хеттів поведе себе негідно і виявить злі наміри щодо Азіраса, і спробує захопити його місце або частину його землі, він цим порушить клятву» [18, с. 236].

Так, згідно з еблійсько-абарсальським договором, який був укладений близько 2350 р. до н. е., до торговців застосовувалися такі взаємні захисні заходи: «Щодо купців Ебли, Абарсал забезпечуватиме їхнє безпечне повернення додому. Що стосується купців Абарсала, Ебла охоронятиме їхній [безпечний] зворотній шлях» [41, с. 31].

Убивство торговця іноземної держави було приводом для прийняття серйозних персональних заходів очільниками месопотамських державних утворень, іноді на особисте прохання правителів держав походження торговців: відбувалися судові розгляди таких справ, на яких призначалася грошова компенсація, злочинців могли передавати в рабство сім'ям загиблих або без слідства позбавляли життя [229, с. 142; 477, с. 16–17; 674, с. 77]. У свою чергу,

торговців, які ввозили свій товар незаконно, судили та ув'язнювали в країні перебування [645, с. 134].

Іноземні торговці могли безпечно подорожувати навіть країнами у стані війни та політичної нестабільності на основі завчасних попереджень про своє прибуття та укладених міжнародних угод, про що свідчать джерела II тис. до н. е. [256, с. 377ff; 323, с. 394–401]. Окремо вирішувалося питання заборони в'їзду торговців із деяких державних утворень регіону до певних країн через санкції щодо їхнього правителя [211, с. 54; 229, с. 106].

Окрім цього, в стародавньому міжнародному праві, зокрема, у державах Близького Сходу, проходив процес становлення інституту дипломатичних зносин, який знайшов відображення в обміні дипломатичними листами між очільниками держав [19, с. 47; 70, с. 50]. У III–I тис. до н. е. перебування дипломатичних представників різних рангів у давніх месопотамських державах і тих країнах, із якими вони підтримували офіційні стосунки, зокрема Єгипетським царством, також регламентувалося окремо їхніми очільниками шляхом укладання міжнародних угод та домовленостей персонального характеру в офіційному листуванні. Так, недоторканність, повага та належне ставлення до дипломатичних представників були обов'язковими складовими їхнього міжнародно-правового статусу. Деякі представники залежно від їхньої значимості могли жити у палацах правителів країни перебування, отримувати від них подарунки та провіант, звільнялися від сплати мит [229, с. 11; 315, с. 27; 322; 477, с. 93; 532, с. 182]. Серед обов'язків стародавніх дипломатів Месопотамії, окрім церемоніальних і політичних, були зобов'язання свідчити на судових процесах та підтверджувати факти обміну дарами [477, с. 7, 16].

У разі зловживання своїм міжнародно-правовим становищем для вивідування інформації та вчинення злочинів на території країни перебування дипломатичні представники позбавлялися недоторканності та могли нести відповідальність за скоєне [229, с. 46, 155; 316, с. 59; 477, с. 97]. Зокрема, характерні риси відповідальності як одного з елементів міжнародно-правового статусу дипломатів та його практичне втілення вбачається з листа, направлено

очільником Мітанні до правителя Єгипту, в якому перший згадує посланців: «Мій брат говорив про Артасубу та Асали, заявивши: «Вони порушили закон у країні твого брата». Їх привели перед їхніми [...], і привели решту моїх слуг, які жили в Єгипті. Мане також прийшов до мене, і їх засудили в моїй присутності. Мане говорив про їхню репутацію, і я сказав у їхній присутності: «Чому [...] ваша репутація?» Мій брат, питає Мане, як я з ними поведився. Я закував їх у кайдани [...]. Я наказав обох їх, одного поруч із одним, перевезти до мого міста на кордоні. Але мій брат більше нічого не сказав, і тому я їх не стратив. Мій брате, як я мав знати про їхній злочин? Оскільки мій брат не сказав, я, зі свого боку, не питав. Нехай мій брат встановить природу їхнього злочину, і я ставитимуся до них так, як хоче мій брат» [477, с. 97].

Тим не менш, наявність міжнародно-правового статусу учасників найперших дипломатичних місій Месопотамії та Єгипетського царства необхідно було підтвердити офіційними документами – прототипом сучасного дипломатичного паспорта для підтвердження права пропуску у країну прибуття чи охорони під час подорожі через транзитну країну, та своєрідним листом акредитації або рекомендації для права безпосереднього допуску до особи правителя [324, с. 102–103; 409, с. 248; 477, с. 100; 486, с. 121, 124, 196, 214, 392].

Незважаючи на перелічені особливості міжнародно-правового статусу дипломатичних представників, єдиних загальновизнаних гарантій їхньої безпеки не існувало. Представників іноземних правителів державних утворень Месопотамії могли затримувати у країні перебування, особливо в Єгипетському царстві, приймати у нелегких умовах спеки, а на шляху дипломатичних представників чекала небезпека нападу [477, с. 16–17, 47, 91, 95, 100]. У воєнний час посланці ворога не мали жодного дипломатичного імунітету та могли затримуватися на території інших держав [356, с. 39].

Отже, статус осіб за тодішнім міждержавним правом месопотамського регіону включав у себе права і свободи, гарантії захисту залежно від категорії таких індивідів – раби займали найнижчу сходинку, небагато відрізняло від останніх і військовополонених. Водночас, правове становище захопленого

населення залежало від волі переможця. Комбатанти-вороги не вважалися такими, що вимагають гуманного ставлення та обмеження методів ведення війни. Міжнародно-правовий статус біженців мав більш розширений перелік елементів за умови наявності відповідних угод між державними утвореннями та залежно від причини втечі з країни походження. Прибульці, які перебували на території держав регіону на законних підставах, у деяких випадках володіли майже повноцінним статусом із правами, обов'язками та відповідальністю. Безсумнівно, привілейованим статусом володіли іноземні торговці та дипломатичні представники. Незважаючи на це, на становище останніх чинило вплив ставлення приймаючої сторони.

Зазначене вище стосувалося і давньоєгипетських дипломатів. Вони, незважаючи на володіння певним ustalеним набором елементів міжнародно-правового статусу – переліком прав і свобод, гарантій безпеки тощо, викладеним вище, не були повністю захищені від неналежного поводження. До вже зазначених раніше можна додати випадки вияву негостинності до іноземних посланців та їхньої затримки у якості полонених з метою викупу [427, с. 226–228; 477, с. 13]. Серед привілеїв – також проживання у палаці правителів та навіть надання прихистку на час епідемії у державі походження, влаштування святкувань на честь їхнього приїзду тощо [477, с. 39, 47, 87, 108].

Разом із цим, як зазначає Є. Б. Тітов, на території Дворіччя та в Стародавньому Єгипті була відома практика застосування заручників у міждержавних відносинах для забезпечення виконання угод, укладених між правителями окремих держав; у якості заручників надавалися діти володарів [181, с. 12–13].

Водночас, через сприятливе географічне розташування Єгипетської держави, наявність річки Ніл для зручної переправки товару, швидкими темпами розвивалася зовнішня торгівля [130, с. 67]. Міжнародно-правовий статус іноземних торговців у Стародавньому Єгипті характеризувався закріпленням переважно у звичаєвих відносинах між правителями регіону Близького Сходу. У різний час правителі Єгипетського царства були відповідальні за безпеку

іноземних торговців на своїй та підконтрольних територіях. Права, свободи та гарантії безпеки, що надавалися іноземним торговим представникам у Стародавньому Єгипті, відбивали важливість імпорту та міжнародних економічних відносин для розвитку даної держави.

Особливості правового становища торговців, які приїздили до Єгипетського царства у II тис. до н. е., полягали у мирному ставленні давніх єгиптян до них, сприйнятті їх як рівних собі, навіть щодо представників торгових експедицій із далеких азійських країн [484, табл. 31]. Іноземні торговці також мали право бути посланниками правителів та перевозити від них звістки і дари, таким чином беручи на себе виконання відповідальної місії. Прохання гарантувати їхню безпеку під час шляху та швидке повернення до країни походження містилися у листуванні з правителями Стародавнього Єгипту як гарантами міжнародно-правового статусу торговців у своїх володіннях. Окремо обговорювалося питання звільнення іноземних торговців від сплати податків і різноманітних зборів у Єгипетському царстві [477, с. 112–113].

Із II тис. до н. е. торгові представники іноземних держав у Стародавньому Єгипті мали право оселятися на його території та проживати там постійно в торгових кварталах [560, с. 64]. У I тис. до н. е. греки отримали право жити в окремому автономному поселенні – колонії Навкратіс, та були наділені релігійною свободою у поклонінні своїм божествам та обранні місць для цього, їхні судові справи розглядалися власними суддями [48, с. 132]. Такими ж правами у сфері судочинства наділялися і фінікійські торговці-мешканці кварталу у тодішній столиці Єгипетського царства, Мемфісі, та торгові представники деяких інших державних утворень [501, с. 287–289]. Крім цього, торговці, які перебували в Єгипті тимчасово, мали право представляти себе у спорах в локальних судах. У разі пограбування та вбивства іноземного торгового агента на підконтрольних Єгипетському царству територіях на винних зазвичай чекало покарання – помста у вигляді смертної кари з поверненням награваного [477, с. 16–17, 107].

У зв'язку з даним видом покарання Л. М. Невара зазначає, що право на життя є одним із основоположних природних прав людини, і наразі багато країн світу закликають до відмови від покарань у вигляді смертної кари, погоджуючись, що її застосування порушує фундаментальні права індивіда [124, с. 41]. Тим не менш, у Стародавньому світі смертна кара розглядалася як необхідний інструмент підтримання порядку, утвердження державної влади та сили правителя.

Інші категорії іноземців, які перебували на території Стародавнього Єгипту на законних підставах – найманці, солдати, патрульні прикордонники, ремісники, писці, слуги, ткачі, у тому числі жіночої статі, тощо – мали право вільно знаходитися на території царства та мали гідне становище у соціально-правовій ієрархії давньоєгипетського суспільства [541, с. 108–111]. Існували випадки передачі майна померлих у Єгипетському царстві іноземців родичам до держави походження [477, с. 107–108].

Про гарантії захисту іноземців у Стародавньому Єгипті, зокрема, за часів правління фараона Тутмоса III (близько 1479 – 1424 рр. до н. е.), свідчить і наявність у давньоєгипетській міфології покровителя іноземців та жителів інших країн – офіцера Гота, який забезпечував таким особам безпечний проїзд, недоторканність їхнього життя та майна тощо. Один із головних богів пантеону стародавніх єгиптян, Сет, також вважався захисником усіх іноземців [18, с. 234–235].

На відміну від міжнародно-правового статусу дипломатів, іноземних торговців та підданих інших держав, які перебували легально у Стародавньому Єгипті, становище осіб, які знаходилися на його території не маючи на це законних підстав, не відрізнялося широким спектром прав та свобод, але містило певні правові гарантії. Так, згідно з положеннями союзного договору між єгипетським фараоном Рамзесом II та царем хеттів Хаттушилем III 1278 р. до н. е., правителі мали видавати політичних біженців будь-якого походження, які втекли до Єгипетського царства, Хеттської держави чи васальних державних утворень. Угодою гарантувалося незастосування до них або членів їхніх родин

фізичного покарання: «Якщо втече з землі єгипетської одна людина, або дві або три, щоб піти до великого князя країни хеттів, великий князь країни хеттів повинен схопити їх та наказати відправити назад до Рамзеса II, великого правителя Єгипту. Що ж стосується чоловіка, якого приведуть до Рамзеса II, великого правителя Єгипту, хай не стягнуть з нього його провини, хай не знищать його будинок, його дружин і його дітей, [нехай не вб'ють його], нехай не ушкодять його очей, його вух, його рота й ніг ... всього його. Точно так само, якщо втече з країни хеттів одна людина, або дві, або три і вони прийдуть до Рамзеса II, великого правителя Єгипту, Рамзес II, [великий] правитель [Єгипту], нехай схопить [їх і накаже] відправити до великого князя країни хеттів, і нехай великий князь [країни хеттів] не [стягне] з них їхньої провини, хай не знищить його [будинку], його дружин і його дітей, нехай не вб'є його, нехай не ушкодить його вух, його очей, його рота і ніг, хай не стягне з нього всієї його провини» [33, с. 19].

Слід зазначити, що до укладення угоди єгипетський фараон відмовив Хаттушилю III видати важливого політичного втікача – справжнього наступника на володарювання у Хатті [320, таблиці 20–33]. Навіть вступ у силу договору не змінив міжнародно-правове становище цього біженця, адже на Батьківщині на нього чекала розправа з політичних мотивів.

Зі змісту даного мирного договору вбачається, що вже у стародавні часи правителі держав мали можливість досягнути миру не через воєнні дії, а шляхом дипломатичних дій та підписання відповідних угод [202, с. 87]. Дані письмові домовленості вміщували в себе положення стосовно регулювання статусу індивідів, закріплення гарантій їхньої безпеки тощо.

У II тис. до н. е. залежні від Єгипту держави мали екстрадувати біженців до нього на вимогу правителя із застосуванням до таких осіб запобіжних заходів тримання у кайданах. Васальні правителі могли видавати втікачів і не чекаючи на пряму вимогу від фараона [477, с. 248–250]. Володар Єгипту сам пропонував відправити біженців до рівнозначної за міццю держави Хатті, другій же стороні належало право відмовитися від їхнього прийняття [321, с. 80]. Також фараон

міг приймати назад утікачів до Єгипетського царства, тим самим гарантуючи їм прощення, у деяких випадках виділяючи дім та земельну ділянку для особи, що повертається [426, с. 228–233]. Слід зазначити, що один з основних єгипетських богів, Сет, вважався покровителем і захисником іноземців, а єгиптяни переймали звичаї, закони та елементи чужоземних вірувань, які потрапляли до Єгипту через представників інших народів, з якими єгиптяни взаємодіяли найактивніше [15, с. 139].

Примусово місце проживання змінювали полонені чоловіки-воїни, захоплені жінки та діти, переможені в ході завоювань Єгипетського царства починаючи з III тис. до н. е. І надалі їх могли компактно переселяти на єгипетські землі для колонізації незаселених територій, перетворювати на рабів у храмах, палацах чи домівках приватних єгиптян, робити будівниками чи солдатами фараона тощо [331, с. 37; 364, с. 342–347]. Поза військовими кампаніями починаючи з III тис. до н. е. фонд рабської сили давні єгиптяни поповнювали регулярними рейдами у найближчі землі, зокрема Нубії та Лівії. Таку живу здобич перетворювали на рабів або військових найманців у спеціальних загонах [455, с. 5].

При цьому, як зазначають О. А. Гавриленко та Т. Л. Сироїд, війни, що велися Єгипетською державою, були надмірно кривавими та безжалісними [42, с. 49]. Захоплене в результаті воєнних перемог населення вважалось власністю правителя Єгипетського царства, не мало прав та гарантій недоторканності, піддавалось зв'язуванню та тавруванню, побиттю та тортурам, поміщенню до кліток для доправлення до місць ув'язнення і подальшого розподілу включно з керівними чи знатними особами [213, с. 262; 248, с. 401–402; 333, с. 28; 464, с. 258–259, 262–263; 473, табл. 53; 580, с. 124–125]. Іноземних рабів таврували як худобу для позначення їхнього статусу як речі [74, с. 26].

Хоча полонених, вірогідно, керівників військ та правителів, могли залишати в живих, вони особливо не були захищені гарантіями гуманного поводження з боку другої сторони. Захопленим відсікали голови, вішали на стінах. Шпигунів ворожих сил ув'язнювали та били [464, с. 226, 267–276; 550,

с. 25, 38, 40, 43, 97, 110]. Відомі також випадки масового спалення захоплених усіх статей, дорослих та дітей [213, с. 247–248].

Тим не менш, у живих часто залишали осіб із переможених держав, призначених до рабства [550, с. 52, 61]. Саме захоплення полонених для їхнього перетворення на рабську силу було однією з цілей завойовницьких дій Єгипетської держави [13, с. 9, 11–12; 41, с. 33–34]. Перевезеним до Єгипту захопленим, якщо правитель не бажав кривавої помсти над їхнім народом чи показових страт, надавалася провізія та одяг у певній кількості [213, с. 262]. Із цього стає очевидним, що чітко визначених правил щодо надання певного правового статусу індивідам, військовополоненим та захопленому мирному населенню не існувало.

Під час битв статус ворогів-комбатантів та цивільних не включав у себе гарантії невикористання єгиптянами негуманних методів ведення війни. Зокрема, джерела різних періодів II тис. до н. е. вказують на звірства членів військ Єгипетського царства у ході битви: ворогів могли розтоптувати та переїжджати колісницями, топити [473, табл. 18, 32, 33, 37; 550, табл. 11]. Втікачів із поля бою другої сторони не милували [427, с. 14]. Після битви воїнам сторони, що програла, видавлювали очі, відрізали вуха, руки, насаджували на кілки, спалювали командирів військ на очах у побратимів; ворожим воїнам (іноді ще живим) відрубували руки та статеві органи для підрахунку вбитих [41, с. 33; 464, с. 207, 209, 220–221, 239, 259–262, 280–282, 286–287, 295, 297–298, 305–306].

Не існувало жодних обмежень у поводженні і з тілами загиблих ворогів. Трупи полеглих та їхні частини скидали на купи, насаджували на кілки, розміщували на стінах поселень, демонструючи переможеному населенню та жителям Єгипту. Як вказують М. Д. Янцен та У. Матіч, у різний час правителі Єгипетського царства принижували гідність вже померлих ворожих воїнів та наказували прив'язувати їхні трупи до колісниці під конем або передньої частини корабля для транспортації [393, с. 122; 464, с. 226, 237–238; 482].

Цивільне населення не мало особистих прав і гарантій захисту, їх не лише брали в полон, а й могли вбивати незалежно від статі та віку. Чоловіків, жінок, дітей не щадили, забивали палицями, зарізували кинжалами [307, с. 266; 464, с. 221, 287].

Давні єгиптяни також не вважали за потрібне зберігати середовище існування переможених та знищували його, використовуючи тактику спаленої землі. Після застосування такого методу ведення війни життєзабезпечення переможених значно погіршувалося через спалені території, знищені запаси зерна та зрівняні із землею домівки, зрубані плодові дерева тощо. Так, У. Матіч зазначає, що війни, які вели стародавні єгиптяни проти іноземних країн, окрім смерті та руйнувань для людей, зображувалися давніми єгиптянами як такі, що також приносять руйнування чужим землям [465, с. 11, 24].

Така поведінка з цивільним населенням, комбатантами та тілами загиблих заохочувалася правителем, а воїни, які привозили найбільше полонених, вбитих чи їхніх частин, нагороджувалися [464, с. 209–215]. У даний спосіб правитель Єгипетського царства заперечував існування прав та гарантій захисту учасників збройного конфлікту та мирного населення разом із потребою надання їм відповідного міжнародно-правового статусу.

Виходячи з вищезазначеного, можна зробити висновок щодо співвідношення складових міжнародно-правового статусу іноземців, чия присутність була бажаною та вигідною в Стародавньому Єгипті, та тих осіб, які перебували на його території вимушено або незаконно. Так, права та свободи, гарантії захисту дипломатичних представників, торговців, працівників з інших держав тощо є надзвичайно широкими порівняно з обмеженим становищем біженців і втікачів. Ще більш обмеженим видається статус учасників збройних конфліктів та захопленого цивільного населення. Якщо останніх могли залишати в живих, комбатанти не мали прав, свобод, гарантій захисту через войовничі настрої давніх єгиптян та заперечення людської гідності ворога; вони мали відповідати за те, що не визнавали зверхності фараона.

Розглядаючи міжнародно-правове становище індивідів у державних утвореннях Близького Сходу, необхідно виділити й регулювання такого статусу в Ізраїльському царстві, Персії та Фінікії.

Стосовно статусу комбатантів та цивільного населення народи перелічених держав не відрізнялися гуманністю. Відповідно до релігійного зводу законів Ізраїльського царства I тис. до н. е., Второзаконного кодексу, допускалося безжальне вбивство чоловіків, жінок та дітей. Тим не менш, згідно з ним, необхідно було спершу запропонувати ворогу здатися в рабство добровільно та залишитися в живих. У разі відмови всіх чоловіків належало вбити, а жінок із дітьми пощадити, якщо вони населяли далеку від царства територію. Останню належало повністю розграбувати, але заборонялося зрубувати плодоносні дерева, адже вони годують людину [308].

Перси та фінікійці також вбивали захоплене населення, перетворювали на рабів, депортували, піддавали тортурам, а трупи загиблих ворогів спотворювали до непізнаваності [42, с. 51; 48, с. 269–270]. Крім цього, фінікійці влаштовували рейди поза межами своєї держави для захоплення рабів та їхнього продажу.

Іноземці, які жили на території давнього Ізраїльського царства, мали правовий захист згідно з релігійними правилами та були зобов'язані підкорюватися локальним законам. Той, хто порушить права такого іноземця-резидента, проклинався [309]. Міжнародний статус іноземних резидентів також містив відповідальність за вбивство, напад та шкоду тваринам [423]. На території Ізраїльської держави було визначено декілька міст для притулку індивідів, винних у кровній помсті, які могли переслідуватися родичами вбитого [50, с. 11].

У Персії існувала спеціальна посада відповідального за турботу про іноземних гостей, що свідчить про певні вияви гостинності до підданих інших державних утворень. У I тис. до н. е. карфагенці, вихідці з Фінікії, обмежували права та свободи іноземців, зокрема торговців, на власній території та у своїх колоніях, навіть закриваючи порти для них та вбиваючи тих, хто торгував в

одній із залежних від них територій, Сардинії, шляхом потоплення [292, с. 57; 368, с. 910–911].

Таким чином, правовий статус особи у вищезазначених державних утвореннях Близького Сходу відрізнявся залежно від категорії, до якої вона належала. Становище індивідів під час війни характеризувалося правовою незахищеністю, така ж незахищеність була притаманна особам, яких захоплювали в рабство іноземні держави. Іноземні резиденти володіли деякими правами та свободами, а також обов'язками і відповідальністю, хоча й по відношенню до них допускалися обмеження в інтересах держави перебування аж до позбавлення життя.

Характерними рисами міжнародно-правового статусу особи в азійському регіоні є тісна взаємодія між моральними та правовими приписами з одного боку, та практичним застосуванням існуючих правил у дійсності. Унікальні міжнародно-правові звичаї та норми відображали соціально-політичну структуру, культурні традиції та релігійні вірування населення тогочасних азійських державних утворень. Для всебічної характеристики міжнародно-правового статусу індивіда у стародавню добу в Південній Азії та на Далекому Сході необхідно звернути увагу на ті звичаї та норми права, що регулювали відносини різних груп державних утворень на території сучасних Індії та Китаю.

Міжнародно-правовий статус дипломатичних представників в індійському регіоні починаючи з кінця I тис. до н. е. можна прослідкувати за тогочасними правовими приписами, що містяться в давньоіндуїстських літературних пам'ятках – Артхашастрі Каутільї, Ману-сміті, Махабхараті, Яджнавалькья-сміті, коментарях до останньої з них та інших [145, с. 195]. Ці правила не були обов'язковими до виконання та не містили санкцій за їхнє порушення, а слугували уособленням знань щодо належної поведінки індивідів у життєвих ситуаціях, у тому числі пов'язаних із міжнародно-правовими питаннями становища різних категорій дипломатичних представників.

Як зауважує С. А. Федчишин, староіндійські вчення про діяльність дипломатичних представників загалом пов'язуються з рекомендаціями про відбір індивідів для такої роботи, особливостями здійснення ними завдань, вимогами до їхньої поведінки під час виконання обов'язків у державі призначення та окремими відомостями стосовно правового статусу дипломатичних представників [185, с. 211].

Так, змістове наповнення статусу посланників різних держав в індійському регіоні залежало від їхнього рангу. Найвищі за рангом дипломати були уповноважені своїм правителем роз'яснювати державні справи у країні перебування під власну відповідальність, вести переговори; саме вони вважалися повністю акредитованими представляти державу та за становищем прирівнювалися до посади міністра у своїй країні. Обов'язком дипломатичного агента на один ранг нижче була лише точна передача змісту тексту, наданого правителем. Представники найнижчого рангу передавали письмове послання іноземному правителю та не були уповноважені говорити з ним від імені своєї держави. Дані категорії виконували роль посланців та гінців і не мали широких повноважень [13, с. 76; 106, с. 61–65; 396, с. 24–26; 578, с. 54].

У Махабхараті описано процес призначення послів на виконання місії: посол відправлявся до країни призначення після рішення правителя та обговорення мети його поїздки у царській раді, яка мала дорадчу функцію [79, с. 29].

Ще одна категорія іноземних представників, але таємних, неофіційних – шпигуни, була уповноважена на несанкціонований збір інформації в країні перебування, провокації, диверсії та дезінформацію в ній [41, с. 41]. Такі особи не мали жодних прав і гарантій під час виконання своїх функцій, а отже й захищеного статусу. Для повного виконання цих функцій перелічені офіційні дипломатичні представники наділялися гарантіями безпеки – мали імунітет від арешту та смертної кари навіть під час збройного конфлікту між їхніми правителями. Агенти з інших країн мали привілеї щодо поважного ставлення до них та церемоній з їхнього прийняття у державі призначення, не несли

відповідальності за передачу такої інформації, яка могла не сподобатися правителю іншої країни.

Тим не менш, лише після підтвердження свого статусу особи шляхом пред'явлення своєрідних вірчих грамот (вірогідно, на пальмових листах) могли отримати належне ставлення до них як до дипломатичних представників [396, с. 24; 578, с. 56–58]. Якщо із ними поводитися неналежним чином, правитель країни затримував дипломатів у своїх корисливих цілях, то останні могли самостійно прийняти рішення про від'їзд або вимагати якнайшвидшого вирішення своїх питань [396, с. 25]. За твердженням С. В. Вішванатхи, у кінці I тис. до н. е. послів із Греції, Єгипту та Індогорецького царства, хоча вони походили з-поза меж індійського регіону, також приймали з гостинністю [651, с. 79].

Загалом, у стародавніх державах Індії існувало розмежування між різними категоріями іноземців та наповненням їхнього міжнародно-правового статусу. Окрім згаданих вище дипломатичних агентів, вирізнялися також торговці з інших держав й індивіди, які подорожували в приватній якості та належали до аріїв або ж були прибульцями з-поза культурно-правового регіону Стародавньої Індії – млеччха (варвари).

Ману-сміті, кваліфікуючи іноземців як варварів, порівнюючи їх із тваринами, у той же час наголошують на важливості приймати та ставитися з повагою до кожного гостя [604, с. 94–95, 149, 493]. В Артхашастрі зазначається, що чужоземці повинні були пред'являти посвідчення особи, в разі відмови вони ризикували понести відповідальність – сплатити максимально можливий штраф. Під час перебування у регіоні для роботи іноземні представники творчих професій, повії, їхні покровителі та інші були зобов'язані сплачувати грошовий збір. У разі крадіжки іноземців могли страчувати [396, с. 91, 103, 178].

Тогочасні свідчення щодо міжнародної практики кінця I тис. до н. е. свідчать про турботливе ставлення індійців до законослужняних осіб іноземного походження. Так, існували спеціальні посадові особи для гарантування безпеки іноземців, місцеві суди карали їхніх кривдників; хворих індивідів лікували на

території держави, а в разі смерті ховали в ній, передаючи майно померлих їхнім рідним [472, с. 44–45]. Відмовитися надати притулок тому, хто цього потребував, вважалося великою ганьбою [50, с. 13]. Священний обов'язок прийняття та захисту втікачів і біженців існував у свідомості давніх індійців у літературно-епічній та релігійній формі, зокрема в загальних настановах Махабхарати та упанішадів [597, с. 922–923; 597; 612].

Взагалі, у Стародавній Індії порядок в'їзду іноземців носив дозвільний характер. Відповідно до приписів Артхашастри, «іноземці або каравани [іноземні] можуть отримати доступ [у країну] після того, як їм дано дозвіл на в'їзд» [18, с. 239].

Про міжнародно-правове становище торговців у формі теоретичних правил і настанов також відомо зі згаданої давньоіндійської літературно-політичної пам'ятки авторства Каутілі. Мислитель розглядав торгівлю як важливу складову збагачення державної скарбниці, а імпорт іноземних товарів – як можливість прибутку [89, с. 44]. Для гарантування належного правового становища торговців у державах регіону діяли своєрідні консульські агенти, яким було доручено контролювати комерційні відносини та забезпечувати дотримання прав та виконання обов'язків іноземними торговцями [396, с. 72].

Представники інших держав, які прибули в індійський регіон для здійснення торгівлі, володіли спеціальним імунітетом: вони захищалися від позовів за борги, якщо ті не стосувалися місцевих торгових груп або партнерів. Торговцям із гарною репутацією дозволялося висаджуватися в морських портах. Тим не менш, іноземці мали сплачувати мита та інші збори в портових містах навіть у разі недовгої зупинки в них; якщо цього не було зроблено, їхні кораблі могли знищувати: «Піратські кораблі, судна, що прямують до країни ворога, а також ті, що порушили звичаї та правила, що діють у портових містах, підлягають знищенню». Також іноземним торговцям наказувалося надавати всебічну підтримку. Прибулі з інших держав торгові агенти мали право на ремонт пошкодженого корабля та зменшення або відміну мита в разі псування їхнього товару водою [396, с. 81, 91–92].

Загалом, наведені ідеї Каутільї значно вплинули на подальший розвиток політико-правової традиції в Індії [164, с. 13]. Викладені в Артхашастрі положення, зокрема, щодо правового статусу торговців та дипломатів, стали підґрунтям для подальшого формування норм з державного управління і міжнародних відносин, правового регулювання економічної діяльності в давньоіндійських державах.

Отже, уявлення про правове становище дипломатичних та торгових агентів в індійському регіоні до початку нашої ери вирізнялося наявністю в них прав, у тому числі на імунітет та певні привілеї. Обов'язки та відповідальність даних категорій також окреслювалася в контексті їхнього особливого положення та функцій у системі міжнародних відносин регіону. Особи, які подорожували в приватній якості, мали слідувати встановленим правилам і нести відповідальність за скоєні злочини.

Слід зазначити, що під час воєнних дій між давніми державами індійського регіону не лише дипломатичні зносини, як було зазначено раніше, а й торгівля іноземців не зупинялися повністю. Нейтральні кораблі торговців мали право знаходитися в портах протягом певного часу, але за умови можливого обшуку та під страхом знищення, якщо на борту буде знайдено вантаж, призначений для підкріплення ворога. Це було обумовлено тим, що кораблі, призначені для подорожі у ворожу державу, мали знищуватися [396, с. 92].

Слід зазначити, що, окрім Індії, на Стародавньому Сході гуманне ставлення до ворожих індивідів та спроби запровадження гуманітарних обмежень у воєнних діях, не зустрічаються [42, с. 46]. Тим не менш, усі згадувані приписи були релігійного характеру, а не юридично зобов'язуючими [41, с. 20].

Статус комбатантів під час воєнних протистоянь у регіоні стародавніх держав Індії відзначався гуманністю та базувався на загальних уявленнях давніх індійців про правила ведення війни. У Законах Ману наголошується на необхідності дотримання певних правил, які гарантують міжнародно-правове становище комбатантів: заборонялося вбивати незброєних та незахищених, сплячих, євнухів, убитих горем, дезертирів. Протиправним вважалося також

нападати на тих, хто злякався та просить пощади, здається у полон, та комбатантів, вже залучених до бою з кимось іншим: «Нехай не вдарить того, хто (втечею) піднявся на пагорб, ані євнуха, ані того, хто складає долоні (у благанні), ані того, хто (тікає) з розвіяним волоссям, ані того, хто сідає, ані того, хто каже: «Я твій»; ані того, хто спить, ані того, хто втратив свою кольчугу, ані того, хто голий, ані того, хто беззбройний, ані того, хто спостерігає, не беручи участі в битві, ані того, хто б'ється з іншим [ворогом]» [604, с. 230–231]. Додаткові джерела літературно-настановчого і політичного характеру підтверджують такі гарантії правового статусу комбатантів під час воєнних дій [578, с. 74].

Забороненими засобами ведення війни вважалася віроломна зброя – отруєна, зубчаста або розпечена вогнем. Це правило також виступало гарантією міжнародно-правового становища давньоіндійського воїна. Крім цього, такими гарантіями були обмеження в прийомах ведення бою; рівний мав битися з рівним, заборонялося атакувати піхотинця індивіду на колісниці тощо [604, с. 230; 607].

Так, у Махабхараті зазначено: «Якщо ворог б'ється за допомогою обману, то й зустріти його слід за допомогою обману. Якщо ж він б'ється чесно, йому слід протистояти чесними засобами. Не слід верхи на коні виступати проти воїна на колісниці. Воїн на колісниці повинен виступати проти воїна на колісниці. Коли противник потрапив у скрутне становище, його не слід бити; як і того, хто наляканий, або того, хто переможений. Не слід використовувати ні отруєні, ні колючі стріли. Це зброя нечестивих. Слід битися праведно, не піддаючись гніву чи бажанню вбивати. Слабкого чи пораненого не слід вбивати, або того, хто безсильний; або того, чия зброя зламана; або того, хто потрапив у скрутне становище; або того, чия тятива перерізана; або того, хто втратив свій віз. Пораненого супротивника слід або відправити додому, або привезти до покоїв переможця, щоб його рани обробили вмілі лікарі». Пораненим та хворим комбатантам надавалася всебічна допомога – згідно з настановами їх мали або

доставити додому, або ж надати медичну допомогу на місці та потім відпустити на волю [607].

Окремо вважалося, що ворожі некомбатанти (управителі колісниць, слонів, військові музики, гінці, слуги, священики тощо) виключені з переліку осіб, з якими можна боротися на полі бою, адже вони лише спостерігають за битвою, не беручи участі в ній [358, с. 30–31; 459, с. 64; 604, с. 231]. Той, хто вбиває некомбатанта, понесе невідворотню відповідальність – буде проклятий і знищений [606]. Так, І. М. Жукорська наголошує, що в даній частині приписи Махабхарати випередили час, оскільки нагадують правила Гаазького положення про закони та звичаї війни 1907 р. [75, с. 12].

Становище цивільного населення індійського регіону в давні часи під час ведення воєнних дій та після них також характеризувалося рядом настанов. Мирне населення та власність цивільних мали бути недоторканими. Не можна було вбивати дітей, старців, жінок та аскетів [578, с. 74; 610; 611]. Існувала заборона знищувати землі ворога, його сади та місця поклоніння місцевим богам тощо [206, с. 843; 608].

Н. Сінгх зазначає, що формулювання даних принципів чітко вказує на однозначне визнання відмінності між комбатантами та некомбатантами, а також свободи останніх від нападу. Ця важлива відмінність суворо дотримувалася в Стародавній Індії, адже вона становила один з фундаментальних принципів, на яких базувалися правила і положення, що регулюють ведення війни [578, с. 75]. До наших часів дійшли також описи сучасниками гарантій міжнародно-правового становища цивільних осіб у державах Стародавньої Індії стосовно недопустимості знищення навколишнього середовища, необхідного для виживання місцевого населення, зокрема родючих земель, дерев та інших рослин, а також необхідності захисту землеробів [358, с. 31].

Вандалізм та насильство засуджувалися і під час окупації. Переможець мав виявляти повагу до населення захоплених земель, дарувати подарунки брахманам, розвіювати страхи на покорених територіях [206, с. 843; 396, с. 288–

289; 604, с. 248]. Захоплюватися могло лише рухоме майно; при цьому надмірне збагачення за рахунок переможених вважалося недостойною поведінкою [608].

До захоплених у ході протистоянь комбатантів мала виявлятися повага, їх заборонялося вбивати [609]. Хоча деякі давньоіндійські джерела згадують рабство як можливу долю полонених, становище останніх згідно з настановами та іншими текстами рішуче виключало та засуджувало примусову працю, а захоплені повинні були бути відпущені після закінчення війни [358, с. 36; 503, с. 346].

Полонені арійського походження наділялися певними правами. Існувала можливість вмовити переможеного стати прислужником іншої сторони на один рік; полонені могли ставати рабами та звільнитися за викуп [41, с. 38; 396, с.135; 608]. Жінки-полонені також мали користуватися повагою та відпускатися додому з належними супроводжувачами, якщо вони відмовляються вступати в шлюб із воїном-переможцем [608].

Варто наголосити, що наведені вище норми щодо становища категорій індивідів під час воєн стосувалися лише одновірних народів, які населяли індійський регіон у стародавню добу, та оминали варварів у давньоіндійському розумінні. У II–I тис. до н. е. підкорених аборигенів перетворювали на рабів, хоча деякі джерела згадують гуманне ставлення до них та їхніх жінок. Становище поневолених іноземців не було надмірно жорстким і регулювалося релігійними та правовими настановами [503, с. 344–346].

Отже, у воєнний час уявлення про міжнародно-правове становище осіб у регіоні Стародавньої Індії також базувалося на приписах давньоіндуїстських пам'яток культури, у яких містилися певні правила дипломатичних і торгових зносин, поводження на полі бою та поза ним. У правовій свідомості давніх індійців чітко вирізнялися статуси комбатантів та некомбатантів, цивільного населення та поранених у бою в залежності від релігійних переконань ворога.

Стародавні китайські уявлення стосовно міжнародно-правового становища учасників бойових дій та цивільних характеризувалися усвідомленням необхідності дотримуватися принципів гуманності. Так, давньокитайські

філософи другої половини I тис. до н. е. Мен-цзи і Лао-цзи, а також військові високопосадовці Сунь-цзи та Сима Ранджу у своїх працях наголошували на важливості людського ставлення до індивідів з ворожого боку [430, с. 100–101]. Останній розробив перелік правил ведення воєнних дій (Методи Сима), який включав у себе заборону переслідування переможених і руйнування будівель на території противника, грабувань та нанесення будь-якої шкоди мирному населенню – дітям, старшим особам та навіть чоловікам, обов'язок дбати про поранених і хворих, а також полонених [567, с. 118–119].

Деякі історичні джерела стосовно давньокитайської практики поводження з комбатантами, цивільними особами та полоненими також свідчать про прояви гуманності до індивідів. У 597 р. до н. е. принц однієї з найбільших на той час держав у регіоні, Чу, зупинив своїх воїнів у переслідуванні солдатів сторони, що програла, та дозволив їм відступити в безпеці. Наступного року ця ж армія припинила облогу держави Сонг після того, як дізналася про голод та пов'язані з ним жахи у стінах міста [673, с. 32].

Як зазначає О. В. Буткевич, у давньокитайському праві війни існувало правило так званого «підкорення на місці конфлікту», коли відбувався мирний перехід оточеної військами території під владу переможця [19, с. 49]. Тим не менш, відомі й випадки безжального вбивства цивільних та полонених. У 225 р. до н. е. армія Цинь навмисне затопила столицю ворожої держави, таким чином вбивши понад 100 тисяч мирних жителів. Більшу кількість осіб армія Цинь вже знищувала у 260 р. до н. е. після своєї перемоги у битві – тоді, за різними даними, було поховано живцем 400 тисяч полонених та помилувано лише 240 наймолодших захоплених воїнів. Крім цього, і століттям раніше династією Цинь практикувалися вбивства солдатів шляхом відрізання голів, відомі також пізніші випадки потоплення військових, спалення міст разом із цивільними [577, с. 25, 41, 121–124].

Правове становище захоплених генералів та правителів у азійському регіоні не було чітко визначеним, їхня доля цілковито залежала від переможців. Під час періоду Весен та Осеней, у 589 р. до н. е. зафіксовано випадок

шанобливого ставлення очільника армії Цзінь до принца покороної держави Ці, що свідчить про визнання за останнім права на гідність і повагу. Також це право в деяких випадках зберігалось за полоненими генералами сторони, що програла. У подальшому захоплених у ході війни живих воїнів протилежної сторони могли обмінювати не лише на своїх солдат, а й на тіла генералів та осіб знатного походження, різноманітні товари та навпаки [673, с. 38, 63].

Необхідно зазначити, що ведення воєн державами цього регіону, серед іншого, мало на меті захоплення індивідів та перетворення їх на рабів. Серед перелічених звірств, якими звичайно супроводжувалися війни в азійському регіоні, філософ Мо-цзи називає обернення в рабство як чоловіків, так і жінок. У якості потенційних рабів розглядалися також варвари – усі народи, які оточували давньокитайські царства в різний час [10, с. 146; 13, с. 78; 137; 479, с. 276]. Принаймні у II тис. до н. е. у поселенні Їньсюй, останній столиці найдавнішої держави Шан-Їнь, захоплені раби залучалися до примусових робіт, потім їх могли приносити в жертву шляхом відтинання голів, після чого скидали в масові могили [257, с. 30].

Визначити основні риси міжнародно-правового статусу іноземців, які перебували на території давньокитайських державних утворень зі своєї волі та на законних умовах, можна спираючись на тодішню доктрину міжнародних відносин – вчення про «серединні царства», оточені варварськими племенами. Ця ідеологія диктувала, що всі, хто походить із давньокитайських держав, розглядаються як можливі повноправні учасники соціального життя, а представникам варварських народів, «некитайцям», не надавався рівноцінний статус із іншими іноземцями. У подальшому, з виникненням необхідності залучення додаткових союзників, ставлення монархій до племен варварів змінювалося, із ними почали встановлювати дипломатичні зв'язки та заключати угоди, навіть призначати спеціальних посадових осіб для ведення справ, пов'язаних із варварськими послами [541, с. 113]. У першій половині II ст. до н. е. видатний державний службовець Ханьської імперії, яка найдовше проіснувала в азійському регіоні, Цзя Ї, розробив програму зовнішньополітичного впливу на

варварські утворення шляхом шанобливого ставлення до їхніх дипломатичних представників, пишних прийомів та багатих подарунків, розкішного життя на території імперії [655].

Тим не менш, становище індивідів, які походили з утворень, що оточували давньокитайські царства, у свідомості китайців залишалося меншовартісним порівняно з мешканцями «серединних царств». Разом із цим, слід наголосити, що статус послів із некитайських державних утворень змінювався зі співвідношенням сил у регіоні.

Дана практика поведження набула нового розвитку стосовно дипломатичних представників окраїнних державних утворень у другій половині II ст. до н. е. з початком і подальшим дотриманням Ханьською імперією політики управління «варварами чотирьох сторін світу». Тоді до іноземних представників влади, які прибули до двору династії Хань, навіть щодо правителів сюнну, азійських кочових народів, на практиці застосовувався принизливий церемоніал. Шаньюї, володарі сюнну, мали вислуховувати накази імператора та кланятися йому доземно двічі, на колінах визнавати себе слугами. Підношення іноземних послів сприймалося монархом як вираз покірності Ханьській державі. Своєю чергою, статус послів із Ханьської імперії став настільки потужним, що в іншій країні посол імперії мав право вимагати від володаря поклонитися дарам Сина Неба у переважній більшості без негативних наслідків для особистої безпеки [576, с. 129–163, 231–252].

Міжнародно-правовий статус дипломатів давньокитайських держав здебільшого регулювався звичаєвими відносинами між тодішніми суб'єктами міжнародного права. Складовими правового становища дипломатів давньокитайських держав були їхні різноманітні права, які залежали від наданих їм повноважень: відвідувати з посольськими місіями правителів інших державних утворень, представляти правителя на міжнародних конференціях, брати участь у переговорах та підписувати угоди як представники держави тощо. Такі важливі та складні доручення, як зупинити ворога, що вже стоїть під стінами міста, та перетворити його на союзника, сформувати потужний союз

китайських держав для зупинення просування противника на довгі роки, також виконувалися давньокитайськими дипломатичними представниками [106, с. 90–94; 430, с. 96–97; 673, с. 33]. Крім цього, деякі доручення правителів також могли виконувати мандрівні вельможі, які були професійними дипломатами [41, с. 53].

В. Мартін наголошує на тому, що у разі, коли на престол сходив новий принц, до сусідніх держав надсилалися посланці, щоб підтвердити та розширити дружні відносини, що підтримувалися його попередником. При цьому, найвищою функцією посланця було ведення переговорів [461, с. 440].

Для подорожі через держави, які межували з майбутньою країною перебування, представнику необхідно було мати спеціальний дипломатичний паспорт, за невиконання цього обов'язку йому загрожувала відповідальність – затримання або смертна кара [673, с. 43]. Держави могли укласти угоди щодо захисту дипломатичних кур'єрів, які курсують між ними [18, с. 295]. Каральні заходи також застосовувалися в рамках відповідальності за шпигунство, визнаних винними страчували [461, с. 438]. Такі випадки вважалися приводом до початку війни зважаючи на міжнародно-правову звичаєву практику недоторканності послів, гарантію поваги до них.

Під час війни дипломатичні представники протилежної сторони користувалися гарантіями захисту, їх було заборонено вбивати [673, с. 43]. У мирний час у давньокитайських державних утвореннях послів приймали на розкішних церемоніях, які чітко регламентувалися протокольними правилами. Колізії в церемоніалі могли викликати протести послів та вирішувалися правителем країни перебування. Приниження дипломатичного представника спричиняло війну між державами для помсти [461, с. 439–440].

До наших часів також збереглися відомості про жваву торгівлю іноземних купців у Ханьській імперії як із ближніх давньокитайських держав, так і з індійських утворень, Римської держави [14, с. 34]. Обов'язком торговців була сплата мит на кордоні в повному обсязі. Значну роль у розвитку торгових відносин у регіоні відігравав Великий шовковий шлях, який був прокладений у

II ст. до н. е. та простягався до Середземного моря. Тим не менш, на деяких його відрізках торговців принаймні Ханьської імперії підстерігала загроза – їх затримували та грабували, законних гарантій безпеки для них не існувало [576, с. 286; 677].

Міжнародно-правовий статус торговців у I тис. до н. е. також побічно регламентувався укладанням угод між правителями давньокитайських держав. Такі домовленості включали в себе зобов'язання не монополізувати торгівлю на шкоду іншим, не перешкоджати транспортуванню та продажу зерна, що прямо впливало на діяльність торгових представників держав, що домовилися. Слід зазначити, що такі угоди вже принаймні з VII ст. до н. е. також регулювали міжнародно-правовий статус втікачів від правосуддя, яких необхідно було висилати в країну походження, встановлювали заборону захисту зрадників та участі жінок у державному керуванні, постановляли, що незнайомцям необхідно було надавати всебічну допомогу тощо [18, с. 295; 461, с. 440–442].

Так, у 544 р. до н. е. у ході мирної конференції правителів Цзінь, Чу, Ці, Цінь та інших, яка відбулася у царстві Сун, було прийнято угоду, положеннями статті 4 якої було встановлено наступне: «Втікачів від правосуддя буде видано» [13, с. 86; 461, с. 441].

Особливо гостро питання втечі знедолених індивідів, зокрема, рабів, із Ханьської імперії на території сюнну, що межували з державою, поставало у II ст. до н. е. Це змусило тодішнього імператора укласти договір із правителем сюнну про перешкоджання переходу кордону втікачами та погрозу смертної кари. І в кінці тисячоліття деяких рабів жителів прикордоння не зупиняли можливі санкції втечі [576, с. 147]. Право притулку без відповідальності за втечу визнавалося лише за індивідами шляхетного походження [95, с. 353]. Часто таких біженців використовували проти держави походження у ролі шпигунів чи агентів [18, с. 242].

Таким чином, зважаючи на тогочасні специфічні переконання правителів державних утворень Китаю та відносини з оточуючим світом з позицій зверхності, правове становище людини будь-якого походження як таке, що має

вміщувати в себе права, свободи та законні гарантії безпеки, ще не існувало в міжнародно-правовій практиці. Загалом, статус різних категорій осіб за правом, яке застосовувалося для регулювання міжнародних відносин у державах Стародавніх Індії та Китаю, відбивав тогочасні релігійні вірування та політичні вчення регіону. Поширені звичаєві відносини мали значний вплив на міжнародно-правове становище індивідів – комбатантів і цивільних осіб, дипломатичних представників, торговців, іноземців, втікачів залежно від їхнього походження, релігійної належності, наявного стану війни чи миру, політичних амбіцій правителів найсильніших держав азійського регіону.

Переходячи до розгляду особливостей розвитку міжнародно-правового статусу людини в античний період, необхідно звернути увагу на здобутки права державних утворень Стародавніх Греції та Риму. Як вказують М. В. Буроменський, А. П. Заєць та В. В. Гутник, ранні уявлення про розмежування норм внутрішнього права та правил у міжнародних відносинах існували як у Стародавній Греції, так і у Стародавньому Римі [246, с. 8].

Статус особи за міжнародним правом у Стародавній Греції – колиці західної цивілізації – містив права та свободи, обов'язки і відповідальність, певні гарантії особистого захисту та законних інтересів. Залежно від категорії індивідів, до якої належала людина, вона володіла певним статусом, що регулювався міжнародними нормами та звичаями, та зумовлювався її походженням, місцезнаходженням, соціальним положенням, тодішньою політичною ситуацією тощо. Не слід також забувати про особливості устрою держав-полісів Стародавньої Греції, які складали сукупність розрізаних утворень, та існування грецьких колоній.

Наприклад, ставлення до іноземців у різних полісах, метрополіях та колоніях із плином часу змінювалося – від настороженого відношення та відсутності обов'язку міст-держав надавати права та свободи прибулим з-за кордону до більш ліберальних поглядів на становище іноземців із розвитком спеціальних інститутів міжнародного права. Тим не менш, прибульці з-поза

еллінського простору вважалися варварами, придатними лише для рабської роботи [7, с. 15–23].

Так, зважаючи на те, що давньогрецькі поліси були об'єднаннями лише громадян, іноземці первинно не володіли жодними правами та розглядалися як потенційні вороги [104, с. 31].

Слід також розрізняти іноземних громадян (ксенів), які перебували в місті-державі тимчасово, та колишніх мешканців інших полісів без громадянства, які постійно перебували в полісі. Останні, метеки, зокрема в Афінах, мали окремий правовий статус, не володіли політичними правами, на них розповсюджувалася заборона шлюбу з громадянами, набуття права власності на нерухомість, вони були зобов'язані нести військову службу в найнижчих підрозділах або на галерах, сплачувати річний податок. Несплата цього платежу, за деякими даними, могла тягнути за собою відповідальність – рабство. Метекам надавався правовий захист на рівні з іншими, але їхній доступ до правосуддя міг обмежуватися [90, с. 64, 85–86, 114; 171, с. 12; 231, с. 122]. Схожий статус мали періеки у Спарті [509, с. 178]. Самовільне присвоєння особою прав громадянства (ксенія) вважалось злочином [30, с. 73].

Становище чужоземців у полісах Стародавньої Греції базувалося на міждержавних угодах та релігійному обов'язку гостинності. Останній мав особливе значення до кінця VI ст. до н. е., приблизного часу набуття інститутом громадянства своїх рис. Гарантії безпеки іноземців полягали й у покаранні порушників звичаїв гостинності штрафами й у пізніший період, принаймні у III та II ст. до н. е. [41, с. 80].

Угоди міжнародного характеру, які містили елементи правового становища іноземців, поділялися на проксенічні декрети, асилічні прокламації, договори про ісополітію та сюмболи.

Проксенія (право публічної гостинності) виявлялася у наданні певним полісом особі, що мешкає в іншому місті-державі та володіє авторитетом, обов'язку захищати права та свободи своїх громадян, які прибуватимуть до міста. Перші проксенічні декрети відносяться до VII ст. до н. е., останні знайдені

– до II ст. н. е. [231, с. 130]. Такі декрети карбувалися на кам'яних стелах і встановлювалися у центрі поліса, містили не лише інформацію про походження і заслуги проксена, а і його обов'язки та привілеї – складові правового статусу. Право бути прокшеном могло передаватися у спадок [296; 537; 538].

Завдяки призначенню проксена іноземці, які прибували з поліса, мали право зупинятися в нього та приймати їжу. Проксен представляв іноземців у суді [28, с. 17]. Окрім цього, серед основних прав таких прибулих – бути представленими перед політичними асамблеями та трибуналами міста для забезпечення своїх правових, економічних і релігійних інтересів; отримання допомоги у цивільних правочинах та спорах, зі складанням заповітів, засвідченням документів у полісі. Також дипломатичні представники, які прибули до певного полісу, могли звертатися до свого проксена по сприяння у їхніх справах у місті [509, с. 152–154]. Під час та після війни проксен відповідав за викуп полонених, захоронення полеглих та передачу їхнього майна родичам [231, с. 133].

Проксен у полісі, який надав йому такий статус, також мав певні привілеї: гарантії недоторканності, перелік прав нарівні з ненатуралізованими іноземцями (деякі поліси взагалі надавали проксенам громадянство), включаючи право тимчасового перебування, право на розгляд судових справ (самостійно представляючи себе) та доступу до жерця-пророка без черги, звернення до публічних асамблей, використання спеціальної печатки, безмитного ввезення товарів, купівлі будинків та земель, вступу в шлюб із громадянкою поліса, займання державних посад, поховання за рахунок поліса, звільнення від сплати певних податків, мит та інших фінансових зобов'язань, якими були обтяжені звичайні іноземці [26, с. 251, 509, с. 155–156].

Так, О. А. Гавриленко вказує на те, що за загальним правилом іноземцям було заборонено одружуватися з представницями сімей давньогрецьких громадян [36, с. 76]. Виключення з цієї заборони реалізовувалися через інститут епігамії (грец. «право на шлюб», «шлюбний союз»). Дозвіл таких шлюбів містився у спеціальних угодах.

Шлюб між громадянами різних полісів заборонявся, якщо не існувало договору, який, окрім іншого, надавав право епігамії громадянам договірних сторін (полісів), або проксенічного декрету, яким передбачалося надання такого права окремій особі – громадянину іншого полісу. В угодах такого типу індивідам також могли надаватися права ісополітії (рівноправного громадянства) тощо [562, с. 96–99, 102]. При цьому, разом із ісополітичними правами часто надавалося право асилії – захисту іноземців та їхнього майна, гарантії їхньої недоторканності [63, с. 22; 104, с. 34].

Міжнародно-правовий статус прибулих із інших полісів починаючи з III ст. до н. е. забезпечувався асилічними прокламаціями, які проголошувалися одним містом-державою на користь іншого або ж певного іноземця чи його сім'ї з обіцянкою їхньої особистої недоторканності. Таким чином вони захищалися від андролепсії – законного захоплення найближчими родичами-жителями міста перебування за вбивство, скоєне їхнім співгромадянином. Рідні вбитого мали право захопити трьох мешканців іншого полісу та вимагати судового розгляду над ними, якщо поліс не видасть справжнього вбивцю [304]. Д. Дж. Бедерман також підкреслював, що існувала можливість викупу заручників, винесення судового розпорядження для компенсації, допускалося вбивство іноземців для «відплати» за злочин їхнього співвітчизника [231, м. 123].

Окрім цього, інститут асилії захищав права спеціалістів, які прибували до полісів – атлетів, робітників тощо. Гарантією їхньої недоторканності у морі та на землі, під час війни та миру виступала відповідальність того, хто порушить наданий їм захист. Винний повинен був сплатити штраф та відновити пошкоджене майно [291, с. 143; 359, с. 372].

Захоплення іноземних осіб та їхнього майна заборонялося практикувати в тих полісах, які уклали між собою договір ісополітії – взаємного правового захисту своїх громадян. Такі договори укладалися починаючи з IV ст. до н. е. та містили взаємне надання привілеїв громадянам міст-держав, проживання та купівлі нерухомості на їхній території, одруження, участі в громадських заходах, навіть у деяких виняткових випадках політичних прав [231, с. 127–128]. Тим не

менш, повний спектр прав і свобод у певному полісі надавався іноземцю з набуттям ним громадянства, часто за особливі заслуги перед містом, в Афінах існували спеціальні критерії присвоєння громадянства в такий спосіб [41, с. 81]. Самовільне присвоєння чужоземцями прав і свобод громадянина поліса суворо каралося позбавленням волі: в Афінах у результаті слідчих дій було засуджено та продано в рабство близько п'яти тисяч індивідів [134, с. 36].

Захист прав і свобод іноземців, заборона їхнього захоплення також були метою укладених між полісами Стародавньої Греції сюрболічних угод. У них йшлося про надання прибулим юридичної допомоги та захисту відповідно до їхніх полісних звичаїв удома або ж правового захисту нарівні з громадянами міста перебування [73, с. 41]; часто предметом розгляду ставали питання злочинів чи контрактних відносин [231, с. 128].

На цьому етапі необхідно зазначити, що судовий розгляд справ, стороною якої була іноземна особа, міг здійснюватися незалежним арбітром, судом однієї зі сторін або ж спеціальним трибуналом. Приблизно до середини VI ст. до н. е. судовими справами з іноземним елементом, які регулювалися міжполісними угодами, займалася визначена посадова особа, полімарх, згодом питання правового статусу індивідів чужоземного походження через судовий розгляд визначали фесмофети [509, с. 197].

Крім цього, сюрболи регулювали і торгові відносини, розгляд спорів між торговими агентами, а, отже, і статус останніх за міжполісним правом. Зважаючи на жваві торгові відносини Ефесі, Мілеті, Прієні та багатьох інших давньогрецьких містах, відновлення прав іноземних торговців там було справою спеціалізованих судів, у яких могли засідати представники ринку [509, с. 196, 199–200].

Правовий статус прибулих до полісів іноземних торговців залежав від багатьох факторів: їхнього місця походження, наявності чи відсутності громадянства поліса, у якому вони бажають вести торгівлю тощо. Окрім цього, розрізняли два види іноземних торгових представників – емпоросів та навклеросів, останні самостійно володіли корбальями, на яких перевозилися

товари, або ж працювали в партнерстві з кимось, могли й самі брати участь у торгівлі. Емпороси ж були торговцями, які винаймали місце для перевезення своїх товарів морем та займалися торгівлею безпосередньо [547, с. 8–9; 665, с. 150].

Громадяни інших полісів, емпороси та навклероси, перебували під захистом проксена, якщо така угода була укладена між їхніми містами [251]. Проксен міг виступати поручителем чи брокером між двома іноземними торговцями [509, с. 152]. Громадяни інших міст-держав допускалися до торгівлі у полісах, інші ж чужоземці продавали свої товари лише в гавані. Слід також зазначити, що в деяких давньогрецьких колоніях існувала заборона безпосередньої торгівлі з ними, натомість призначалася спеціальна особа, яка займалася закупівлею товарів у іноземців-варварів [41, с. 79; 509, с. 128].

Торговці-громадяни певних полісів, їхні кораблі та товар також користувалися захистом від піратів, який проголошувався виданими асилічними прокламаціями. Ранні давньогрецькі морські звичаї, перші з яких були кодифіковані у Родосі, великому торговому полісі, містили правила щодо захисту кораблів торгових агентів [368, с. 917]. Тим не менш, міжнародно-правовий статус торговця у полісах Стародавньої Греції відзначався відповідальністю (арештом, конфіскацією майна) у разі його визнання боржником у суді. У виняткових випадках ісополітичні угоди надавали тоговцям певного полісу право безперешкодної торгівлі [231, с. 125, 127–128].

Як правило, іноземним торговцям заборонялося брати шлюб із мешканцями полісу перебування, якщо до них не застосовувалися інші міжнародно-правові норми. В Афінах у середині IV ст. до н. е. вважали за необхідне застосовувати заохочення до іноземних торговців, навіть метеків, шляхом виділення для них почесних місць на публічних зібраннях, запрошення на різноманітні розваги тощо [670]. На противагу, у часи архаїчної доби розвитку Стародавньої Греції у Спарті законодавець Лікурґ взагалі забороняв мати торгові стосунки з чужоземцями, а самих прибулих з інших територій постановляв висилати [4, с. 351–356].

Місцевими та іноземними судами розглядалися порушення норм торговельного права, які здійснювали не лише громадяни давньогрецьких полісів, у тому числі північнопричорноморських держав (Ольвії, Херсонесу та ін.), а й іноземці; дані порушення розглядалися місцевими та іноземними судами [37, с. 119–120]. Так, у Північному Причорномор'ї існувала практика позачергового та швидкого розгляду торговельних справ у сезон судноплавства, встановлювався однаковий захист прав місцевих та іноземних купців і судновласників [176, с. 9].

Обов'язком іноземних торговців навіть у мирні часи при перетині полісного кордону було надати посвідчення особи або лист із дозволом на перетин території міста; іноді такий лист звільняв його власника від сплати мита [231, с. 122]. Право безмитного ввезення товарів також могло надаватися торговцям міжполісними угодами [305]. На іноземних товарах могли вимагати проставити печатку, яка свідчила про відсутність контрабанди [509, с. 133].

О. В. Буткевич вказує і на популярність у стародавній період туризму, про що свідчить давньогрецька практика. На підтвердження даного факту дослідниця цитує тогочасного письменника Лукіана: «Містам, їх величі, блиску, досконалості будівель дивуються багато, вітчизну ж люблять усі. І не було ще людини, яка була б так спокушена. Щоб від повноти чудес у чужих краях забути вітчизну» [18, с. 247–248].

Як вже зазначалося, незаконний перетин особою кордону поліса, проживання на його території задля переховування від покарання за вбивство тягли за собою процедуру екстрадиції [29, с. 31–35], побіжно згадану вище. Також втеча винних у злочині підбурювання до повстання і посадових осіб, які скоїли правопорушення, були приводом для вимоги полісом екстрадиції. Рабів-утікачів з інших міст-держав зазвичай повертали власникам за грошову винагороду [509, с. 360–361].

На противагу цьому, інші категорії біженців мали право на політичний притулок на певній території, у деяких містах та навіть на островах згідно з давньогрецькими угодами між двома або більше полісами. Храми та інші місця

релігійного поклоніння також слугували притулками [50, с. 11]. Порухення права особи на притулок засуджувалося [231, с. 126]. Крім цього, за законодавством Солона, вигнанці з інших полісів могли стати громадянами Афін, адже такі індивіди будуть вірними жителями поліса у вдячність за надану гостинність: «він [Солон] також вважав, що можна покладатися як на тих, хто був змушений покинути свою країну, так і на тих, хто покинув її з певною метою» [517].

Необхідно наголосити, що в серйозних випадках відмова полісу видати злочинця-втікача могла слугувати приводом до оголошення війни. Біженці з полісів, у яких велися бойові дії, могли розраховувати на допомогу інших міст-держав [515].

Як зазначає А. Нуссбаум, складно виділити чіткі правила ведення війни у Стародавній Греції. При цьому, за ставленням давніх греків до початку воєнних дій проти інших полісів війну можна охарактеризувати як небажане явище, війни слід було вести з помірністю та лише за надзвичайної необхідності. Руйнівні наслідки, які тягне за собою збройне протистояння включно із погіршенням становища осіб у регіоні, прирівнювалися до хвороби. Боротьба з варварами будь-якими засобами вважалася прийнятною [488, с. 9].

Так, правове становище комбатантів і цивільних під час війни не було чітко врегульоване та залежало від практик сторін конфлікту, тогочасних звичаїв та бажання противників їх дотримуватися. У давньогрецьких епічних творах VIII ст. до н. е., «Іліаді» та «Одіссеї» Гомера, відображаються звичайні для того часового проміжку негуманні методи поводження з комбатантами та цивільними: понівечення трупів, вбивство захоплених включно з жінками, дітьми та людьми похилого віку [51, с. 175, 340–341] тощо. Уявлення про міжнародно-правовий статус індивідів під час війни відобразилося також і в позитивних аспектах його забезпечення у творах – проявах гостинності навіть до осіб із ворожої сторони, пощаді до тих, хто добровільно здався, укладанні перемир'я для поховання полеглих [51, с. 375, 127–129]. Що ж до засобів ведення війни та їхнього впливу на становище особи, в «Одіссеї» автор

відобразив ідею обмеження використання небезпечної зброї – тоді нове та незвичне для давніх греків поняття, тому викладене як воля їхніх богів [52, с. 39–42].

Реальна практика давньогрецьких битв до IX ст. до н. е. характеризувалася низькою спрямованістю на благополуччя комбатантів та цивільних регіону і часто включала в себе спотворення трупів переможених, надмірну жорстокість і відсутність пощади. Подальший міжнародно-правовий статус згаданих категорій осіб починаючи із середини VII ст. до н. е. дещо покращувався міжполісними угодами та усталеними звичаями. Серед надзвичайно малої кількості угод необхідно виділити усні двосторонні домовленості IV та VI ст. до н. е. щодо обмеження супротивниками кількості комбатантів [48, с. 36, 400–401], договір V ст. до н. е. стосовно лімітації воєнних дій сторін одним боєм [622], угоду III ст. до н. е. про незастосування у боротьбі прихованої та метальної зброї [523].

Мирні договори могли включати в себе гарантії безпеки для цивільних осіб та визнання прав захоплених [171, с. 13]. Одним із положень Нікійського миру 421 р. до н. е. між афінянами та спартанцями було повернення полонених комбатантів: «лакедемоняни та їхні союзники також повинні повернути будь-кого з афінян або їхніх союзників, кого вони можуть мати у своїх руках» [630]. Умови договору про військово-політичний союз між Херсонесом і правителем Понтійської держави Фарнаком I включали в себе зобов'язання сторін «не підіймати зброї» одна проти одної, у міру сил зберігати основи суспільного ладу та «не чинити... нічого такого, що могло б зашкодити народу...» обох сторін [39, с. 60]; Фарнак I зобов'язувався охороняти демократію громади Херсонесу [106, с. 109–110].

Правила ведення війни у Стародавній Греції здебільшого містилися у звичаєвих практиках полісів. Такі звичаї не були чітко усталеними – еллінами могли проявлятися і жорстокість, і великодушність. Наприклад, спартанські практики ведення війни у VIII ст. до н. е. полягали у законності завдання будь-яких понівечень противнику [513]. У Пеллопоннеській війні (V ст. до н. е.) жорстокість на полі бою до комбатантів та цивільних виявляли як спартанці, так

і афіняни. Тим не менш, у деяких випадках ворожим солдатам, які склали зброю, могло даруватися життя, за винятком порушення їхньою стороною інших еллінських звичаїв війни – у такому разі на них чекала відплата [626; 627]. Часто воїнів сторони, що програла, вбивали для недопущення їхньої подальшої участі у битвах, могли забивати каменями та масово спалювати, скидати зі скелі та топити в морі [48, с. 281; 109, с. 124; 619]. У разі залишення в живих комбатантів також могли брати в заручники для шантажу та поневолювати для власної фінансової вигоди протягом архаїчних часів (VIII–V ст. до н. е.) [632].

Відомі випадки жорстокості афінян, які кожному полоненому з острова Самос випалювали клеймо у вигляді корабля і відтинали великий палець на правій руці, аби такі чоловіки більше не могли тримати списи; у відповідь на полонених афінянах самосці випалювали фігуру сови [109, с. 124]. У той же час воїнів ворога могли повертати безумовно [312]; за звичаями частіше їх віддавали за обміном після домовленостей про тимчасове перемир'я або, як вже зазначалося, укладення мирної угоди.

Стосовно поводження з тілами загиблих, на практиці сторони мали можливість призупиняти воєнні дії для пошуку та поховання полеглих. Забезпечення поваги до тіл у звичаєво-правовому полі залежало від готовності командира відмовитися від претензій на перемогу [134, с. 68]. Якщо побратими воїнів не могли їх поховати, це робили переможці [48, с. 415–416].

Міжнародно-правове становище цивільних під час ведення воєн давніми греками регулювалося тогочасним правом найсильнішого: індивідів убивали та поневолювали, навіть жінок та дітей, самі переможені та їхнє майно вважалися власністю завойовника [7, с. 21–23; 48, с. 152; 135, с. 99; 621]. Певний імунітет надавався проксену від несприятливих воєнних дій рідного поліса та міста-держави, що надала йому повноваження гостинності. Також захищалися і вісники, хоча були випадки порушень їхньої недоторканності [231, с. 251]. Під час Пелопоннеської війни офіційних послів ворожої сторони могли вбивати та знущатися над їхніми тілами [624].

Заборонялося завдавати шкоду священикам та біженцям, які ховалися від жахів воєнних дій у храмах, учасникам релігійних свят та спортивних ігор [134, с. 134; 510, с. 271]. У деяких випадках населення міста звільнялося від рабської долі, якщо воно здалося без бою. Довготривалі облоги спричиняли голод серед містян; торгові судна, які плили до поліса, аби доставити харчі, затримувалися, а вантаж конфісковувався ворогом [631]. Тим не менш, іноземцям, які знаходилися у захопленому місті-державі, всеодно загрожував продаж у рабство; громадян поліса, що програв, висликали (іноді дозволяючи взяти певну кількість грошей) або затримували до подальшого вирішення питання стосовно їхнього статусу [620; 625]. Можливим було їхнє повернення за бажанням переможця [134, с. 130–131]. При цьому, як зазначають О. А. Гавриленко, Т. Л. Сироїд та Л. О. Фоміна, давньогрецьким полісам були відомі інститути нейтралітету під час війни та невтручання в мирний час [43, с. 198].

Як було наголошено, статус дипломатичних представників полісів під час воєнних дій не був усталеним. Злочини проти особи дипломата у Стародавній Греції також слугували приводом для початку війни між містами-державами. Л. Ю. Гривняк зазначає, що в Афінах убивці іноземних послів підлягали страті не лише тому, що це призводило до погіршення відносин з полісами, а ще й тому, що дипломатичні представники перебували під божественним захистом [54].

У мирний час давньогрецькі офіційні представники з інших полісів (вісники, послы та гінці) визнавалися недоторканими; рівень захисту залежав від їхнього статусу в місіях, які відсиляли до міст-держав. Вісники вважалися особливо захищеними від посягань через релігійне підґрунтя посади, тому на практиці послы подорожували з ними для повного захисту, або ж вісники особисто домовлялися про безпечний проїзд місії територією іншого поліса. Обов'язками самих вісників було сповіщення противника про початок воєнних дій та ведення переговорів про перемир'я для поховання загиблих, початок та припинення дипломатичних зв'язків [231, с. 96–99, 111].

Основна риса міжнародно-правового статусу дипломатичних представників, недоторканність, у Стародавній Греції встановлювалася здебільшого еллінськими звичаями та деякими угодами – договір 423 р. до н. е. між афінянами та спартанцями гарантував безпеку вісників, послів та їхніх супроводжуючих на суші та на морі між Пелопоннесом та Афінами [629].

Дипломатичних представників повинні були приймати гостинно. Посольства могли розраховувати на розкішний прийом та виступ перед загальною асамблеєю дружнього міста-держави [522]; часто офіційні представники полісів в іноземних містах-державах зупинялися у відповідних проксенів. Хоча порушення звичаїв та домовленостей суворо заборонялося та було неприйнятним, відомі випадки затримання послів на території приймаючої сторони, у тому числі й шляхом обману як заручників [623], їхнього арешту [669] та навіть убивства [48, с. 329]. Захоплення заручників у дипломатичних відносинах Стародавньої Греції вважалось законним [180, с. 167].

Повноваження учасників посольств у Стародавній Греції могли оголошуватися їм усно або зазначатися на спеціальній грамоті (двох навощених дощечках, складених разом) [41, с. 94]. Цей документ у деяких випадках слугував і дозволом на проїзд іноземними полісами; таке ж право могло надаватися рішенням органу влади приймаючого поліса та його правителем на прохання відсилаючого міста [205; 525]. Третя сторона не мала обов'язку пропускати дипломатів транзитом через свою територію, іноді затримуючи та навіть убиваючи послів з мотивів помсти та політичної вигоди [48, с. 330; 628]. Посольства з релігійною місією мали захищатися усіма полісами на їхньому шляху [311].

Слід зазначити, що кількість учасників посольств у грецьких державах визначалася залежно від конкретного випадку, а між послами діяв принцип рівноправності до того часу, коли стали обирати архістарійшину – очільника посольської колегії [41, с. 94; 111, с. 12]. Серед доволі обмежених повноважень послів – озвучувати позицію свого міста та проводити переговори з певного кола питань, за потреби повертатися за консультаціями додому; лише у деяких

випадках учасники місії були уповноважені підписувати угоди від імені поліса [668]. Крім цього, підтвердження повноважень та довіри до дипломатичних представників могли міститися у давньогрецьких декретах-сюмболах [509, с. 322].

Вагомою складовою міжнародно-правового статусу дипломатичних представників у Стародавній Греції була їхня відповідальність. Наприклад, на переконання Платона (427–348 р. до н. е.), яке відображає тогочасну практику давньогрецьких полісів, кожного, хто ніс з або до Афін неправдиве повідомлення та порушував надані інструкції, перевищуючи свої повноваження, чекала сувора кара – аж до страти [512]. На противагу цьому, за добре виконані завдання та досягнення мети місії послам та вісникам, імовірно, надавали додаткові привілеї, та заявляли про їхні чесноти шляхом прийняття декретів [509, с. 343].

Таким чином, у Стародавній Греції міжнародно-правовий статус іноземного індивіда був обмежений і залежав від багатьох факторів – належності до конкретного полісу, походження з колонії чи метрополії, мети перебування та роду занять. Під час війни на становище комбатантів та цивільного населення впливали укладені угоди між полісами та усталені звичаї, які надавали гарантії захисту та обмежували руйнівні дії. Статус офіційних представників традиційно відзначався недоторканністю та гарантіями безпеки, що складали особливу сукупність правил, направлених на ефективне виконання дипломатами своїх функцій.

У той же час, із давнини, починаючи з VIII ст. до н. е., статус іноземних дипломатичних представників у Стародавньому Римі регулювався звичаєвим правом, яке розвинулося з ранніх міжетнічних відносин в інститут права народів (*jus gentium*), що складав систему звичаєвих правил, які застосовуються між чужоземцями (у тому числі й дипломатами) та Римом.

Римські посольства називалися легаціями (*legationes*) [111, с. 15]. Слід зазначити, що, як і стародавні греки, римляни впродовж існування своєї цивілізації розрізняли класи дипломатичних представників – офіційних (легати

різного рівня та повноважень) та неофіційних (ораторів і жезлоносців) [231, с. 190]. У часи Римської республіки (509–27 рр. до н. е.) ще одним класом офіційно визнаних індивідів із дипломатичними функціями були феціали, які здійснювали свої повноваження у зв'язку з воєнними діями [110, с. 16; 509, с. 306].

Прийом іноземних посольств у Стародавньому Римі в загальному сенсі визначався правилами гостинності для прибулих – складовою права народів. Іноді правителі інших держав відправляли дипломатів до Рима лише тому, що з кимось із місцевих авторитетних жителів у них існував спадковий зв'язок приватної гостинності [452]. Недоторканність послів для стародавніх римлян мала сакральне значення. Нанесення шкоди іноземному дипломатичному представнику, навіть сторони противника, заборонялося правом народів та каралося: порушника в рамках інституту ноксальної видачі висилали до країни походження дипломата для розправи [440; 529]. Відповідальність за порушення права народів, яким було жорстоке поводження з посланцями, іноді розповсюджувалася і на правителів, якщо ті самі не покарали порушників [433].

Навіть у випадках заколотництва іноземними послами римлян або союзників Риму, їхнє затримання було недопустимим та засуджувалося [434; 436]. Помста за вбивство своїх посланців за кордоном відповідно до принципу «око за око» вважалася недостойною [447].

Як зазначають Т. Л. Сироїд та Є. В. Реньов, одним із основних міжнародно-правових інститутів римського права було право народів (*jus gentium*), що становило систему норм, застосовних до іноземців, торгових і майнових відносин транскордонного характеру [171, с. 13]. Іноземні послы та їхні супроводжувачі у Стародавньому Римі у більшості випадків не могли бути притягнені до відповідальності, це виключалося правом народів; покарання за особливо тяжкий скоєний злочин для іноземних посланців могло наставати з міркувань справедливості [564]. У I ст. до н. е. їх звільнили і від фінансових зобов'язань, позбавивши місцевих права на стягнення позик, наданих

дипломатам, через широке розповсюдження злочинів неповернення займу та лихварство [509, с. 340].

Обов'язком дипломатичних представників місії, яка прибувала до Рима, було пред'явлення магістрату міста (пізніше, з 242 р. до н. е. – претору у справах іноземців) [69, с. 400; 131, с. 7] своїх акредитуючих документів, у яких посвідчувалися особи послів та їхні повноваження. А. Апітіс, Й. Дінсберга та О. Йокстс вказують, що також в античні часи дипломати в Римі могли отримували спеціальний дозвіл, який надавав їм право на аудієнцію з Сенатом [214, с. 5–7].

За свідченням Плутарха, у давнину офіційні представники приймаючої сторони також розважали прибулі посольські місії, піклувалися про хворих і ховали їхніх померлих за кошти громадського фонду. Історик продовжує: «але останнім часом, через велику кількість послів, які приїжджають, ці витрати скасовано; проте досі існує практика приведення послів до скарбників, щоб їхні імена були записані» [516].

Місії з дружніх державних утворень за правом народів належало приймати обов'язково, а по відношенню до прибулих індивідів-посланців з ворожих утворень такого зобов'язання не існувало [443; 451]. У той час, коли дипломатичні представники союзників вели розкішний спосіб життя у Римі протягом своєї місії, небажаних офіційних гостей навіть не впускали до міста. Останні мали додатково повідомити про свій візит найближчому римському генералу до свого прибуття, аби уникнути затримання; після того їх не поселяли у Римі та приймали в храмі Беллони поза римськими стінами. Потім дипломатам наказувалося покинути територію міста та держави в установленій Римом строк, іноді у супроводі охоронців [446; 448; 451; 454]. Легатів із залежних і покорених держав у Стародавньому Римі, як правило, не приймали [231, с. 94]. Під прикриттям дипломатичних місій послами або їхніми супроводжуючими могли проводитися і деякі розвідувальні операції [71, с. 631].

Римляни захищали й права та свободи посольств, направлених до них, навіть в дорозі, вимагали повернення членів місій, затриманих на території

третіх країн [450; 526]. Порухення основи міжнародно-правового статусу особи дипломатичного представника, його недоторканності, у деяких випадках давні римляни могли пояснювати номінальністю його становища [445]. Винних у нападі на чужоземних дипломатів іноді не карали [514]. Також і статус учасників ворожих дипломатичних місій, що прямували через територію Стародавнього Риму або були передані римлянам, часто порушувався – їх затримували [436; 444].

Іноземці, які постійно мешкали на території Римської держави, теж були наділені особливим статусом. Залежно від того, чи такі прибулі вважалися *peregrini* (громадянами з іноземних держав чи колоній, або особами без громадянства), чи *latini* (мешканцями захоплених у IV ст. територій Лації), їхнє міжнародно-правове становище відрізнялося. Так, останні склали вищу категорію, володіли правом брати шлюб та вести торгівлю з римлянами, зберігати свій статус після міграції, отримувати римське громадянство; у I ст. до н. е. «права латинів» з деякими обмеженнями також надавалися мешканцям інших територій – колоній, міст, регіонів [259; 453]. Із часом, починаючи з II ст. до н. е., латини масово отримували римське громадянство шляхом прийняття відповідних законів правителями Рима [67, с. 132]. Індивіди з наступної категорії іноземців, перегринів, також в окремих випадках могли отримувати громадянство [509, с. 263, 255].

Як зазначає В. С. Макарчук, поряд із римськими громадянами співіснувала значна кількість негромадян, у тому числі членів завойованих Римом сусідських общин, прибулих торговців. Разом група негромадян створювала «натовп», так званий плебс – групу населення, за якою законом не було закріплено прав, а її членів у суді мали представляти повноправні громадяни [112, с. 11].

Перегрини були обмежені в правоздатності, не мали широкого спектру особистих та майнових прав, їм заборонялося брати участь у голосуваннях і торгівлі, займати державні посади, брати офіційний шлюб із римськими громадянами. Із подальшим розвитком права народів, цій категорії індивідів надавалося право на окрему форму шлюбу за цивільним правом, отримання

власності шляхом передачі у володіння чи заволодіння речами без власника. У римських провінціях переґрини користувалися правом особистого та земельного сервітуту, винаймання ділянок та взяття іпотеки й позики, вступу в спадщину відповідно до права своєї країни. Такі іноземці з міркувань зручності вважалися римськими громадянами, якщо до них або ж вони позивалися до суду; у якості громадян переґрини притягувалися до відповідальності за крадіжки чи заподіяну шкоду [509, с. 233, 236–237, 239].

Особливим інститутом права Стародавнього Риму, який регулював статус переґринів, був претор у справах іноземців (*praetor peregrinus*). Він розглядав спори між самими переґринами та переґринами і римськими громадянами [28, с. 17; 41, с. 170]. Крім цього, рішенням претора прибулі могли бути виселені, у тому числі й групи латинів; сенатськими наказами за пропозицією претора також виселяли латиномовних ораторів та мислителів [343; 449].

У 212 р. н. е. завдяки проголошенню імператором Каракалою громадянами всіх вільних осіб, які проживали на території Римської імперії, правовий статус іноземців зрівнявся зі становищем громадян цієї держави [172, с. 476; 264]. Необхідно наголосити, що прибулі до Стародавнього Риму з державних утворень, із якими було укладено договори щодо публічної гостинності, користувалися правами та мали обов'язки відповідно до таких угод. Інститут дружності також існував задля регулювання правового статусу іноземців та був публічною опікою особи, яка проживала на певній території [509, с. 223, 227]. Угоди про мир та союзництво з Римом теж установлювали права та обов'язки населення сторін стосовно судового розгляду справ за правом території, на якій індивідами було укладено договір, та інших можливих дій у приватноправовій сфері [509, с. 229].

Інші категорії чужоземців включали в себе *barbari* (осіб поза межами цивілізації римлян), *hostes* (індивідів, на яких не розповсюджувалося панування та правовий вплив Стародавнього Риму), *dediticii* (мешканці підкорених територій, яких римляни часто позбавляли прав і привілеїв) та *amicii* (населення

дружніх держав) [509, с. 215–217, 232]. Virізняється також особливий вид іноземців – гостей, які мали почесний статус.

Загалом, гостинність являла собою стародавній правовий інститут здійснення відносин, у тому числі між Римом і навколишніми племенами і народами [68, с. 25]. У межах даного інституту створювалися певні союзи на основі договорів шляхом усних клятв; у даному процесі брали участь як римські громадяни, так і перегрини [64, с. 19]. Даний факт свідчить про суб'єктність останніх у відносинах з римлянами.

В. М. Мельник констатує, що «поняття *hospitia publicum* і *amicitia* фігурували в союзницьких договорах Риму з варварами IV-VI ст., найчастіше поширеною латинською публічно-правовою назвою «гостей Риму» та «клієнтів Риму» з-посеред племінного середовища стає збірне поняття *foederati*» [117, с. 62].

Окрім дипломатів іноземних держав, почесним становищем гостя наділялися торгові представники. Ними вважалися особи, які володіли правом торгівлі (*commercium*) на території Стародавнього Риму. Таке право надавало можливість не лише здійснювати операції продажу-купівлі певних об'єктів, а й укласти торговельні контракти.

Щонайменше з VI ст. до н. е. договори Рима стосовно торгівлі містили дані щодо елементів міжнародно-правового становища іноземних купців. Так, в угоді з карфагенянами 509 р. до н. е. наголошувалося, що на певних територіях останні вестимуть справи з римлянами або встановлюватимуть ціни за товар лише в присутності карфагенського посланника або іншого офіційного посадовця. Додатково встановлювалося обмеження римлян та їхніх союзників у разі аварійної ситуації в морі: їм дозволялося купляти на суші лише те, що потрібно для ремонту корабля і служіння богам. Такі особи мали право пробути на березі до п'яти діб: «Якщо когось із них викине на берег, він не повинен купувати чи брати собі нічого, окрім того, що потрібно для ремонту корабля та служіння богам, і повинен відплисти протягом п'яти днів» [519].

Також угода містила наступні положення: «Якщо якийсь римлянин прибуде до карфагенської провінції на Сицилії, він матиме всі права, якими користуються інші. Карфагеняни не повинні завдавати шкоди мешканцям Ардеї, Анція, Лавренція, Цирцеї, Таррацини, а також жодним іншим латинянам, які підпорядковуються Риму. Навіть з мешканцями тих поселень, які не підпорядковуються Риму, вони повинні триматися за руки; а якщо вони захоплять когось, вони повинні передати його неушкодженим римлянам» [519].

Таким чином, зазначені домовленості охоплювали не лише правовий статус торговців, а й будь-якого індивіда, який походив із Рима, його підпорядкованих територій, чи Карфагена.

Взаємна згода на торгівлю дозволеними речами була закріплена між сторонами у 306 р. до н. е.: «у карфагенській провінції Сицилія та в Карфагені він [римлянин] може вести справи і продавати все, що дозволено громадянину. Так само може і карфагенянин у Римі» [520]. Спеціальне право безмитної торгівлі у I ст. до н. е. та I ст. н. е. могло надаватися декретом правителя Рима разом із наділенням індивіда громадянством. Надалі, починаючи з II ст. н. е., такий привілей новим громадянам уже не присвоювався [41, с. 76].

Торгові відносини Римської імперії та Сасанідського Ірану регулювалися Нісібіським мирним договором 298 р., яким, зокрема, було закріплено статус міста-фортеці Нісібіс як торговельної факторії – єдиного законодавчо закріпленого місця для римсько-іранської торгівлі [118, с. 17]. Римські торговці провадили свою діяльність на території всієї Персії без додаткових обов'язків щодо сплати податків, а у Нісібісі для них діяв полегшений митний режим [116, с. 13].

Слід згадати й посаду рекуператора, у функціонал якої входило розв'язання приватних спорів між іноземцями та римлянами [105, с. 286]. Склад своєрідного міжнародного арбітражного суду рекуператорів регулювався укладеними з іншими державами торговельними угодами [510, с. 83–84]. Метою такої діяльності з вирішення спорів було забезпечення наданого особам

міжнародно-правового статусу та підтримка торгових зв'язків Стародавнього Риму.

Небажаними та небезпечними прибульцями на території Стародавнього Риму вважалися злочинці, які скоїли правопорушення проти держави або приватної особи. Для їхньої передачі існувала спеціальна процедура екстрадиції; у першому випадку держава, до якої передали порушника, сама вирішувала його долю. У випадку ж із злочином проти іноземця діяли положення угод, якими регулювалося становище злочинців [509, с. 367]. Інститут екстрадиції у Стародавньому Римі проіснував приблизно із 400 до 100 р. до н. е. Часто, як вже зазначалося, винних екстрадували у межах ноксальної видачі. Рабів-утікачів у Стародавньому Римі також повертали у державу походження завдяки укладеним міжнародним договорам [528].

Так, як зазначає К. Філіпсон, найпоширенішими причинами екстрадиції були, зокрема, порушення священного та недоторканного характеру послів, порушення послами свого нейтралітету та підбурювання до війни чи повстання [509, с. 367]. Осіб, які скоїли злочин проти дипломатичних представників іншої держави, могли видавати для страти [127, с. 157].

Разом із цим, надання притулку біженцям у храмах та інших місцях поклоніння богам вважалося священним обов'язком ще з найдавніших часів зародження Римської держави [432]. Крім цього, порятунок можна було віднайти й у римських легіонах [591]. Знаходження біля статуї імператора також захищало від переслідування навіть рабів і злочинців [592]. Перелічені можливості отримання притулку відкривали шлях до зловживань та на початку I ст. н. е. були територіально обмежені [593].

Римлян, які скоїли злочин проти іноземця, видавали на прохання держави походження потерпілого після проведення належного розслідування [313]. Після доставки до іноземної країни феціалами справи щодо правопорушників заслуховувалися спеціалізованими трибуналами. Пізніше така практика була замінена на судовий розгляд та покарання самими римлянами [509, с. 366].

Слід також зазначити, що загалом протягом античного періоду в регіоні процес екстрадиції застосовувався й до осіб, які порушили умови мирного договору та спричинили початок війни [439]. У Стародавньому Римі очікували таких же зворотніх дій щодо порушників [483]. Заключення з ворогом угоди, не вигідної державі, теж спричиняло негативні наслідки для римлянина – його висилали противнику в обмін на ануляцію такого договору [440].

Розглядаючи правовий статус осіб під час ведення воєн римлянами, слід наголосити, що у війні вони вбачали втілення волі богів [73, с. 43]. Як зазначає В. В. Денисенко, основними рисами права війни в Стародавньому Римі була його значна релігійна спрямованість та формалізм, у тому числі стосовно оголошення війни [65, с. 20]. Так, у Стародавньому Римі даний процес являв собою односторонній акт волевиявлення держави [18, с. 408].

Протягом ведення воєнних дій Римом міжнародно-правовий статус осіб (комбатантів та цивільного населення) визначався різноманітними угодами та тодішніми звичаями. Окремими договорами з Карфагеном у 306 та 279 рр. до н. е. від пограбувань і викрадень захищалося населення певних територій, а визначеною долею індивідів, захоплених на територіях регіону поза контролем Рима, було рабство. Якщо ж такий полонений був доставлений на підконтрольну римлянам територію та походив із держави, з якою ті мають мирну угоду, захопленого визволяли [520; 521]. У 197 та 189 рр. до н. е. союзницькі домовленості з етолійцями містили положення про те, що здобич у війні, включно з полоненими, мала доставлятися до Римської держави [527]. Тимчасові перемир'я закрючались римлянами для належного поховання своїх комбатантів [510, с. 287].

За своєрідними звичаями, що склалися в уявленні давніх римлян, війна повинна була вестися відповідно до певних правил та з огляду на деякі обмеження. Зі свого боку, для представників інших державних утворень регіону, італійських племен, звичайною практикою були тортури та вбивства захоплених і покорених, понівечення трупів противника [438; 442]. Не виключаючи випадків звірств стародавніх римлян на полі бою та стосовно цивільного населення,

необхідно наголосити на прогресивному розвитку дисциплінованості та регулярності застосування ними певних правил ведення війни. Дуальність підходу Рима до воєнних дій та його ставлення до категорій індивідів пояснюється різними причинами і цілями ведення боїв – якнайшвидшого придушення ворога та мінімізації його спротиву чи поблажливості і м'якості для забезпечення своїх інтересів.

Починаючи з VI ст. до н. е. відомі різні давньоримські практики, від неприйняття заручників та відпускання військовополонених на свободу, помилування жителів захоплених міст до їхнього повного винищення включно з цивільним населенням, жінками та дітьми [247; 260; 435; 437; 441]. Уникнути такої долі містяни могли після добровільного підкорення римлянам до початку штурму; у такому випадку навіть гарантувалося дарування життя чоловікам противника. За оцінками випадків застосування такого звичаю у III–II ст. до н. е., це правило виконували не завжди, і така поведінка відповідальних осіб визнавалася порушенням правил ведення війни [231, с. 256]. Необхідно також наголосити, що практика капітуляції *deditio in potestatem* (перед пануванням) та *deditio in fidem* (з довірою до Рима) вирізняла надання пов'язаних із нею статусів покороному населенню ворога у VII–I ст. до н. е. Остання форма *deditio* обмежувала римську владу на захопленій території.

Переможені римлянами народи могли зобов'язувати доставляти хліб на утримання армії у великих кількостях [112, с. 12]. Даний факт свідчить про накладення економічного тягаря на індивідів – представників завойованих утворень.

Міжнародно-правове становище варварів регіону визначалося відсутністю вимог гуманного ставлення до них у боях та після них, адже ті не володіли правами та законними гарантіями, що містилися у праві народів. Повністю прийнятною вважалася окупація варварських земель та перетворення їхнього населення на рабів, зневага до племінних захоронень [509, с. 231].

Отже, міжнародно-правове регулювання становища осіб іноземного походження у Римській державі протягом часу її існування пройшло довгий

шлях від зародження доволі обмеженого кола елементів такого статусу до впорядкування складної системи прав, свобод, гарантій, обов'язків та відповідальності індивідів. Формування спеціальної сукупності правил, у тому числі пов'язаних із іноземцями різних категорій – *jus gentium*, свідчить про активний розвиток інституту міжнародно-правового статусу індивіда та його важливість для функціонування Римської держави.

Як вказують Т. Л. Сироїд та Л. О. Фоміна, античні витоки прав і свобод людини складають історичне підґрунтя, яке вплинуло на розвиток ідей гуманізму, природного права та захисту індивіда протягом наступних епох [172, с. 479].

Підводячи підсумок стосовно виникнення та розвитку явища статусу особи за міжнародним правом у складову його домодерного періоду розвитку, стародавню добу (з IV тисячоліття до н. е. до 476 р. н. е.), необхідно підкреслити притаманний цьому інституту регіоналізм, низький рівень систематизації норм та переважне звичаєве регулювання відносин, які виникали у зв'язку з існуванням певних прав, обов'язків та відповідальності іноземних індивідів. Релігійні особливості та нерівність різних державних утворень також мали вплив на тогочасні міжнародні відносини і становище осіб.

Зважаючи на постійний розвиток міждержавних зв'язків та необхідність їхнього регулювання, еволюція міжнародно-правового статусу індивіда продовжила відбуватися і в середні віки (кінець V–XVI ст.) та надалі, до укладення Вестфальського миру 1648 р. Таким чином, виникає потреба у виокремленні характерних рис правового становища особи в середньовічному міжнародному праві.

2.2. Особливості правового статусу особи в середньовічному міжнародному праві.

Основоположні елементи міжнародно-правового становища особи, її права та свободи, обов'язки та відповідальність, складають підґрунтя сучасної системи стандартів, що містить певні норми стосовно регулювання правових аспектів

життєдіяльності індивідів у міждержавній сфері. Дані складові статусу особи за міжнародним правом, а також його супутні елементи пройшли довгий шлях розвитку та змін. Зокрема, історико-правові, релігійні та культурні чинники Середньовіччя (кінець V–XVI ст.) мали значний вплив на творення та взаємодію елементів міжнародно-правового статусу особи. Феноменами, завдяки яким формувалося міжнародне право середніх віків, а разом із ним і становище індивіда, стали римське право, германський вплив, християнство та канонічні приписи, а також світські правові вчення [144, с. 210–211]. На інших територіях, зокрема на Близькому Сході та в Азії, на творення явища міжнародно-правового статусу особи мали вирішальний вплив регіональні особливості та вчення, відмінні від європейських.

Таким чином, слід визначити особливості розвитку інституту правового статусу особи в міжнародному праві та відповідних вченнях Заходу та Сходу – середньовічних Європи, держав Близького Сходу, а також Індії та Китаю, інших азійських утворень.

Загалом, регулювання міжнародно-правового становища індивідів у європейському регіоні під час раннього Середньовіччя (кінець V – середина XI ст.) характеризувалося переважним використанням стародавніх усталених звичаїв та їхньої поступової заміни на правила, що вироблялися у ході правових відносин між феодалними утвореннями [19, с. 13]. Саме тому іноземці на території тодішніх держав Європи користувалися вкрай обмеженими правами, наданими обов'язками та несли таку відповідальність, яка була здебільшого визначена локально; регулювання взаємодії з даними людьми перебувало в компетенції місцевих владних структур та їхніх правил. Деякі з приписів у найзагальнішому сенсі містилися в ранньому канонічному праві, постримському вульгарному праві, франкському, скандинавському, англосаксонському загальному, ранньому нормандському та германському праві тощо [411, с. 175]. Останнє включало в себе сукупність варварських правд – локальних зводів звичаєвих правил племінних утворень регіону у V–IX ст.

До прибулих осіб у разі виникнення спірних ситуацій застосовувалися правила племені їхнього походження, якщо воно входило до сфери контролю королівства [420, с. 221ff; 650, с. 47]. Це дозволяє охарактеризувати тогочасне правове становище таких індивідів як значно персоналізоване. Тим не менш, вищезазначене не слід сприймати як надання іноземцю абсолютно всіх прав за звичаями його племінного утворення з огляду на невизначеність застосування правових приписів та практик у період раннього Середньовіччя. Ті індивіди, які походили з-поза території впливу тодішніх утворень, *waregang* (*wargengus*, *vergenza* та ін.), прирівнювалися до рабів, якщо не знаходилися під протекцією правителя та не отримували опіку за *mundeburdium* – привілеєм особи для захисту її прав і свобод відповідно до варварського права королівства, або ж іншого за погодженням. Такі умови стосовно прибулих іноземців містилися у варварських зводах правил, зокрема, Лангобардській (VII – кінець VIII ст.) [416, с. 85] та Салічній (кінець V – початок IX ст.) [494, с. 168–173] правдах, Правді хамавських франків (IX ст.) [424, с. 272]. Останні додатково встановлювали високий штраф за вбивство прибулого, який перебував під королівською опікою.

Так, як вказує О. В. Буткевич, у результаті міграційних процесів серед населення європейських народів склався значний відсоток колишніх римських громадян і неримлян, звиклих саме до римського права. У даному випадку місцевий феодальній владі було зручніше застосовувати преторське право Стародавнього Риму, аніж впроваджувати власні нормативні положення [19, с. 104].

Із розвитком феодальної системи, з кінця X ст., такі практики замінилися більш чітким використанням норм, що застосовувалися до іноземців за територіальним принципом. Зазвичай їм заборонялося набувати у власність нерухоме майно [633, с. 29]. На додачу за особливим правовим інститутом *Wildfangrecht* проживання прибулого з-за кордону більше року робило його сервом у місці перебування (додатково надаючи гарантії безпеки та охорони міського уряду) [98, с. 150–151], якщо ним не було заявлено про інше; майно померлих іноземців не передавалося його родичам, а спадкувалося сеньйором за

droit d'aubaine (jus albinagii) [650, с. 49]. При цьому, винятками такого обмеження прав прибулих з-за кордону слугували правила залишення попередньо існуючого правового статусу особи, встановлені деякими європейськими державними утвореннями [546, с. 129].

Статус іноземних осіб за ранньосередньовічним міжнародним правом у тодішніх державах Європи шляхом укладення угод почав оформлюватися згодом – одним із перших договорів відповідної тематики став документ, підписаний Людовиком II Німецьким, королем Східно-Франкської держави, із представниками Данії у 873 році. Даною угодою встановлювалися безпечні умови пересування індивідів на прикордонній території. Крім цього, було досягнуто домовленості щодо безпеки купців та засобів перевезення товарів у цих державах [551].

У кінці IX ст. вікінги та саксонці договором між собою закріпили гарантії для торговців: «І ми всі заявили в день, коли було складено клятву, що ні рабам, ні вільним не буде дозволено переходити до данського війська без дозволу, так само як нікому з них не буде дозволено переходити до нас. Однак, якщо трапиться, що хтось із них, щоб задовольнити свої потреби, захоче торгувати з нами, або ми [з тієї ж причини захочемо торгувати] з ними худобою та товарами, це буде дозволено за умови надання заручників як гарантії мирної поведінки та як доказу того, що не мається наміру чинити зраду». Також у даному договорі закріплено відповідальність за шкоду жителям обох державних утворень [605, с. 96–101].

У наступному столітті, в договорі 911 р., статус іноземців урегулювали Русь та Візантія – правителі цих держав, серед іншого, закріпили взаємну відповідальність руських та греків у вигляді фізичної кари чи сплати штрафів за вбивство, крадіжку, грабїж; вирішували торговельні питання [33, с. 219–222; 151, с. 40–42]. Наведене свідчить про те, що захист життя, здоров'я та свободи людини та її майна вже на початку X ст. були важливими цінностями, що підлягали у тому числі й кримінально-правовій охороні [91, с. 253].

О. В. Задорожній наголошує, що мислителі та політики Київської Русі мали високий рівень міжнародно-правових ідей та поглядів, що підтверджується й тим, що Русь нав'язала Візантії норми договору 911 р. про надання ефективної допомоги іноземцям у біді. Надалі, згідно з русько-візантійським договором 944 р. візантійці мали підтримувати підданих Русі, які прибули до них; конфліктні ситуації мали залагоджуватися згідно з усталеними положеннями, руси були підсудні місцевим судам [77, с. 174].

Відносини між Руссю та Візантією, а також міжнародно-правове становище Русі покращилися і в результаті утвердження на її теренах християнства у 988 році за часів князювання Володимира Великого [76, с. 130].

Загалом, як відзначає О. О. Мережко, договори (мирні, союзницькі та інші) укладалися і між князями, у тому числі й на князівських з'їздах (прообраз сучасних міжнародних конференцій). Договірне право Київської Русі свідчить про високу загальну і правову культуру русів [120, с. 31–32].

Статус іноземців у подальшому на українських теренах залежав від волі правителя. Так, під час правління князя Болеслава Тройденовича на початку XIV ст. городянам-іноземцям (чехам та німцям) надавалася значна протекція. Після отруєння князя почалися гоніння чужоземних купців [97, с. 144–146; 203, с. 77–78].

Особиста безпека та володіння майном, у тому числі заборона застосування *droit d'aubaine* та стягнення боргів зі співвітчизників іноземців, зокрема торговців, були одними з умов, що містилися, серед інших, в угодах класичного періоду Середньовіччя між Венеційською республікою і Єрусалимським королівством у 1123 р. та венеційсько-єгипетському договорі 1238 р. [595, с. 336–346]. Німфейським договором 1261 р. значно покращувалося становище прибулих у Візантію генуезців: для них скасовувалися всі мита, податки і збори, встановлювалася юрисдикція Генуї над своїми громадянами та принцип персональної відповідальності таких індивідів на території Візантії [45, с. 140–142; 675, с. 488–495]. Тим не менш, за твердженням С. І. Лимана, даний договір став дипломатичною помилкою Візантії, адже призвів до занепаду її

торгівлі, поставивши її у залежність від торгових інтересів генуезців [106, с. 357].

На увагу заслуговує і Христбурзький мирний договір 1249 р. між племенами прусів і Тевтонським орденом, згідно з яким оберненим на християн жителям захоплених тевтонцями території надавалися спадкові права, права власності; в угоді містилися заборона багатожонства та обіцянки подальшого викупу з полону захоплених прусів, які долучатимуться до походів, закріплювалися зобов'язання охрещувати своїх нащадків та будувати церкви тощо [534, с. 158–165].

Ще одним прикладом може бути Акт про союз, укладений Венеційською громадою та Генуезьким уповноваженим у 1344 р., у якому зазначено, що представники сторін «будуть наполегливо вимагати звільнення та викупу осіб, що знаходяться у татарському полоні, а також і повернення товарів, речей та власності, що вкрадена у венеційських і генуезьких купців. Маєтність, товари й речі, що належать венеційцям, будуть, у разі їхнього повернення, доправлені венеційськими послами їх уряду, а пожитки, товари і речі, що вилучені у генуезців, доправлятимуться, у разі їхнього повернення від татарів, за посередництва генуезьких послів до Генуї» [45, с. 142–146, 144].

Звільнення венеційських громадян і підданих від сплати мита, споживчих податків, інших стягнень з майна й товарів, що ввозяться ними в місто Каффу, було закріплено у Договорі між Генуєю і венеційцями щодо Каффи 1345 р. [45, с. 146–152, 149]. Подібні договори стали типовими для середньовічного періоду на території Європи.

Період європейського пізнього Середньовіччя у контексті розвитку інституту міжнародно-правового становища особи ознаменувався активним регулюванням прав і свобод індивідів під час складного та поступового процесу формування нового державного утворення, Речі Посполитої. Зокрема, уніями Польщі та Литви (Кревською 1385 р., Віленсько-Радомською 1401 р., Городельською 1413 р., Гродненською 1432 р. та Люблінською 1569 р.) визначалися аспекти правового статусу християн, прав литовських та руських

бояр на участь у виборі польського правителя, взаємного прийому бояр та шляхти в польські та литовські гербові братства, підтвердження їхніх прав та надання привілеїв, обмеження політичних прав православних та інші [405, с. 1–3, 36–41, 50–60, 76–81, 331–363]. На увагу заслуговує литовсько-польський договір 1366 р., яким, зокрема, встановлювалися спеціальні посади комісарів для вирішення спорів у прикордонній зоні: «судити королевимъ судіямъ Полонина по польському закону и вини на немъ взяти по польському, а рускимъ судіямъ судити по своєму закону и вину взяти по рускому закону» [56, с. 46].

Слід зазначити, що європейські угоди та правові звичаї раннього, класичного та пізнього періодів Середньовіччя містять дані щодо міжнародно-правового статусу різних категорій іноземців і регулюють низку міждержавних взаємодій – тогovelьних, дипломатичних, воєнних та інших. Необхідно розкрити загальні особливості регулювання учасників кожної з перелічених груп відносин.

Так, взаємне регулювання статусу купців було предметом середньовічних угод починаючи з VI ст. Торгові представники Візантії та Сасанідської імперії за угодою між своїми державами у 562 році мали проходити через спеціальні митні пости, а всі варварські торговці повинні були подорожувати визначеним маршрутом та мати офіційний дозвіл на проходження чужою територією. У разі порушення цих правил та ухилення від сплати податків такі особи затримувалися прикордонниками та передавалися разом із товарами владі для винесення покарання. Спори, що виникали між візантійцями та персами, постановили вирішувати в арбітражному порядку прикордонниками або правниками, обраними обома сторонами [474, с. 71–77]. Н. Міддлтон вказує, що купці, які прибували з-за кордону до Візантії, на певний час залишалися у митній зоні (*apotheke*) для захисту від грабежу; там проводилися операції з купівлі та продажу, після чого на товар наносилися відповідні позначки, що свідчили про відсутність контрабанди [476, с. 318].

Привілеї особам, які в'їжджали до Візантії з метою торгівлі, надавалися й пізніше шляхом прийняття імператором односторонніх правових актів, зокрема

починаючи з XI ст. Серед привілеїв – свобода торгівлі усіма товарами, звільнення від сплати комерційних і портових зборів, мит, скасування ліміту часу, протягом якого торгові агенти могли перебувати на території держави [594, с. 51–54]. Зі становленням великих торгових осередків у Західній Європі візантійські правителі докладали зусиль для боротьби з розбійниками на власних торгових шляхах, піратами в морі, з метою стимулювати іноземну торгівлю розширювали перелік привілеїв для купців [98, с. 23–24].

Візантійсько-руський договір 911 р. детально регулював і статус іноземних торговців – руським купцям було дозволено торгувати, не сплачуючи мит, проживати в Константинополі до півроку за рахунок візантійської скарбниці. Також закріплювалися норми щодо допомоги суднам, що побували в троці. Договір 944 р. обмежував закупки руських купців лише дорогими шовковими тканинами (паволоками) [59; 77, с. 173].

Протягом VII–IX ст. у Західній Європі правителі династій Каролінгів та Меровінгів також регулювали статус торговців, які прибували з-за кордону, шляхом встановлення обов'язку сплати мит при перетині кордонів як на суші, так і на воді [476, с. 319–322, 326–327]. Іноземних купців відрізняли як за місцями, звідки вони прибули, так і за товарами, які вони привозили [47, с. 9–11].

Так, у Ломбардському королівстві з 750 р. усі іноземні особи, зокрема торговці, які бажали перетнути його територію сушею чи морем, повинні були мати письмовий дозвіл на це (*epistola*) [419, с. 196–197]. Протягом наступного століття у франкському регіоні міжнародно-правовий статус купців зазнав впливу згаданих вище візантійських і ломбардських практик [252, с. 122–126, 319].

Відомі також випадки обмеження франкськими і англійськими правителями прав іноземних торговців на ввіз товарів у кінці VIII ст., встановлення за домовленістю королів особливих митних привілеїв щодо англо-саксонських торгових представників у Ломбардському королівстві у X ст. тощо [476, с. 323]. Тогочасна англійська правова збірка Етельред містить перелік

звичаїв, яким повинні були слідувати іноземні купці в Лондоні кінця X – початку XI ст. стосовно сплати мит, у тому числі в разі їхньої попередньої демонстрації у портовій зоні для перекупу королівськими представниками за зниженими цінами. Додатково ще з VII ст. звичайною практикою для іноземних купців в англійській державі було мати відповідальну за себе особу в місті, у якої вони зупинялися та отримували захист від посягань. У разі вбивства купця за нього сплачувалася грошова сума (*wergild*) не лише родичам – її частину за певних умов могли отримувати описані особи-протектори. Вони також відповідали за скоєні іноземцем злочини на території держави [428, с. 9–11, 88–123, 233–236]. Особиста відповідальність боржників – іноземців-торговців, зокрема за ухилення від сплати мита-десятини, встановлювалася й у регіоні Середземного моря, на Сицилії під ісламським пануванням в XI ст. Порушників ув'язнювали до моменту сплати боргу або прийняття рішення про його списання [238, с. 213–214].

Окрім цього, складовою міжнародно-правового становища торгових представників були певні гарантії безпеки під час переправлення водою. Починаючи із VII ст. у Візантійській імперії використовували Родоський морський закон, який регулював правове становище команди корабля, пасажирів та купців, визначав відповідальність капітана у випадку грабежу корабля піратами чи крадіжки золота та товарів, ввірених йому. Крім цього, він містив обов'язки та умови накладення відповідальності на самих торговців у деяких випадках пошкодження судна [219, с. 59, 62, 71–76]. Принцип, за яким майно та особи, викинуті на берег після кораблетрощі, переходили до правителя прибережної території (*jus naufragii, droit d'épave, droit de bris*) протягом раннього Середньовіччя втрачає силу, у тому числі завдяки впливу церковних настанов милосердя, та поступовому поширенню договорів із відповідними нормами [33, с. 140–149, 219–222; 495, с. 318–324].

Протягом класичного середньовічного періоду заборона користування таким звичаєм була прямо зазначена у найвпливовішому у Західній Європі зводі морського права – Олеронських звитках (XII ст.), якими встановлювався

обов'язок повернення товарів із залишками корабля власнику та суворе і принизливе покарання порушників – смертна кара, правила відносин між судовласниками й екіпажем [34, с. 193; 498, с. 346–349]. Деякі угоди XIII та XIV ст. між середньовічними містами Європи та Близького Сходу також урегулювали дане питання [546, с. 131].

Право вільного в'їзду та пересування купців Англією, ведення справ за звичаєвим правом проголошувалося Великою хартією вольностей 1215 р., яка стала першою правовою пам'яткою, що уособила фундаментальні цінності європейської правової культури [87, с. 327]. Винятки з кола осіб, які мали право вільного в'їзду та пересування, становили торговці з ворожих держав, але навіть їм та їхнім товарам заборонялося наносити шкоду – таких індивідів та їхнє майно затримували, а потім вчиняли з ними за принципом «око за око» [376, с. 327–329]. Середньовічні міста Англії XII–XIII ст. із підприємницьких міркувань встановлювали власні обмеження для прибулих торгових агентів, тоді як правитель держави розширював права та свободи останніх із деяких зарубіжних міст, встановлюючи також період, протягом котрого такі торговці мали покинути територію в разі початку Англією воєнних дій проти їхньої держави [400, с. 33]. Так, у 1157 р. англійський король Генріх II надав кельнським торгівцям у власність будинок у Лондоні, право володіти нерухомістю в цьому ж місті отримали від Генріха III гамбурзькі та любецькі купці у 1266 р.; дані приміщення були недоторканими [19, с. 156].

І в XIV ст. наказами короля Англії надавалися гарантії безпечних подорожей та привілеї, особливі умови розв'язання спорів для купців із німецьких, французьких, іспанських земель, території Ломбардії та інших зарубіжних поселень [33, с. 151–157]. Також завдяки спеціальним дозволам королів або міської влади такі індивіди могли оселятися у певних середньовічних містах Західної та Східної Європи [406, с. 639; 559, с. 7, 13]. Спеціальними ордонансами французьких королів прибулі торговці звільнялися від податку особам іноземного походження (*droit de chevage*) [250].

У 1496 році між Англією та Бургундією була підписана обширна торговельна угода, відома під назвою *Intercursus Magnus*, згідно з якою мита, що накладалися на англійських та фламандських купців, не повинні були перевищувати ставки, які існували протягом останніх п'ятдесяти років; піратство мало бути припинене, а рибальство мало бути вільним [561, с. 578–591].

Заборони та обмеження стосовно торгівлі з певними країнами не лише світською владою, а й церквою, значно впливали на становище міжрегіональних відносин. У кінці XIII ст. Папа Римський Миколай IV наклав 10-річне ембарго на торгівлю із землями Мамелюцького султанату для його військового ослаблення. Тим не менш, деякі торговці, незважаючи на можливі санкції, продовжували вести справи із даною державою; у разі викриття вони могли отримувати папське прощення [391, с. 115–116].

На особливу увагу заслуговують норми та звичаї, що регулювали міжнародно-правовий статус купців у Ганзейському союзі – торговельному та оборонному альянсі німецьких вільних міст XIII–XVII ст. Гарантії безпеки купців у містах Ганзи, безперешкодного пересування осіб і товарів сушею і водою, відповідальності за шкоду, нанесену індивідам із даних міст, мита та штрафи, заборона користування *jus naufragii* закріплювалися грамотами і договорами Любека та Гамбурга про дружбу та взаємний правовий захист 1230 р., щодо захисту тоговців 1241 р., угодою Любека, Росток та Вісмара щодо переслідування розбійників 1259 р.; домовленостями про захист торговельних відносин Любека та Вісбі 1280 р., зобов'язаннями Бремена при повторному вступі до Ганзи 1358 р., Штральзундським миром 1370 р. та іншими [33, с. 199–208].

Так, угодою Любека та Гамбурга 1230 р. їхнім торговцям надавалися в користування взаємні права: «[...] городяни ваші та товари їх, що до нас безперешкодно ввозяться, повинні користуватися тим самим миром і тією ж безпекою, якими користуються і наші городяни зі своїми товарами». Угодою між цими ж містами у 1241 р. закріплювалися охоронні функції їхнього

співробітництва: «Крім того, якщо над кимось із їхніх городян поблизу нашого міста Любека або над нашими городянами поблизу міста Гамбурга буде вчинено якесь насильство, ми їх кривдника чи кривдників, а вони нашого чи наших за загальний рахунок будемо розшукувати для накладення на них стягнення та покарання у цій справі».

Штральзундський мир 1370 р. містить пряму заборону застосування *jus naufragii* до решток кораблів, що зазнали трощі: «На всьому узбережжі Данії, Сконії та інших датських областей королівства всякі залишки аварії корабля, знайдені на березі, будь то уламки корабля або якась інша знахідка, оголошуються належними їм [німецькому купецтву], а саме: якщо хтось з одного з вищезгаданих міст зазнає корабельної аварії біля берегів цього королівства і уламки його корабля, майна будуть викинуті на берег у якомусь місці цього королівства ... і люди [що були на кораблі] потонуть або загинуть, це майно може бути [підібрано і] збережено найближчим фогтом і іншим начальником. Якщо серед знайденого містяться цінні речі, він повинен з відома чесних людей віднести їх до найближчої церкви, скласти опис та оцінку цих речей і зберігати їх у цілості до приходу спадкоємців або тих, хто зможе пред'явити на них законне право» [33, с. 199, 200, 205].

Ще однією гарантією захисту прав купців у Ганзейському союзі були процедури страхування ризиків і страхування складів. Так, у 1471 році союз компенсував втрати німецьких купців у Новгороді, який був завойований царем Іваном III [81, с. 50]. На думку Е. Каденс, саме завдяки об'єднанню торговців союзу у групи вони мали вплив у відстоюванні своїх прав і в інших європейських містах [395, с. 47, 54, 57, 59–60].

Із середньовічними північними та західноєвропейськими містами також мали зв'язки і руські князівства: Новгородський та Смоленський договори 1189–1199 та 1229 р. відповідно, Смоленська угода з Ригою та Готським берегом (початок XIII ст.), інші схожі поновлювальні угоди врегульовували взаємний вільний проїзд купців, правила оптової і роздрібної торгівлі, розмір мит, відповідальність за злочини [162, с. 72; 348, с. 33–46].

Своєю чергою, литовсько-польський договір 1366 р. між Казимиром Великим та Любартом, який доповнював попередню угоду цього ж року, що згадувалася вище, встановлював свободу торговельних зносин, виключав підвищення попередньо встановлених мит і зобов'язання торговців перевозити товари певними дорогами до визначених владою міст («а по старымъ дорогамъ гостемъ пойти куда хочеть, а гостя не приневолити, но куда хочеть, туды пойдеть») [56, с. 46–47]. У XIV-XV ст. Литовською державою активно видавалися спеціальні митні грамоти, якими торговці певного міста або країни звільнялися від обов'язку сплати мита [113, с. 52, 146].

Варто зазначити, що іноземці прямували також до Галицько-Волинського князівства протягом його існування: вже у XIV ст. Львів став великим центром торгівлі, в якому оселилися численні іноземці – вірмени, німці, сурождці та інші. Крім цього, відомо про звільнення польськими королями кам'янець-подільських торговців від сплати мит та інших податків в XVI ст. Замість них такі особи були зобов'язані відраховувати встановлену частку своїх прибутків на спорудження укріплень міста Кам'янець, через який пролягав один із безпечних торговельних шляхів [113, с. 52].

Еволюція статусу торговців за міжнародним правом протягом пізнього періоду Середньовіччя на території Ганзейського союзу ознаменувалися появою та функціонуванням Морських законів острова Готланд 1505 р. (Законів Вісбі), що містили положення про захист купців та товару, регулювали торгівлю на морі в балтійському регіоні [366]; своєю чергою, на північно-західних берегах Середземного моря з кінця XV ст. у вжитку був каталонський звід морських законів *Consolato del Mare* [34, с. 193; 384, с. 230].

Унікальним джерелом морського права Ганзейського союзу стали Морські закони Ганзи 1597 р., спрямовані на захист інтересів ганзейських купців. Згідно з даними законами відбувався найм моряків, визначався обсяг їхніх обов'язків та винагороди, відшкодування шкоди, окреслювалися дисциплінарні відносини між капітаном і підлеглими, зокрема, відповідальність за порушення дисципліни тощо [34, с. 197–198].

Також кінець середньовічного періоду та початок Нового часу, XVI–XVII ст., характеризувалися активним врегулюванням міжнародного становища англійських торговців в Османській імперії. За договорами 1580 та 1601 рр. купці цих держав отримували торговельні та митні преференції, право обирати консулів, гарантувався захист від піратів та розбійників, встановлювалася особиста відповідальність за правопорушення тощо [33, с. 230–237; 84, с. 65]. Взаємними були права та обов'язки, відповідальність турецьких та польських купців за угодою Османської імперії та Речі Посполитої 1607 р. [357, с. 675–680].

Таким чином, міжнародно-правовий статус торгових представників у європейському регіоні був певною мірою визначеним завдяки вжитку звичаєвих практик, появі відповідних міжнародно-правових договорів. Розрізненість та неоднорідність таких норм та звичаїв, їхня спорідненість із муніципальними законами, обмеження місцевою владою відобразилися на розвитку стану прибулих купців в іноземних державах. Таке становище налічувало безліч різноманітних прав і свобод, обов'язків та відповідальності, гарантій, що мали відслідковуватися індивідами для проведення успішної міжнародної торгової діяльності.

Статус дипломатичних представників за ранньосередньовічним міжнародним правом можна охарактеризувати як більш універсальний; система посольського права, що сформувалася у давні часи, продовжувала розвиватися згідно з новими реаліями міжнародних відносин. Офіційних посланців – прокураторів, послів, повноважних представників, комісарів, глашатаїв тощо надсилали для вирішення питань взаємодії держави; церква ж мала власних уповноважених – легатів та нунціїв [543, с. 5].

Спершу послы варварських держав Західної Європи подорожували до країн призначення без важливих документів, які підтверджували би їхній статус та захищали від посягань. Вірчі грамоти в ужитку з'явилися згодом, приблизно із середини VI ст. в Остготській, пізніше – у Франкській державі [370, с. 39; 543, с. 110–111].

Навіть під час раннього періоду Середньовіччя дипломатичні представники в Європі користувалися гарантіями недоторканності та захисту. Варварські правди містили обов'язок вбивці щодо виплати значних сум *wergild* за смерть послів [415, с. 88–89; 494, с. 273]. Посланців правителя належало безкоштовно впускати ночувати до домівок та виділяти їм харчі, за відмову передбачалися штрафи [418, с. 547–548].

Згідно з тодішніми уявленнями про право народів, іноземним офіційним представникам заборонялося завдавати шкоди; винні у злочинах проти посланників каралися [381, с. 14–15, 23–24].

Значний вплив на упорядкування елементів правового стану учасників посольств після прибуття до пункту призначення справила Візантійська імперія. Саме її практика дипломатичного представництва та церемоніалу, а разом із тим і становища посланників, поширилася варварськими державами. Прибулих представників іноземних держав та їхню свиту візантійці зустрічали на кордоні, розміщували у палаці та влаштовували для них пишні прийоми – такі привілеї, щоправда, супроводжувалися жорсткими обмеженнями послів у самостійному переміщенні території міста [25, с. 129]. Дипломатичні представники у Константинополі могли навмисно затримуватися візантійцями у своїх цілях; нерідко послів брали у полон за принципом взаємності до розв'язання конфлікту між державами [536].

На особливу увагу також заслуговує врегулювання становища посланників між Візантійською імперією та Перською державою у ранніх століттях Середньовіччя. Про майбутнє прибуття «великих» та «малих» посольств (залежно від важливості питання, для вирішення якого надсилалися особи, та їхнього соціального статусу на Батьківщині) належало повідомляти прикордонним службовцям імперії, які передавали цю інформацію далі; правитель міг не погодитися приймати послів. Для підписання угод дипломатичні представники повинні були надати спеціальний дозвіл. Недоторканність офіційних іноземних гостей навіть під час війни мала

сакральне значення. У Візантії послів безкоштовно розміщували та надавали харчування, звільняли від мит та торгівельних обмежень [354, с. 14–15, 18].

У X ст. представників Русі візантійці також приймали гостинно, надаючи їм гарантії захисту та привілеї; схожа гостинність надавалася і з боку русинів [33, с. 219–222].

Із початком класичного середньовічного етапу розвитку становища іноземних дипломатичних представників значний вплив на його формування у західноєвропейському регіоні продовжувала справляти католицька церква. Починаючи з XI ст. відбувався регулярний обмін папськими легатами (*legati a latere* і *legati missi*) та послами з варварських державних утворень. Поза межами Рима *legati a latere* мали найширші повноваження, практично будучи замісниками Папи на місцях на архієпископському або єпископському рівнях; *legati missi* (також іноді називалися апостольними нунціями) направлялися папською курією для виконання спеціальних завдань та не володіли широкими повноваженнями; окремі особи, *legati nati*, були представниками інтересів церкви на місцях. Як зазначає Д. Дж. Хілл, поступово зазначені вище категорії посланців замінили постійні нунції, які мали повноваження дипломатичних агентів, були членами дипломатичного корпусу, в якому займали найвищий ранг. Нунції здійснювали нагляд над церковними справами в країні перебування [370, с. 360].

Згідно з Декретом Граціана, тогочасною збіркою канонічного права, легатів належало шанувати, як Папу Римського; їхній статус та привілеї підтверджувалися вірчими грамотами, а до повноважень входили розгляд апеляцій за церковними справами, участь у засіданнях священників на місцях. Декретом також установлювалася відповідальність за образу таких посланників – відлучення від церкви [340, с. 983–985].

Із еволюцією інституту папського представництва за кордоном також укріпився статус світських офіційних представників іноземної влади протягом другої половини XI–XIV ст., який належить охарактеризувати як більш розвинутий. Установлюються права та привілеї послів, широко утверджується

інститут недоторканності дипломатів, їм часто надається охорона протягом часу виконання місії та звільнення від мит та перевірок на кордоні. Питання виключення офіційних представників із підсудності територіальних судових органів за скоєні ними порушення, тим не менш, у багатьох державах Західної Європи залишалося відкритим.

Наприклад, у середині XIV ст. у Венеційській республіці за рішенням місцевої ради тогочасних послів вирішено звільнити від цивільної та кримінальної відповідальності [543, с. 180]; інші ж утворення не були настільки рішучими. Крім цього, у республіці існували штрафні санкції щодо тих, хто затримував місію, відмовляючися приймати її [370, с. 361]. Дипломатичні норми, розроблені венеційцями протягом класичного періоду Середньовіччя для регулювання правового статусу офіційних іноземних прибульців, були одними із найпрогресивніших у західноєвропейському регіоні.

У даному контексті необхідно згадати норми Статуту для генуезьких колоній у Чорному морі 1449 р., якими встановлювалися «правила для консула Каффи як голови й очільника згаданого місця та усього Чорного моря у царстві Хазарському». Так, згідно зі Статутом призначений консул не мав права звільняти невольників або інших людей від податків, що стягуються у Каффі, за порушення даної заборони встановлювалося грошове покарання. Консулу заборонялося вести торгівлю та приймати дари, крім деяких виключень. Консул володів правом судити і здійснювати нагляд над правосуддям. За затримку у Каффі після закінчення строку служби на консула міг накладатися штраф [45, с. 169–173].

Слід також наголосити і на положеннях стосовно іноземних посланців, закріплених у міжнародних договорах руських князівств. Вже згадуваними вище угодами другої половини XII–XIII ст. із європейськими середньовічними містами встановлювалися гарантії безпеки послів та відповідальність порушників за завдану їм шкоду [348, с. 33–46]. Територією тодішніх сусідніх князівств руські дипломатичні представники також пересувалися зі звичаєвими гарантіями захисту та матеріальним забезпеченням приймаючої сторони,

отримували цінні подарунки, ненадання такого забезпечення вважалося виключенням [82, с. 53; 94, с. 123; 97, с. 160].

Ведення міжнародно-правових відносин Галицько-Волинського князівства було схожим із зовнішньою політикою держав Центральної та Західної Європи [78, с. 47]. Саме від легата Папи Римського Данило Галицький прийняв титул короля Русі [106, с. 382].

Прийоми дипломатичних представників у Галицько-Волинському князівстві, у тому числі й західних партнерів, велися за церемоніалом, подібним до європейського, з музичними виступами та лицарськими турнірами; у дипломатичних відносинах панувала латинська мова [132, с. 78; 167, с. 16–17].

Також слід зазначити, що від початку свого існування (XVI ст.) Військо Запорізьке також проводило власну зовнішню політику, його посланці володіли повноваженнями вести переговори [193, с. 34–36]. При канцелярії Богдана Хмельницького (1596–1657 рр.) існувала дипломатична служба, яка займалася розробкою інструкцій, підготовкою посольств, оформленням листів; у резиденції гетьмана здійснювали власний церемоніал прийому дипломатів, ведення переговорів, підготовки аудієнцій тощо [93, с. 222].

У цьому контексті слід охарактеризувати правове становище козаків у даний час, а саме згідно з Гадяцькою унією 1658 р., укладеною наступним очільником Гетьманщини, Іваном Виговським з Річчю Посполитою. Відповідно до її положень, з кожного козацького полку сотні козаків надавали статус шляхти, а шляхтичі, пов'язані з Військом Запорізьким, амністовувалися [46, с. 13–14].

Як зазначив В. А. Брехуненко, «Варшава через силу пішла на просування козаків по ієрархічній драбині, та й то, за першого ж поліпшення їхнього міжнародного становища, шляхта немилосердно понівечила первісний текст Гадяцької угоди, чим прирекла останню на поразку» [183, с. 345]. Крім цього, Гадяцькою унією 1658 р. було постановлено, що міщани грецького обряду користуватимуться в містах тими ж вольностями, що й католики, й мають бути

допущені до магістрату, також встановлювалася свобода судноплавства Чорним морем [46, с. 13–14].

Порушення правил надання належного становища дипломатам у Західній та Східній Європі, у тому числі на українських теренах, у той час були різноманітними – від ув'язнення до вбивства послів [82, с. 59; 371, с. 105]. Це свідчить про вразливість їхнього міжнародно-правового статусу, незважаючи на збільшення кількості регулюючих його факторів.

Початок пізнього періоду Середньовіччя, кінець XIV – початок XVI ст., ознаменувався подальшою еволюцією елементів інституту міжнародно-правового статусу прибулих офіційних представників. Саме у цей час (середина XV ст.) з'являються перші постійні посольства іноземних держав у країнах Західної Європи: між Міланським герцогством та Флорентійською республікою, у подальшому ж – між Францією, Бургундією та Англією. Постійні представництва Священної Римської імперії на початку XVI ст. відправляються до Османської імперії [546, с. 144].

Становище осіб у складі такого дипломатичного представництва отримує новий поштовх до розвитку: ситуативно піднімаються питання імунітету та привілеїв, що мають надаватися офіційним представникам, гарантій їхньої безпеки в дорозі та на місцях. Ці аспекти знайдуть своє вирішення та закріплення на міжнародно-правовому рівні пізніше, у період Нового часу; до того моменту правила щодо певного поведження з іноземними посланцями встановлюються в стихійному порядку окремо.

Так, гарантії особистої безпеки послів у дорозі до місця призначення іноді визнавалися автоматично (Венеційським сенатом у XV ст.) [385, с. 355] або ж потребували підтвердження спеціальною грамотою [543, с. 179]. Країна перебування могла самостійно брати на себе обов'язок захищати посла, який направлявся до неї та був затриманий під час виїзду [565, с. 38]. Принцип взаємності у поведженні з дипломатичними представниками застосовувався не завжди, навіть у випадках серйозного порушення прав послів [306].

Випадки порушення принципу недоторканності послів та їхнього майна, включно із ввіреними їм документами, не були поодинокими. Дипломатів, яких підозрювали у шпіонажі, могли затримувати, ув'язнювати та катувати [543, с. 180]. Із часом, у XVI ст., звичаєве застосування принципу недоторканності дипломатичних представників стає частішим, за провини їх висилають до країни походження [371, с. 530; 546, с. 144].

Загалом, посягання на становище дипломатів у період пізнього Середньовіччя та Нового часу вважалися не лише недопустимими, а й такими, що відображають ставлення приймаючої сторони до особи монарха, від імені якого відправлялася місія.

Як наголошує В. Г. Ціватий, міжнародні відносини, зовнішня політика та дипломатія провідних держав Європи, зокрема, доби Середньовіччя, уособлювалися в образі та діях їх правителів [190, с. 66]. Нерідко зневажливе ставлення та ненадання належних послам гарантій і привілеїв призводило до напруженості та міжнародних конфліктів.

Відсутність чітких рангів іноземних представників призводила до зіткнення інтересів дипломатів, які походили навіть з однієї держави [106, с. 485]. Питання старшинства представників іноземних держав із подальшим розвитком інституту постійних посольств справило вплив на зміст окремих категорій співробітників таких установ.

Приміщення посольства також починає вважатися недоторканим. Окрім цього, у кінці середньовічного періоду закріплюється поняття *droit du chapelle*, права іноземних дипломатів на відправлення богослужінь за своєю релігією; його порушення вважалися недопустимими [546, с. 148].

Таким чином, міжнародно-правовий статус дипломатичних представників із кінця V до завершення XVI ст. пройшов значний шлях еволюції – від порівняної непевності у безпеці під час транзиту та перебування місії у місці призначення в умовах феодалізму до встановлення інституту постійних посольств та поступового врегулювання аспектів, пов'язаних із ним. Вплив католицької церкви та загальної християнської догматики на утвердження

принципу недоторканності посланників став одним із вирішальних факторів у формуванні правового становища послів на міжнародному рівні.

На розвиток статусу індивідів під час та після ведення воєнних дій протягом Середньовіччя також вплинули настанови церкви, особливості феодалної роздробленості та політична нестабільність, що її супроводжувала.

Воєнні звичаї варварських державних утворень Європи у період ранніх середніх віків не відрізнялися гуманністю ні до осіб, які брали участь у битвах, ні до мирного населення. Численні хроніки тих часів описують жахи воєнних протистоянь та поведження переможців із переможеними: тортури і вбивства полонених різноманітними способами, розграбування та спалення міст, продаж у рабство та знищення мирного населення, відсутність пощади. Саме такими практиками запам'яталися нормани, данці, шотландці, брити, ломбардійці, мадяри, болгарці та інші протягом кінця V – середини XI ст. [328, с. 215–216, 292, 621; 652, с. 122–123; 656, с. 242–245, 249].

Статус полонених найчастіше не був захищеним звичаєвими чи договірними нормами, хоча й включав у себе обмежене коло прав і свобод таких осіб. Їх передавали у рабство, яке передбачало обов'язок виконувати певні види робіт [234, с. 29]. Більшість захопленого варварами римського населення вважалася вільною, для римлян встановлювалися суми *wergild* залежно від їхнього соціального статусу [235, с. 33].

У той же час, поведження військ Візантійської імперії під час битв із комбатантами та пізніше із захопленими теж часто було наповнене нелюдським ставленням і тортурами, знущанням над тілами полеглих [336, с. 299; 530, с. 183]. Проти ворога застосовували негуманні засоби та способи ведення війни – грецький вогонь, суміш із хімічних речовин, використовувалася для випалювання противника та його кораблів із VII до XIV ст., відома практика затоптування комбатантів протилежної сторони тощо [579].

Слід зазначити, що питання, пов'язані зі статусом осіб у воєнні часи, вирішувалися шляхом укладення міжнародних угод. Так, угодою 896 р. Візантійської імперії з болгарами, а також її договором із Руссю 911 р. було

встановлено умови повернення полонених комбатантів та мирного населення, у тому числі шляхом викупу [33, с. 140–149, 219–222]. У 1229 р. Данило Галицький уклав угоду з польськими князями про те, що під час війни обидві сторони не захоплюватимуть противників у полон [97, с. 159].

Також у вже згадуваній Кревській унії 1385 р. містилися положення, які мали полегшити долю полонених християн: «...Також той самий Ягайло, великий князь, обіцяє всім християнам, а особливо людям обох статей, спійманим у Польському краї та звичаєм воєнним узятим у полон, повернути їхню первісну свободу – так, щоб кожен із них, без різниці статі, пішов, куди забажає з волі його...» [188, с. 39]. О. А. Гавриленко доходить висновку про те, що зазначена унія сприяла зростанню впливу польської верхівки на населення литовських і руських територій [35, с. 229].

Слід згадати й угоди Великого князівства Московського з Кримським ханством (1473 р.), Швецією (1557 р.) про обмін військовополоненими, які регулювали аспекти безвикупної видачі захоплених [58, с. 165]. Навпаки, у XVI ст. до захоплених у полон ворогів (як полонених комбатантів, так і мирне населення) військові Московського царства застосовували тортури та вбивали; тих, кого залишали в живих – продавали. Зневажливим було і ставлення до трупів убитих [27, с. 48–49].

У західноєвропейському регіоні правове положення захоплених вже в кінці X ст. почало характеризувалося їхнім матеріальним станом – за заможних солдатів та цивільних можна було отримати більше грошей; становище менш привабливих для викупу індивідів супроводжувалося жорстоким поведженням навіть із подальшим плином часу [212, с. 1–2; 658, с. 47].

На межі раннього та класичного періодів Середньовіччя, у кінці X–XI ст., також з'являються перші покращення міжнародно-правового статусу осіб під час війни, викликані впливом церкви [221, с. 405–406]. Завдяки затвердженню ряду заборон стосовно нанесення шкоди священикам, жінкам, дітям і старцям, купцям, подорожувальникам, угіддям мирного населення тощо на церковних соборах французьких кліриків закріпилися гарантії безпеки перелічених

категорій індивідів та відповідальність порушників (відлучення від церкви). Так звані інститути Божого миру (*pax Dei*) та Божого перемир'я (*treuga Dei*) в класичний період середніх віків розповсюдився Західною Європою; вже починаючи з XII ст. зазначені обмеження стали частиною загальноприйнятих правил держав християнського світу [103, с. 48]. Тим не менш, мінімізувати несприятливі наслідки феодальних воєн у регіоні ці явища змогли лише деякою мірою через невисоку ефективність.

У період класичних середніх віків продовжувалися залякування, тортури, вбивства та знущання над тілами захоплених [656, с. 246, 250–251]. Із XI ст. міжнародно-правовий статус полонених починає включати в себе право на викуп, а випадки звірств та неналежного ставлення отримують все більше засудження. Положення захоплених різнилося – якщо полонений був знатного походження та за нього можна було отримати викуп, ставлення до такої особи було кращим [352, с. 114–115].

У даний період широко розповсюдженою була торгівля невольниками. Так, наприклад, генуезці почали займатися работоргівлею у XIII столітті. Відповідно до указу генуезького уряду румунським постачальникам, загальна кількість рабів, вивезених з чорноморського регіону, підлягала централізованому оподаткуванню в порту Каффи [360, с. 181].

Не можна оминати увагою й ряд релігійних воєн католицької церкви, що у своїй більшості відбувалися із другої половини XI до кінця XIII ст. Під час хрестових походів західноєвропейські воїни скоювали безліч злочинів поневолюючи, страчуючи захоплених, знущаючися над трупами загиблих, навіть вживаючи їх у їжу [372, с. 80; 552, с. 240–243]. Обов'язок допомоги пораненим на полі бою був невідомий для хрестоносців [488, с. 26].

На тлі кривавих воєнних походів під егідою церкви досить контроверсійно виглядають її спроби покращити статус комбатантів на полі бою щодо гарантій незастосування негуманних засобів ведення війни: у 1139 р. Папа Іннокентій II своїм указом заборонив використання арбалетів, луків та пращ (пристосувань для метання каміння або металевих куль) проти християн та встановив вже

звичну міру відповідальності – накладення анафема на порушника [363, с. 733]. Звичайно, питання певного захисту становища комбатантів та некомбатантів середніх віків у розумінні церкви стосувалися лише індивідів-християн. У її уявленні «невірні» не заслуговували на гуманне ставлення та надання широкого кола прав, свобод, гарантій [144, с. 210–211].

Також спільними зусиллями об'єднанням німецьких вільних міст, Ганзейським союзом, із XIII ст. робилися спроби визначити права та обов'язки, гарантії безпеки осіб під час воєнних конфліктів та після них. Окремими постановами представники альянсу закріплювали норми щодо особистої та майнової недоторканності індивідів-жителів міст під час воєн, положення щодо заборони викупу осіб із полону та їхнього продажу [33, с. 201–202].

Окрім цього, починаючи з XIII ст. прокламаціями правителів західноєвропейських держав врегульовувався статус екіпажу ворожих торгових кораблів – такі судна заборонялося допускати на сушу, вони часто знищувалися; у деяких випадках допускалися торгові транзакції із представниками ворожих утворень [489, с. 226]. Правила ведення війни на морі в цей час лише починають зароджуватися [235, с. 79].

Особливу роль у поступі міжнародно-правового становища індивідів із часів класичного Середньовіччя до кінця середніх віків відігравав й інститут лицарства. Поводження в боях із лицарями, ставлення до полонених лицарського походження до їхнього викупу відрізнялося стриманістю та наявністю обмежень згідно зі спеціальними кодексами поведінки [351, с. 45–46]; такі правила не застосовувалися до індивідів нелицарського стану. Своєю чергою, війська найманців не дотримувалися жодних обмежень під час ведення воєнних дій [352, с. 114].

Статус дипломатичних посланців під час воєн середніх віків, як правило, захищався гарантіями безпеки [177, с. 183]. Недоторканність таких представників ворога надавалася виходячи з їхнього особливого статусу та функцій.

Міжнародно-правовий захист осіб, зокрема жінок і дітей, духовенства і землеробів, полонених, торговців у західноєвропейських державах протягом періоду пізніх середніх віків (кінець XIV–XVI ст.) яскраво відображений у тогочасних лицарських кодексах, зводах військових правил тощо [285, с. 269–270; 456; 583, с. 166–178; 644, с. 1–259]. У них описані гуманні шляхи поводження із зазначеними категоріями осіб. Тим не менш, на практиці відомі випадки жорстокого поводження – лицарі могли масово катувати і вбивати захоплених: спалювати, вішати, морити їх голодом, а трупи кидати на дорогах без захоронення, демонструвати на широкий загал для залякування населення. Лицарі убивали навіть священиків [106, с. 261–262].

Відповідний статус індивідів, у тому числі й комбатантів, регулювали і міждержавні угоди того часу аж до початку XVII ст.: право проходу та квартирування військових на нейтральній території закріплювалося угодою між герцогами Лотарингії та Баварії 1322 р. [379, с. 273]; захист цивільних від жахів війни був метою англо-шотландської мирної угоди 1328 р. [220, с. 124–126]; поводження з військовополоненими регулював Камбрейський мир 1528 р. між Францією та Священною Римською імперією [318, с. 515]; визначення становища полонених обидвох сторін, а саме відпущення захоплених осіб без викупу, стало однією з норм мирного договору між Османською імперією та Річчю Посполитою 1607 р. [357, с. 675–680].

Так, Камбрейським миром 1528 р. між правителями Франції та Священної Римської імперії встановлювалося, що «полонені, як церковні, так і світські, захоплені під час війни між герцогами, які все ще перебували в полоні, після сплати витрат на харчування, будуть звільнені без викупу з обох сторін. Вони також будуть звільнені від контрибуцій та боргів. Заручники, надані під час згаданої війни, також повинні бути повернуті після сплати їхніх витрат». Крім цього, у договорі зазначалося, що «офіцери, міщани, купці, солдати та інші, хто перейшов на бік імператора, принца чи єпископа, будуть повернуті до своїх володінь та майна, за винятком вигнанців, біженців або жителів Утрехта, які не можуть повернутися до міста чи до свого майна до першого дня священного

місяця, а вигнані зі Звола – до Нового року. Після цього вони підтвердять свою вірність імператору» [318, с. 515].

Отже, правовий статус осіб у середньовічній Європі розвивався під впливом викликів часу, зокрема поступового розширення міждержавних зв'язків і врегулювання відносин, що були пов'язані з воєнними протистояннями [158, с. 76].

Права учасників воєнних дій, мирного населення та представників нейтральних сторін, гарантії їхньої безпеки, обов'язки та відповідальність за порушення встановлених правил ведення війни отримали свій подальший розвиток завдяки середньовічним соціально-політичним умовам: реаліям феодалної роздробленості, впливу церкви на міждержавні відносини та загальній політичній нестабільності в регіоні. Жорстокість, яка неодмінно характеризувала воєнні кампанії давніх часів, поступово відійшла у минуле; її замінили спроби запровадження більш гуманного ставлення до комбатантів, зокрема, лицарів, цивільних та тих індивідів, хто потрапив у полон. Покращення міжнародно-правового статусу осіб під час війни у західноєвропейських державах у кінці середньовічного періоду є результатом багатовікового закріплення правил та звичаїв ведення бойових дій.

Даний період у європейському регіоні став і часом розвитку правового становища біженців та втікачів, індивідів-злочинців за тогочасним міжнародним правом. Із ранніх століть середніх віків як світською, так і церковною владою їм надавалася можливість тимчасового прихистку у приміщенні храму або в домі священика та гарантії недоторканності, іноді за умови покаяння у своїх гріхах і згоді на супервізію церковного служителя [373, с. 98–103; 428, с. 3–8].

Згадані практики спиралися на більш ранні міжнародно-правові звичаї. Разом із цим, середньовічні дипломати на території іноземних держав у рамках *franchise du quartier* залишали за собою право надавати прихисток у межах своїх житлових кварталів тим, хто цього потребує. Дане право часто порушувалося місцевою владою [546, с. 148–149].

Так, Р. Редслоб описав випадок, що датується XVI століттям, стосовно порушення права особи на прихисток. Деякі венеційці, звинувачені у державній зраді своїм урядом, шукали притулку у французькому посольстві у той час, коли керівний орган Венеційської республіки, Рада десяти, вимагала їхньої видачі. Міністр французького правителя Франциска I поступився правом венеційців на прихисток після того, як Рада десяти почала погрожувати застосувати силу. Міністр передав винних венеційців, яких було згодом страчено. У подальшому Франциск I скаржився на це порушення міжнародного права та образу свого міністра, протягом двох місяців відмовляючися приймати венеційського представника у своєму дворі. Зрештою, дипломату вдалося заспокоїти короля Франції, заявивши, що в протилежному випадку він би заарештував Франциска I у своєму посольстві, щоб передати його французьким суддям, і що він був би суворо покараний своїм урядом, якби діяв інакше [546, с. 148–149].

Класичні століття середньовічного періоду ознаменувалися і проведенням першого в історії людства міжнародного трибуналу *ad hoc* представниками суб'єктів Священної Римської імперії над воєнним злочинцем, Петером фон Хагенбахом [349, с. 7]. У ході судового процесу було визначено невиконання даним індивідом існуючих у нього обов'язків щодо недопущення скоєння ним та його підлеглими воєнних злочинів та визначено спосіб відповідальності – смертна кара [153, с. 261].

Протягом раннього, класичного та пізнього періодів Середньовіччя міжнародно-правовий статус втікачів регулювався і міждержавними договорами. Русько-візантійськими угодами 911 та 944 року вирішувалися питання видачі та відповідальності злочинців-утікачів включно зі смертною карою [59]; норми щодо екстрадиції порушників містяться у вже згаданому Новгородському договорі 1189–1199 рр. з представниками німецьких міст тощо [348, с. 33–46].

У Західній Європі одними з перших норм стосовно взаємної видачі злочинців стали положення, закріплені у англо-шотландській Фалезькій угоді 1174 р. [329, с. 445–447]. Відмова прийняття на своїй території заколотників-

підданих іншої сторони містилася у Паризькому договорі, підписаному Англією та Францією у 1303 р., англо-бургундській угоді 1496 р. та інших [561, с. 578–591; 562, с. 24–25]. Навпаки, покращення правового статусу осіб-злочинців (повстанців) через амністію зазначалося в Турнейському мирі 1385 р. між містом Гент та Бургундією [646, с. 37–38].

Із наведених фактів випливає, що оформлення інституту міжнародно-правового статусу біженців, втікачів та злочинців протягом періоду середніх віків проходило завдяки подальшому використанню ustalених міжнародно-правових звичаїв та їхньому офіційному закріпленні церковними настановами та владними розпорядженнями. Міждержавні договори все частіше починають містити у собі норми, які регулюють становище зазначених вище категорій осіб.

Слід також вказати, що на еволюцію становища індивідів за міжнародним правом у Середньовіччі мали значний вплив і тогочасні вчення авторитетних західноєвропейських науковців-дослідників права, теологів тощо. Саме їхні розробки актуальних питань, пов'язаних із регулюванням міжнародним правом стану осіб різних категорій, містили передові ідеї, що знайшли втілення протягом подальших етапів розвитку інституту правового становища індивідів.

Правовий статус осіб під час війни, принцип недоторканності дипломатичних представників, питання, пов'язані з іноземними підданими, серед іншого, були предметом розгляду таких діячів релігійного напрямлення, як Ісідор Севільський (560–636 рр.) та Граціан (кінець XI ст. – 1159 р.). Ідеї першого стосовно змісту права народів були закріплені в Декреталіях Граціана разом із євангельськими ідеями щодо необхідності застосування принципу милосердя до ближнього [339, с. 3]. Упорядник пізнішої збірки Декреталій, Раймунд Пенафортський (1180–1275 рр.), зазначав, що справедлива війна не може вестися священиками. Виключав церковних служителів із переліку осіб для нападу й Тома Аквінський (1224–1274 рр.), таким чином визнаючи гарантії захисту представників Бога на землі [549, с. 91; 613, с. 580].

Так, Л. М. Невара вказує, що ідеї Томи Аквінського стали основою для подальшого поступу міжнародного права, у тому числі й у сфері захисту

індивідуальної гідності, прав людини та врегулювання міждержавних конфліктів [125, с. 460].

На території Русі протягом середньовічного періоду ідеї військового гуманізму прослідковуються у «Слові про закон і благодать» 1037–1050 рр. Іларіона (990–1088) та «Повчанні дітям Володимира Мономаха» близько 1117 р. [108, с. 454–464; 179, с. 200–217].

Зокрема, у зверненні до Олега Святославовича Володимир Мономах пише: «Не хотів бо я крові твоєї бачити коло Стародуба, і не дай мені бог крові од рук твоїх бачити, ні од повеління твого, ні од котрого брата». Князь продовжує: «А коли ти чого хочеш [добути] насильством, – так ми ж обидва, змилувавшись над тобою, давали [тобі] і коло Стародуба отчину твою» [108, с. 463–464].

Протест проти перетворення військовополонених на рабів та необхідність милосердного ставлення до захоплених протягом законної війни відображені у трактаті професора права Джованні Леньяно (1320–1383 рр.) «De bello represaliis et de duello» 1390 р. [417, с. 270, 274]. В основу даної праці були покладені праці Аристотеля, збірки канонічних законів та Ломбардська правда [32, с. 352].

Своєю чергою, праця Христини Пізанської (1363–1430 рр.) «Книга про воїнські та рицарські подвиги», написана близько 1410 р., містить тезу про недоторканність послів і необхідність ведення війни для захисту церкви та індивідів під її покровительством. Учена підтверджує, що священники позбавлені права на участь у війні та в разі незаконного захоплення звільняються від обов'язку сплати грошового викупу; якщо клерик брав активну участь у війні, він втрачає такі привілеї [663, с. 16, 179]. Крім цього, авторка виступала проти вбивства полонених, за однією з версій тому, що була вражена вбивством французьких полонених англійцями в Азенкурі, серед яких були її друзі [32, с. 352]. У працях Х. Пізанської відбилося характерне тогочасне розуміння принципів соціального співжиття та розуміння – мислителька наголошувала на необхідності побудови універсального (європейського) співтовариства, заснованого на основних правових принципах та ідеї справедливості [17, с. 121–122].

Гуманізація правил ведення війни та відносин із нехристиянськими народами була й метою досліджень польських учених-каноністів Павла Влодковіца (близько 1370–1436 рр.) та Станіслава зі Скарбимежа (1360–1431 рр.) [662, с. 345–346]. У подальшому ідеї прав нехристиянських народів знайшли відображення у вченнях Франциско де Вітторіа. Досить непрогресивні за сучасними мірками, але типові для Середньовіччя думки щодо правил ведення війни мав Альберіко Джентілі (1552–1608), який допускав руйнування міст противника, щоправда, окрім церков та пам'яток культури [345, с. 270].

Слід вказати, що уявлення про міжнародно-правове становище індивіда у працях середньовічних мислителів тісно пов'язані з морально-етичними поглядами, релігійною доктриною і тогочасним формуванням норм права [125, с. 461].

Таким чином, основними чинниками, що мали вплив на еволюцію міжнародно-правового статусу особи протягом середньовічного періоду, слід вважати особливості феодального устрою, політичну нестабільність та зростаючий вплив католицької церкви на міжнародні відносини тогочасних державних утворень. Звичаєві практики поводження з індивідами іноземного походження, торговцями, дипломатами, комбатантами і цивільним населенням, полоненими, біженцями поступово дають шлях відповідним нормам, що закріплювалися на державному та міжнародному рівнях. Внесок середньовічних міжнародно-правових учень у розвиток інституту правового стану особи також був неоціненним, зважаючи на висловлені в них передові ідеї щодо необхідності захисту становища деяких категорій осіб та гуманізації воєнних дій.

Необхідно водночас наголосити, що викладені вище досягнення державних утворень Європи із закріплення норм та використання звичаїв стосовно міжнародно-правового статусу осіб не єдині. Зважаючи на певну європоцентричність погляду на середньовічне міжнародне право загалом, слід звернути увагу й на еволюцію інституту правового статусу індивідів у міжнародних зносинах держав регіону Близького Сходу, Китаю, Індії та інших азійських державних утворень.

Перш за все, основними чинниками, які впливали на подальше формування елементів міжнародно-правового становища особи на Сході протягом середньовічного періоду (кінець V–XVI ст.), були регіональні особливості релігій (ісламу, буддизму, індуїзму, конфуціанства та інших) і відповідні вчення, централізація міжнародно-правової практики стосовно становища індивідів навколо відповідних звичаїв регіональних лідерів-завойовників тощо.

Так, за загальним міжнародним правом ісламських держав (*сіяр*), що є складовою *шаріату* – сукупності норм, які базуються на літературній та релігійній пам'ятці іслама, Корані, усім мешканцям регіону (незалежно від їхнього віросповідання), надавалися гарантії особистої безпеки; їхні порушники мали каратися фізичною розправою або ж висилатися з держави [141, с. 72]. Необхідність захисту біженців-«многобожників», рівного ставлення до осіб на Близькому Сході протягом середніх віків також прослідковується у першоджерелах сійяру [141, с. 113; 398, с. 78]. Тим не менш, для *мустамінів*, іноземців немусульманського походження, в ісламських землях існували певні обмеження – такі особи могли подорожувати ними за гарантіями *аману* (безпеки) протягом не більш як року (за деякими доктринальними поглядами – до чотирьох місяців); цей захист міг скасовуватися, а іноземець – нести кримінальне покарання за скоєне, висилатися в разі зловживання ним наданими правами [226, с. 6144; 578, с. 141; 600, с. 429–430].

Прикладом *аману* є наступне положення Корану: «Якщо хтось з багатобожників шукатиме в тебе будь-який захист, то захисти його, поки не почує він слова Аллаху. Потім відправ його у безпечне місце» [19, с. 203, 220; 141, с. 260].

Загалом, право середньовічних арабських держав стосовно іноземців порівняно з християнським відрізнялося більшою гуманністю, зокрема, до своїх одновірців [198, с. 42]. За шіїтським ісламським правом, захист іноземцям-немусульманам надавався навіть у випадках помилкового тлумачення ними своїх безпекових гарантій; у таких ситуаціях як під час миру, так і в ході війни,

біженцям заборонялося створювати перешкоди на шляху, їх належало повернути в безпечне місце [226, с. 619].

Для постійного проживання, отримання прав на власність, відправлення молитв та особисту недоторканність іноземці-християни, євреї та сабеї (представники народу Південної Аравії) повинні були сплачувати спеціальний збір [398, с. 79]. Окрім цього, міжнародними угодами утворень Близького Сходу між собою та західним світом, односторонніми правовими актами в період раннього, класичного та пізнього Середньовіччя встановлювалися права, обов'язки і відповідальність, безпекові гарантії для іноземних індивідів (християн та мусульман), які знаходилися чи подорожували відповідними державами, у тому числі до релігійних святинь [243, с. 27, 41; 326, с. 60; 377, с. 46–47, 81–83, 103–104, 135; 474, с. 71–77; 571, с. 109]. Також існували міжнародні договори, за якими біженців передавали на Батьківщину, іноді конфіскуючи їхнє майно [243, с. 30; 377, с. 41, 47, 81, 101, 105; 657, с. 47–48].

Протягом ранніх середніх віків у індійському регіоні міжнародно-правове становище індивідів продовжувало частково визначатися принципами, що містилися у вже зазначених вище важливих джерелах – Ману-сміті, Махабхараті, Яджнавалькья-сміті, коментарях до останньої та багатьох інших. За твердженням О. В. Буткевич, основу ідеології міжнародного права Індії перед мусульманським завоюванням склали окремі школи та напрями коментування даних текстів [19, с. 203].

Загалом, середньовічна індійська міжнародно-правова думка продовжувала розвиватися як у традиційному напрямку дотримання стародавніх приписів з пристосуванням до нових обставин та широкомасштабного сприйняття і розвитку бачення міжнародного права ісламом [21, с. 192–196]. Процес залучення Індії до ісламського світу розпочався із завоювання мусульманами території Індського гирла на початку VIII ст. [163, с. 523]. Даний період мусульманської тиранії призвів до втрати державності і релігії, занепаду нації [186, с. 101].

З цього часу поступово змінювався й правовий стан індивідів-іноземців на цих територіях, що почав залежати від ісламських приписів. У загальному сенсі в ісламських державних утвореннях стосовно становища іноземців діяли правила, описані вище. Ті індійські держави, що не знаходилися під впливом ісламського світу, продовжували використовувати усталені у минулому норми та звичаї, створюючи особливі умови співіснування двох цивілізаційних визначників міжнародно-правового статусу особи [578, с. 93–94]. Також права та обов'язки, привілеї, гарантії безпечного пересування іноземних осіб тощо у середньовічних ісламських та індуїстських утвореннях визначалися укладеними міжнародними угодами [457, с. 141; 578, с. 182–185; 634, с. 1482–1483].

Необхідно зазначити, що ідеологія середньовічного Китаю характеризується співіснуванням трьох учень: конфуціанства, релігійного даосизму і китайського буддизму [129, с. 340]. Так, середньовічний підхід до забезпечення правового статусу іноземних осіб у китайському регіоні продовжував містити основні риси минулих сторіч, базуючись на синоцентристській доктрині міжнародних зносин, оновлених принципах конфуціанства, даосизму та буддизму, спорадичних застосуваннях міжнародних звичаїв залежно від політичних мотивів правлячих династій та походження індивідів – з китайських держав, васальних некитайських утворень чи варварських територій [19, с. 208; 303, с. 269].

Прийняття біженців у китайських землях часто базувалося на ідеалах конфуціанства, частиною яких був обов'язок допомагати ближньому [258, с. 30], та тодішніх геополітичних та економічних інтересах із заселення певних територій [557, с. 657–678]. Окремі індивіди-біженці могли ставати китайськими високопосадовцями та мати привілейований правовий статус [429, с. 83–113]; васальні держави також приймали на території тих осіб, хто втік від завойовників [255, с. 10].

Правовий статус іноземних злочинців у регіоні починаючи з ранніх століть Середньовіччя та до його кінця характеризувався наявністю чітких мір покарання в разі схоплення, що визначалися внутрішнім кримінальним

законодавством тогочасних могутніх китайських держав, яке розповсюджувалося й на васальні території; представники «варварських» народностей, які скоїли злочин проти китайця, каралися за китайським правом [601, с. lxii].

Так, стаття 467 Танського кодексу передбачала покарання керівникам поселень за прихисток втікачів з інших територій (на 15 діб і більше) – 40 ударів легкою палицею за одну особу. Згідно зі статтею 468 того ж кодексу, покарання за приховування злочинця, знаючи про його становище, або допомогу такому індивіду переховуватися від влади, є меншим на один ступінь від покарання самого злочинця [615, с. 530–532].

Відповідно до норм Великого кодексу Мін, особи каралися за проїзд повз пости охорони або захисні споруди без дозволу, шляхом обходу або обману (80 ударів важкою палицею) (стаття 241); іноземним шпигунам після допиту відрубували голови (стаття 245) [601, с. 138, 140]. Особлива судова процедура за участі імператора застосовувалася у разі вчинення правопорушень високопоставленими гостями, їхні покарання були значно зменшеними [394, с. 222].

Як вказує Е. Х. Шафер, обмеження прав на шлюб іноземців із китайськими підданими, надання обмеженої свободи у виборі керівника компактного поселення прибулих та застосування права країни походження у розв'язанні конфліктів між собою були предметом внутрішнього регулювання, що, тим не менш, значно впливало на становище іноземних осіб в азійському регіоні [568, с. 22–25]. Зрештою, у XIII ст. Китай перейшов під владу монголів, які розділили підданих на стани: привілейовані монголи (державна військова еліта), напівпривілейовані *семужень* (іноземці) (вихідці із Середньої Азії, Близького Сходу та Європи – верхівка цивільного адміністративного апарату), *ханьжень* (зокрема, північні китайці) і *наньжень* (південні китайці – найбезправніший стан) [163, с. 72–73].

Питання захисту іноземних індивідів, переслідування та покарання злочинців, заборона надання їм притулку регулювалися й міжнародно-

правовими договорами регіональних китайських імперських династій, а також інших утворень – в'єтнамських, японських, корейських [425, с. 55–57; 590, с. 47; 666, с. 28]. Між окремими державами регіону існували домовленості про повернення біженців до країни походження та відсутність їхнього покарання [232, с. 23].

Отже, середньовічний розвиток міжнародно-правового становища згаданих категорій, іноземців-біженців, злочинців, переселенців і подорожувальників відображав продовження використання державними утвореннями Близького Сходу, Індії та Китаю усталених традицій давніх часів та релігійних переконань. Заміна норм та звичаїв, якими регулювалися права і свободи, обов'язки, відповідальність індивідів-іноземців та визначалися їхні безпекові гарантії в регіоні, відбувалася поступово під тиском військового та політичного розширення влади могутніх держав Сходу.

Своєю чергою, визначення міжнародно-правового статусу представників іноземних державних утворень шляхом використання правових звичаїв та створення нових норм було невід'ємною частиною підтримки дипломатичних зв'язків у даному регіоні.

На Близькому Сході формування елементів міжнародного становища посланців інших держав, як ісламських, так і іншовірних, можна прослідкувати вже в настановах Корану та працях тогочасних мислителів. Дипломати володіли привілеями поважного ставлення до себе, їх заборонялося затримувати та арештовувати у країні перебування. Зарубіжні представники мали право безпечного перебування у державі, належного захисту своєї особи та супроводжуваних, свободу віросповідання.

У разі порушень, у тому числі й шпіонажу, прибулих могли висилати з країни, не затримуючи їх через вимоги абсолютного дипломатичного імунітету за ісламським міжнародним правом.

На думку М. Ш. Бассіуні, допускалася можливість застосування *хадд* (покарання) до дипломатів за особливо тяжкі діяння – злочини проти моральності і громадського порядку (перелюбство, пияцтво, крадіжка, розбій,

відступництво від ісламу тощо), що не знайшло свого відображення в основних релігійних джерелах права [226, с. 609–610, 616, 625].

Практичне застосування викладених принципів у регіоні відбувалося вже з початку VII ст. Переговори до підписання Худайбійського мирного договору 628 р. між пророком Мухамедом та арабським племенем курайшитів велися шляхом обміну посланниками, а ставлення до них продемонструвало недоторканність їхніх осіб. Тим не менш, відомі випадки застосування репресалій стосовно дипломатів протилежної сторони як помста за затримку представників своєї держави; вбивство посланця вважалося приводом для початку війни [377, с. 119; 602, с. 81–82].

Згідно з укладеним Худайбійським мирним договором 628 р., зокрема, мусульмани не повинні були здійснювати паломництва до Мекки того року, а в наступному – могли повернутися для паломництва на три дні без зброї [1, с. 183].

Свідчення про прийом в Аравійській державі делегацій іноземних послів, навіть із ворожих народностей, на початку раннього Середньовіччя, у VII ст., містять інформацію щодо сприятливого міжнародно-правового становища навіть тих осіб, які поводити себе зухвало в присутності правителя [226, с. 612–613]. У подальшому становище посланців також характеризувалося гостинним прийомом, до Абассидського халіфату, наступника держави Мухамеда, приїздили дипломати не лише з оточуючих державних утворень, а й і з Індії та Китаю [210, с. 116–118].

Також гарантії безпеки дипломатичних представників закріплювалися численними угодами Мамелюцького султанату із західними правителями протягом класичного періоду середніх віків, зокрема, у XIII ст. [377, с. 103, 123, 136, 147]. Зі зростанням домінування Османської імперії на регулювання міжнародно-правового статусу учасників іноземних делегацій в регіоні до початку Нового часу впливали ісламське право, тюркські традиції та попередні візантійські звичаї [210, с. 119].

Звертаючи увагу на застосовувану державами індійського регіону між собою та зовнішніми політичними утвореннями звичаєву практику протягом середньовічного періоду, слід вказати на визнання захищеного статусу дипломатів на міждержавному рівні. Загальні правила прийому та поведження з посланцями еволюціонували під впливом індійських традицій давніх часів та ісламських звичаїв, що розповсюджувалися регіоном у ході подальших завоювань.

Так, згідно з усталеними міжнародно-правовими звичаями індійських держав, до кінця періоду пізнього Середньовіччя (XVI ст.) під час війни та миру особа дипломатичного представника вважалася недоторканною, такі індивіди також були звільнені від сплати мит та огляду вантажу під час в'їзду до країни перебування [596, с. 132–133]. Послам дружніх утворень належало віддавати почесні, обдаровувати подарунками, забезпечувати комфортне перебування тощо. Нанесення шкоди прибулим офіційним особам було недопустимим та вважалося приводом для початку воєнних дій проти порушників належних прав, свобод та безпекових гарантій [578, с. 163–164, 168, 171, 172].

Зазвичай для визнання свого статусу як дипломатичного представника індивіди мали надати вірчі грамоти або рекомендаційні листи та передати дорогі подарунки від сторони, що їх направила. Під час офіційного прийому дипломатам належало доземно поклонитися правителю приймаючої сторони, винятки з цього правила могли встановлюватися міжнародною угодою або за індивідуальною домовленістю зважаючи на походження посла з іншого регіону. Після завершення своєї місії представники мали отримати офіційний дозвіл на виїзд із держави перебування [578, с. 169–171, 173, 181–182; 596, с. 132].

Середньовічній історії щодо міжнародно-правового становища посланців відомі випадки їхніх затримань правителями країн призначення, нанесення фізичної шкоди та навіть убивства [317, с. 211–212; 578, с. 170, 173–174]. Під час подорожі третіми країнами іноземні представники також ризикували бути затриманими та обкраденими. Зазначаючи по таку можливість, Н. Сінгх описує випадок, який відбувся у 1525 році: посланець султана Гуджарату до очільника

Імперії великих моголів Бабура з проханням по допомогу не доїхав до останнього – повідомлення перехопив правитель Дунгарпура. Посланець був затриманий, допоки не минула небезпека створення союзу між Бабуром та султаном Гуджарату [578, с. 166].

Своєю чергою, становище послів іноземних держав у китайських політичних утвореннях Середньовіччя базувалося на синоцентричній системі міжнародних відносин, описаній раніше. Поводження з іноземними представниками протягом даного періоду характеризувалося поглядом на імператора як сина неба, якому належало правити світом. Візити посланців до правителів китайської імперії з раннього періоду середніх віків (кінець V – середина XI ст.) продовжували вважатися належними проявами покори та визнанням зверхності імперської влади; лише в деяких випадках правитель Китаю міг де-факто визнати рівноправність країни походження, а, отже і підвищений статус її представників, для збереження стабільності та власної політичної вигоди [649, с. 9–10, 13].

Варто зазначити, що в період Середньовіччя у регіоні під впливом Китаю в дипломатичному листуванні використовувалися китайські ієрогліфи. Лише у період пізнього Середньовіччя японські правителі, зокрема, періоду Муромахі (1392–1573 рр.) перейшли на японську в офіційному листуванні; у період Момояма (1568-1600 рр.) у дипломатичних зносинах японці знову почали користуватися китайськими ієрогліфами [19, с. 209]. Навіть у XIV ст. і до кінця Середньовіччя, у час правління нової династії Мін після падіння монгольської династії Юань зовнішня політика китайської держави спиралася на концепцію необмеженої могутності імператора, влада якого мала охоплювати весь світ, а навколишні васали мали сплачувати данину китайському правителю [14, с. 54].

Дипломати країн, із якими китайська держава мала тісні зв'язки, отримували в подарунок частину бронзової фігури риби, яку вони мали пред'явити для ідентифікування своєї особи та подальшого надання належних їм прав і привілеїв, у тому числі забезпечення житлом та провіантом, інших потреб на території імперії [568, с. 26]. Деколи свободу пересування індивідів-членів

посольств китайськими землями обмежували нічним часом для мінімізації збору небажаної інформації прибулими. У своєму щоденнику дипломат династії Сун, Ченг Чо, якого направили до правителя Цінь у 1211 р., у записі від 15 січня 1212 р. писав: «Уночі ми проїхали 45 лі [близько 22 км]. Знялася сильна буря, і небо вкрив пил». Наступної ночі, за свідченням дипломата, делегація проїхала 35 лі [близько 17 км]. Багаж посланців, зокрема, подарунки імператору, за звичаєм були предметами огляду дорогою до столиці [337, с. 181–182, 206].

Формально правовий статус регулярних учасників іноземних делегацій, направлених до імперії, міг покращуватися шляхом їхнього підвищення у ранзі, хоча загалом такі особи отримували лише номінальні звання та дорогі подарунки, допускалися до пишних банкетів. Посольства, які не оголосили про своє прибуття заздалегідь, зупиняли на кордоні, де вони очікували рішення імператора щодо свого в'їзду. Делегації, країни походження яких імператор вважав недостатньо важливими для зустрічі та надання почесностей, не допускалися до прийому [232, с. 7–8]. Привілейовані дипломати під час візиту до палацу були зобов'язані вести себе покійно, вклонятися імператору та передавати цінні подарунки, привезені з країни походження [224; 672]. Нерідко виникали й конфлікти між дипломатами через неналежне, на їхню думку, відображення власного міжнародно-правового статусу під час церемоній [568, с. 26].

Індивідам, які прибували до імперії в якості дипломатичних представників, заборонялося вести підпільну торгівлю з китайськими підданими, такі дії теоретично могли підлягати покаранню [589, с. 260]. Так, згідно зі статтею 88 Танського кодексу, якщо виконуючи обов'язки посланця особа займається незаконною торгівлею з іноземцями, покарання за це є таким, як за пограбування [615, с. 55]. Як було зазначено раніше, у разі вчинення правопорушень високопоставленими гостями, процедура розгляду справи проходила за участі імператора та покарання в разі застосування були значно меншими.

На міжнародно-правовий статус учасників посольств протягом середніх віків у інших державах азійського регіону, зокрема Японії та корейських королівств, мали значний вплив звичаї китайської держави. Дипломатів також зустрічали на пишних прийомах, забезпечували їхнє проживання та безпеку [649, с. 13–14; 654, с. 171–174]. Тим не менш, відомі випадки вбивства учасників дипломатичних місій через напружені політичні відносини правителів [365, с. 37].

Отже, регулювання елементів правового статусу офіційних представників іноземних держав за міжнародним правом у державах регіону Близького Сходу, Китаю та Індії протягом Середньовіччя походило здебільшого зі звичаєвих норм поведіння з дипломатами, що склалися з давніх часів. Особливі права та свободи таких індивідів, перелік привілеїв базувався на принципі недоторканності осіб-членів дипломатичних місій. Порушення такого правила несло за собою значне погіршення міждержавних відносин та здебільшого було приводом для початку воєнних дій. Дія зазначеного принципу обмежувалася деякими державними утвореннями за умови скоєння посланцями правопорушень.

Також заслуговує на увагу міжнародно-правове становище торгових агентів-іноземців у країнах Близького Сходу. Хоча вони не були офіційними представниками держав свого походження, порушення прав і свобод таких осіб, нанесення їм шкоди (фізичної чи матеріальної) також могло викликати невдоволення на їхніх Батьківщинах аж до військового нападу [391, с. 117–119].

Загалом, описаний вище статус іноземних індивідів звичайно застосовувався і до торговців із певними додатковими особливостями.

За узагальненими правилами мусульманської доктрини міжнародного права середніх віків, купці, які походили з іноземних держав, мали обов'язок сплачувати мита, якщо інше не встановлено попередніми домовленостями; торговельні агенти немусульманського світу могли подовжувати період свого тимчасового захисту (*аману*) для завершення своїх справ (підтвердження такого статусу містилося в спеціальному листі, що міг видаватися прибулим); дана категорія іноземців мала право носити традиційний мусульманський одяг для

гарантування власної безпеки, а, отже, вивільнялася з обов'язку певного дрес-коду за релігійною ознакою [253, с. 232–233; 362, с. 174; 600, с. 429–430]. Таким особам надавалося право проживати та зберігати свої товари в окремих приміщеннях комерційного хабу (*funduq*), проводити операції купівлі та продажу відповідно до встановлених правил [476, с. 319].

Спеціальні преференції купцям, зокрема тим, хто походив із французьких та італійських політичних утворень, Англії, Голландії тощо надавалися шляхом укладення міждержавних капітулярій починаючи з раннього Середньовіччя (кінець V – середина XI ст.) до Нового часу (XVI – кінець XIX ст.) державами регіону в періоди свого існування: Оттоманською імперією, Мамелюцьким султанатом, Перською імперією, Аббасидським халіфатом та іншими. Згідно з такими документами, торгові агенти набували безпекові гарантії, комерційні та фіскальні привілеї тощо, вилучалися з-під юрисдикції приймаючої сторони, подекуди, тим не менш, залишаючися у її віданні щодо справ, пов'язаних із серйозними злочинами (вбивствами) [243, с. 27–33; 327, с. 283–284].

О. В. Буткевич звертає увагу на те, що особливо активно протягом Середньовіччя була торгівля між мусульманськими державами і християнськими містами, країнами регіону Середземномор'я, завдяки чому склалася система капітулярій у договорах мусульман із європейськими містами (Амалфі, Венеція, Генуя, Піза, Барселона), королями Франції та іншими. Дані договори закріплювали свободу торгівлі, приписи щодо розв'язання суперечок згідно з правом сторін, перелік функцій їхніх офіційних торговельних представників, правове становище приватних торговців, надання привілеїв або обкладення податками тощо [16].

Міжнародні угоди, укладені в цей час державами Близького Сходу, зокрема Османською імперією, Мамелюцьким султанатом та іншими, також містили інформацію стосовно елементів міжнародно-правового статусу торговців: гарантій їхньої особистої безпеки та безпеки майна, торговельних свобод та обмежень, обов'язків сплати мит та зборів, відповідальності за заборгованість, перевезення заборонених речей (зброї) та механізму її

здійснення. Даними двосторонніми договорами регулювалися і положення про підпорядкування законам держави походження у всіх справах, окрім кримінальних, або ж, навпаки, виключно ісламському праву [243, с. 29–31; 377, с. 46–47, 52–53, 77, 81–83, 85–86, 99, 102, 105, 114–116, 123–124, 127, 135–136, 147–148].

Наприклад, згідно з положеннями договору Аль-Захіра Бейбарса з Леді Бейрута (Ізабеллою Ібелінською) 1269 р., «всі, хто направляєється та виїжджає з цих земель [територій, перелічених вище в угоді], наділені особистою безпекою та безпекою рухомого майна та товарів від Леді Бейрута, її слуг та всіх під її владою та покорою, як на суші, так і на морі, вночі та вдень, також її кораблів та галер». Такі ж умови закріплювалися на території султана Аль-Захіра Бейбарса. При цьому, у договорі закріплювався особливий статус франкських торговців та їхній захист даною угодою лише в разі повернення до Бейрута: «Якщо франкський купець виїжджає з Бейрута на територію султана, він захищений цим перемир'ям; а якщо він повернеться до іншого місця, то він не захищений цим перемир'ям» [377, с. 46–47].

В індійському регіоні протягом ранніх середніх віків діяльність іноземних купців переважно визначалася місцевими звичаями та панівними соціально-політичними структурами. Починаючи з цього періоду, прибулі торговці, зокрема, мусульманського походження, формували власні автономії та підпорядковувалися своїм правовим звичаям та нормам, регулюючи особисті та торгові відносини, користуючись релігійною свободою [392, с. 287–288; 478, с. 221]. Численні члени гільдій торговців-іноземців, що виникали та розвивалися в індійському регіоні у Середньовіччі, володіли привілеями, а самі організації мали напівавтономний статус та формально підпорядковувалися індійським правителям, тим не менш, часто керуючись власною вигодою [566, с. 192].

Слід зазначити, що торговельні агенти християнського та єврейського походження наділялися особливими привілеями щодо торгівлі, захистом, майновими правами, звільненням від деяких зборів, обмеженнями щодо відповідальності тощо. Дані елементи правового статусу діяли на підставі

виданих індивідам королівських дозволів починаючи з часів раннього Середньовіччя [310, с. 216–217; 481, с. 79–82, 91–93].

Із поступовим захопленням індійського регіону мусульманськими силами, на міжнародно-правовий статус індивідів-купців почали все більше впливати ісламські звичаї та норми, описані вище. Формалізування міжнародно-правового становища прибулих торговців у період пізнього Середньовіччя знайшло яскраве вираження у вимозі отримання ними спеціального дозволу від правителя Імперії Великих Моголів починаючи з XVI ст. Такі укази (*фірмани*) містили в собі дозвіл іноземцю на проживання та торгівлю в межах держави [496, с. 109; 578, с. 185–186]. Обов'язками торговців з-за кордону була сплата мит та зборів під час транзиту; іноземні, зокрема, мусульманські купці звільнялися від сплати, за звичаєвою практикою вони мали підносити коштовні подарунки правителю імперії [496, с. 89].

Міжнародно-правове становище прибулих торгових агентів в індійському регіоні протягом періоду Середньовіччя визначалося переважно шляхом порозумінь між правителями, звичаями, патронатними практиками і нелічними угодами, укладеними на міждержавному рівні. Серед останніх – Кочинський договір 1500 р. між португальцями та королем Кочина, держави південно-західної частини регіону, згідно з яким купці з Португалії отримали право торгівлі та заснування власної бази на території королівства Кочин [380, с. 162].

Звичаєві практики та неформальні домовленості, васальна політична система регулювали і становище іноземних торговців протягом середньовічного періоду на китайській території. Аби отримати право вести торгівлю на території імперії, індивіди з васальних утворень починаючи із VII ст. мали підносити правителю розкішні подарунки, засвідчуючи свою підкореність, та направляти свій товар до офіційних складів, сплачувати високі мита, отримувати спеціальні ліцензії на свою діяльність. Навіть ті матеріальні блага, торгівля якими була вільною, можна було виставляти на продаж лише на визначених ринках. Іноземцям заборонялося вивозити з імперії певні види тканин, перли, золото, залізо та ін. Ввіз заборонених речей, втаємничення частини товару

гарантували ув'язнення торговця. Після смерті торговців на території китайської держави їхній товар конфісковувався на користь імператора, якщо не було знайдено наступника покійного. Тим не менш, поодинокі гарантії захисту від свавілля місцевих представників влади містилися в едиктах правителів імперії [404, с. 782; 568, с. 23–25].

У випадках торгівлі протягом тривалого часу іноземці могли компактно поселятися в портових та інших містах, сповідувати власні релігії та обирати керуючого общиною. Такі особи також користувалися правом країни походження у вирішенні внутрішніх справ своєї групи; у випадку конфлікту з представником іншого угруповання застосовувалося китайське право [254, с. 18–20, 28, 35].

Слід зазначити, що культурна та економічна інтеграція середньовічного Китаю з іншими регіонами світу відбувалася завдяки Великому шовковому шляху. Для ведення міжнародної торгівлі на шляху існували спеціальні монети «міжнародного» стандарту, що карбувалися китайцями протягом раннього Середньовіччя виключно для торгівлі поза межами Китаю [196].

Протягом подальших століть контроль за елементами статусу прибулих до імперії індивідів-торговців, передусім за належним виконанням обов'язків та відповідальністю за порушення, розширювався – з'являлися нові інституції перевірок, зокрема, офіси торговельних суден [347, с. 263], іноземним купцям було обмежено місця для поселення портовими містами [254, с. 28]. Пізніє Середньовіччя в частині еволюції становища торговельних агентів на китайській території ознаменувалося появою європейських гравців у регіоні. У 1554 р. за усною домовленістю між представниками китайської провінції Гуанчжоу та португальцями було надано право купцям останньої сторони торгувати на даній території за умови сплати податків [233, с. 140].

Для торгівлі іноземці прибували і до інших утворень азійського регіону, у яких також були встановлені офіційні пункти для прийому (*kōrokan* в Японії протягом VI–XII ст. [502, с. 110]; схожі бази у Корьо (державі Корейського півострова) з IX ст. [414, с. 54] тощо). Закордонні купці могли оселятися на

території японських портових міст [502, с. 102], у корейській Сіллі [355]. Корьо не допускала такої свободи торговцям-іноземцям [414, с. 58].

Таким чином, статус прибулих до держав Близького Сходу, Індії та Китаю торговців протягом зазначеного періоду регулювався не лише загальними звичаями та офіційними домовленостями, які стосувалися іноземців на цих територіях, а додатково містив спеціальні права та свободи, обов'язки і відповідальність, гарантії безпеки. Індійськими та китайськими державними утвореннями дані елементи міжнародно-правового становища купців-іноземців регулювалися здебільшого звичаєвими практиками, що базувалися на васальних відносинах. Держави Близького Сходу більш активно визначали статус такої категорії іноземних індивідів через укладання міжнародних угод.

Не менш важливою сферою регулювання правового становища осіб за міжнародним правом у період середніх віків були воєнні конфлікти, під час яких під загрозою опинялися права та свободи комбатантів, некомбатантів та цивільних індивідів. Так, наприклад, на мусульманах, які брали участь у війні протягом Середньовіччя, лежав обов'язок суворо дотримуватися релігійних приписів, які в дечому випереджали міжнародне право європейського регіону [128, с. 94].

Згідно з мусульманським міжнародним правом, із VII ст. становище цивільних під час воєнних дій проти невірних базувалося на приписах Корану та інших релігійних джерелах, що забороняли несприятливі дії проти хворих, калік; під захистом мали також перебувати жінки, літні особи та діти, монахи та відлюдники [141, с. 330; 208, с. 10–12]. Окремо виділялася захищена категорія некомбатантів *усафа* (*usafā*) – рабів чи найманих працівників, які надавали допомогу ворогу на полі бою, але не брали безпосередньої участі у битвах, пізніше додалися вимоги до забезпечення недоторканності ремісників та торговців. За деякими вторинними джерелами ісламського права, гарантії захисту могли скасовуватися, якщо перелічені категорії індивідів своїми діями допомагали ворогу у боротьбі проти ісламських військ [208, с. 10–12].

Загалом, під час війни мусульманам було заборонено надавати допомогу навіть єдиновірцям у боротьбі з невірними у разі, якщо між ними був укладений договір із цими невірними [16]. Воїни були зобов'язані уникати нанесення шкоди цивільним та некомбатантам, їхній власності, у тому числі й плодоносним деревам, родючій землі; противнику заборонялося наносити удари по обличчю [141, с. 72; 170, с. 37; 208, с. 17; 242, с. 200]; до трупів полеглого противника належало виявляти повагу та ховати належним чином. За окремими думками ісламських правників, забороненою зброєю вважалися отруєні стріли та використання вогню при штурмі фортець. Тим не менш, перелічені види зброї, а також застосування металевих снарядів, затоплення укріплених споруд, облоги, атака ворога, що прикривається живим щитом, були дозволені в разі необхідності для досягнення поставленої бойової мети. Захоплених полонених більшість ісламських юристів рекомендувала вбивати (у рідкісних випадках, якщо така дія служитиме мусульманському інтересу), поневолювати або звільняти їх шляхом обміну чи відпускати на волю, у тому числі з дозволом залишитися в державі за умови сплати певного податку. Загальним правилом служила необхідність захищати полонених від шкоди, заборона тортур. Той противник, хто здався, отримував захист відповідно до системи *аману* [208, с. 13, 17, 19–22, 23–24; 382, с. 309]. Під час подорожі кораблем захоплених жінок та дітей могли викидати за борт, якщо існувала загроза потоплення; згідно з позицією деяких правників мусульманського світу, через це захоплених не слід транспортувати водою, адже мусульмани мають гарантувати безпеку полонених [399, с. 115].

Крім цього, як наголошує А. аль-Давуді, позиція ісламських дослідників права однозначно демонструє святість ворожої крові та майна і вказує не лише на те, що іслам не дозволяє нападів на ворогів, окрім як під час бою, але й те, що якщо ворожий комбатант припиняє бойові дії та висловлює бажання захисту за системою *аману*, ісламське право передбачає, що він повинен бути захищений, щоб запобігти кровопролиттю та обмежити страждання та спустошення війною [208, с. 24].

Незважаючи на перелічені правила, що містилися у правових джерелах, якими мали керуватися мусульманські держави під час ведення воєнних дій, середньовічна практика у регіоні Близького Сходу свідчить про часті відхилення від зазначених настанов, масові убивства полонених чоловіків, рабство полонених жінок та дівчат, звірства на полі бою тощо [40, с. 206; 578, с. 219–223; 639, с. 69–101, 273–305]. Активне укладення міждержавних угод протягом класичного Середньовіччя одним із наймогутніших мусульманських утворень, Мамелюцьким султанатом, мало на меті врегулювання міжнародно-правового статусу згаданих категорій осіб. Такі письмові домовленості містили в собі положення щодо захисту прав комбатантів, цивільних індивідів, механізмів притягнення до відповідальності за завдану їм шкоду, положення про обмін полоненими, зокрема із християнськими державами Заходу [377, с. 82–83, 100, 102, 136].

Так, у договорі султана аль-Мансура Калауна з королем Альфонсо III Арагонським 1290 закріплено наступне: «За умови, що якщо будь-який мусульманин з будь-якої території, східної чи західної, далекої чи близької, буде захоплений у полон на суші чи на морі з моменту початку дії цього перемир'я, і вони привезуть його на продаж на територію короля Арагона або на територію його братів чи союзників, король Арагона зобов'язаний звільнити його та перевезти на територію нашого пана Султана» [377, с. 136].

На індійських територіях становище комбатантів та цивільних протягом раннього Середньовіччя (до поступового захоплення регіону мусульманськими силами, що розпочалося у VIII ст.), базувалося на еkleктичній суміші попередніх стародавніх уявлень про правила поведінки під час війни, що містилися у давніх збірках правил, ідеологічних епічних творах, авторських працях тощо – Законах Ману, Рамаїні та Махабхараті, Артхашастрі Каутільї, релігійних уявленнях тощо. Слід зауважити, що практика ведення воєнних дій індуїстськими державами часто відрізнялася від описаних у згаданих джерелах настанов та залежала від політичних цілей утворень, які часто не вважали за необхідне забезпечувати належне поводження у боях та з мирним населенням,

захопленими та полеглими [286, с. 473; 485, с. 176, 199, 253–254, 263]. Практичне застосування загальних правил щодо необхідності гуманного ставлення до осіб під час війни між індуїстськими династичними утвореннями регіоні не було однорідним; полонених, у тому числі ворожого правителя, після завершення боїв могли відпускати. До захоплених ворожих мусульманських лідерів зазначені держави, як правило, також ставилися з повагою та навіть могли відпускати їх на волю, на відміну від ісламської практики у схожих випадках [578, с. 218, 221, 227].

Становище комбатантів, некомбатантів та цивільних індивідів регулювалося звичаєвою практикою в регіоні, заключення міжнародних угод із даного приводу було рідкісним явищем. Відомості збереглися стосовно договору між падишахом Імперії Великих Моголів та правителем Віджаянагарської імперії у 1367 р., який закріплював заборону вбивства сторонами військовополонених [578, с. 230–231].

Нормативне закріплення міжнародно-правового статусу учасників воєнних зіткнень, допоміжного складу військ та цивільних осіб також не було розповсюдженим явищем серед китайських державних утворень. У даному регіоні становище перелічених категорій індивідів теж базувалося на звичаєвій практиці давніх часів, філософських вченнях, релігійних настановах і роботах мислителів, згаданих раніше, та різнилося залежно від цілей лідерів держав стосовно розпочатих протистоянь.

Деякі норми щодо положення іноземних комбатантів із VII ст. знаходили відображення у внутрішньому кримінальному законодавстві Китайської імперії. Воєнних шпигунів-іноземців карали шляхом удушення, воїнів, які під час несення служби на кордоні займалися набігами на сусідні території, грабуючи та крадучи людей, били палицями [615, с. 222].

Суворих обмежень щодо поведження з особами ворожого утворення не прослідковувалося; починаючи з періоду раннього Середньовіччя під час тривалих облог як комбатанти, так і цивільні, відрізані від шляхів постачання, страждали та вмирали від голоду [350, с. 171; 493, с. 339]. Під час нападу на

міста цивільних вбивали, вщент спалювали міста; захоплених комбатантів та мирних жителів продавали в рабство, іноді відпускаючи їх після помилування імператора [350, с. 223; 568, с. 43].

Полонених могли вживати в їжу під час голоду у військах [575, с. 266], чоловіків використовували в атаках на ворога [504, с. 287]. Таких індивідів могли масово повертати, обмінюючи на територіальні поступки. Також до захоплених лідерів противника, їхніх родин, які здалися в полон, не ставилися гуманно, часто вбиваючи їх, порушуючи свої зобов'язання, приносячи їх в жертву протягом ритуальних заходів [334, с. 167; 568, с. 40; 667, с. 208–210].

В інших державах східного регіону міжнародно-правове становище воїнів, цивільних та захоплених у полон також не було нормативно врегульоване та керувалося усталеними звичаями та бажаннями влади.

Протягом класичного та пізнього Середньовіччя в Японській державі існувала практика відтинання голів, носів та вух убитих ворожих комбатантів для підтвердження свого статусу як славетного військового: ці частини тіла очищали та ідентифікували, голови індивідів низьких рангів викидали, адже вони не цінувалися високо. Із зібраних частин тіла насипали кургани. Поранені на полі бою не могли розраховувати на медичну допомогу, а полонені – на гідне ставлення; і тих, і інших вороги могли вбивати заради відтинання голів; для більшої кількості відрубували їх і цивільним. Тих полонених, кого не вбили (частіше осіб нижчого соціального статусу), заковували, нещадно експлуатували та скидали до тюрем, наділяючи правом апеляції свого смертного вироку. Як правило, розгляд таких справ завершувався відмовою у помилуванні, після чого підсудних убивали. Після себе середньовічні японські воїни часто залишали спалену землю [263, с. 311–312, 321; 640, с. 50–51, 206–207, 195].

Особливим станом у Японії з X – початку XI ст. і надалі були самураї – мілітаризовані аристократи та їхні слуги, селяни [163, с. 181]. Самураї також брали участь у міжнародних військових протистояннях. Саме протягом Середньовіччя, як вказує Р.-В. Кісіль, формувалася загальна ідеологія *бусідо* –

«шляху воїна», системи приписів для регулювання поведінки класу воїнів [88, с. 484].

На Корейському півострові до VII ст. більшість полонених знищували або ж зобов'язували сплачувати данину; кровопролитні війни Корейської та Японської держав масово забирали життя не лише комбатантів, а й цивільних, у тому числі жінок та дітей [504, с. 295–296; 640, с. 230]. За волею правителів для отримання політичної вигоди іноді відбувалися репатріації полонених [640, с. 235].

Загалом, становище учасників боїв, некомбатантів та цивільних індивідів під час воєнних протистоянь Середньовіччя у державних утвореннях Близького Сходу, Індії, Китаю та інших азійських держав характеризується низькою нормативною визначеністю. Жахіття війни у вигляді безкарного насильства були наслідками відсутності у перелічених категорій осіб фундаментальних прав та обов'язків, відповідальності за свої дії, а саме надмірну жорстокість на полі бою, відсутність милосердя до поранених, знищення полонених, руйнування поселень тощо.

Процес еволюції міжнародно-правового статусу індивідів на Близькому Сході та в Азії протягом середніх віків визначався не лише застосуванням та зміною звичаєвих практик і норм права, а й тогочасними вченнями мислителів, які розробляли питання, пов'язані з правами та свободами осіб, гарантіями їхнього дотримання, обов'язками та відповідальністю тощо.

Так, доктрина, що розроблялася відповідними мусульманськими правознавцями та теологами, і до сьогодні є частиною ісламського права, впливаючи на його розвиток із VI ст.

Окремі питання війни та миру одним із першим у регіоні підняв у своїй праці «Кітаб ас-сйар аль-кябір» («Книга міжнародного права») ісламський правник Мухаммад аль-Шайбані (749–805 рр.). У ній містяться правила поведіння воїнів на полі бою, із захопленими та їхньою власністю, а також аспекти гарантій безпеки дипломатичних представників та прибулих торговців, відповідальності іноземців за порушення законів [16; 573, с. 43–57, 63–74].

Абу-ль-Хасан аль-Маварді (974–1058 рр.), ісламський мислитель та теоретик права, проводив роботу із систематизації мусульманського права на ортодоксальних засадах [19, с. 218]. Він працював над питаннями ведення дипломатії та особливостей заключення миру, у роботі «Аль-акхам ас-Султаннійях» («Закони ісламського правління») наголошував на обов'язковості надання захисту немусульманам на ісламських територіях, в тому числі заборони вбивства полонених жінок та дітей [471, с. 110–111, 190–200, 207–226].

Фундаментальне дослідження «Мукаддима» («Вступ») мусульманського юриста Ібн Халдуна (1332–1406 рр.) включає в себе роздуми про необхідність виявлення поваги до іноземців загалом та торговців, послів [383, с. 193, 234].

Як вказує Л. М. Невара, Ібн Халдуном було розроблено ранні концепції соціального договору та взаємозв'язку між особою, суспільством і державою. Відомий арабський мислитель наголошував на взаємній відповідальності особи та політичних структур задля стабільності соціального та міждержавного порядку [125, с. 461].

Своєю чергою, індуїстські погляди на природу прав людини, у тому числі під час ведення воєнних дій, відображені в коментарях середньовічного правника Віджнянешвари (XI–XII ст.) до писання Яджнавалькья-сміті, «Мітакшара». У своїй роботі мислитель підтверджує важливість заборони використання комбатантами отруєної зброї (духовне покарання за такий злочин – заборона потрабляння до раю після смерті), заборони вбивства воїнів під час їхньої битви з іншими, тих, хто здався в полон, некомбатантів, беззбройних та цивільних тощо. На його думку, до захопленого населення необхідно ставитися з повагою, а силові методи впливу на ворога мають вживатися лише після використання всіх доступних мирних засобів [671, с. 406, 407, 415, 419–420].

Загалом, на думку О. В. Буткевич, коментування фундаментальних староіндійських текстів у Середньовіччі сприяло узгодженню старих нормативів із новими міжнародно-правовими реаліями. Так, протягом середніх віків неодноразово переписувалися і коментувалися «Закони Ману», зокрема, до

нашого часу дійшли коментарі Медхатіхі (IX ст.), Говіндараджі (XII–XIII ст.), Нараяні (XIV ст.), Кулюкабхатти (XIV ст.) та інших [17, с. 168–169].

На увагу в контексті міжнародно-правового статусу індивідів також заслуговують праці китайського державного діяча та реформатора Чжана Цзюйчжена (1525–1582 рр.), у яких знайшли втілення ідеї щодо ефективного використання дипломатичних відносин та економічних важелів впливу для процвітання імперії, що значно вплинули на становище тогочасних іноземців у китайській державі [290, с. 14]. Зниження податків на певних територіях сприяло покращенню правового становища прибулих торговців.

Описані вище погляди мислителів періоду Середньовіччя значною мірою формували міжнародно-правові традиції щодо поводження з іноземцями у своїх державних утвореннях. Перелічені роботи вплинули не лише на середньовічні концепції війни, дипломатії, торгівлі та дотримання прав людини, а й на подальшу нормативно-правову та звичаєву еволюцію становища осіб за міжнародним правом у відповідних регіонах.

Таким чином, серед особливостей правового статусу особи в середньовічному міжнародному праві Європи, Близького Сходу, Індії, Китаю та інших азійських держав слід відзначити поступовий перехід від звичаєвого регулювання до більш систематизованого закріплення норм у сфері регулювання становища іноземних індивідів у мирний час та періоди воєнних протистоянь.

У Європі в даному процесі значну роль відіграла католицька церква, сприяючи утвердженню принципу недоторканності дипломатів та гуманізації воєнних дій. Політична нестабільність та феодална роздробленість ускладнювали уніфікацію міжнародно-правового статусу індивідів. На Близькому Сході, в Індії та Китаї права та свободи, обов'язки, відповідальність, гарантії безпеки осіб іноземного походження базувалися на давніх звичаях, підлягаючи кодифікації в більш пізній час досліджуваного періоду. Загальна розрізненість звичаєвої практики та норм стосовно міжнародно-правового статусу осіб призводила до високої невизначеності даної сфери регулювання міждержавних відносин та частих порушень прав і свобод індивідів-іноземців.

Одним із стабілізуючих факторів щодо становища осіб за міжнародним правом стали праці тогочасних світових мислителів, які сприяли розвитку ідей щодо захисту окремих категорій індивідів. Такі вчення разом із розвитком міжнародно-правових звичаїв та укладенням договорів між державними утвореннями Європи, Близького Сходу та Азії у сфері регулювання правового статусу осіб протягом Середньовіччя заклали основу для подальшого розвитку явища, що досліджується.

Таким чином, виявлені основоположні закономірності виникнення та функціонування явища міжнародно-правового статусу особи під час стародавніх часів домодерного періоду розвитку міжнародного права дозволяють стверджувати про значний вплив регіональних факторів на еволюцію становища індивідів. Відносини стосовно міжнародно-правового статусу особи протягом тривалого часу розвивалися окремо у державах регіонів Близького та Далекого Сходу, у Стародавніх Греції, Римі та інших утвореннях. Взаємний вплив на розвиток елементів міжнародно-правового становища особи отримав своє поступове збільшення із розвитком міжнародних відносин.

Так, міжнародно-правовий статус особи протягом стародавнього періоду розвитку характеризувався низьким рівнем систематизації відповідних норм та абсолютним переважанням звичаєвого регулювання відносин стосовно прав, свобод, обов'язків, відповідальності та правових гарантій осіб за міжнародним правом.

Розвиток суспільно-економічних відносин та міжнародних зв'язків спричинив появу та розмежування певних категорій осіб, а саме: іноземців у загальному вигляді; торгових представників; дипломатичних агентів; злочинців, біженців, рабів, дезертирів; комбатантів, некомбатантів, цивільних осіб та військовополонених. Перелічені категорії індивідів володіли власним правовим статусом згідно зі стародавнім та середньовічним міжнародним правом, а, отже, й розрізненим набором його елементів – прав та свобод, обов'язків і відповідальності, гарантій безпеки тощо. Накладаючись одна на одну та

взаємодіючи, такі складові створювали унікальний набір елементів правового становища.

Загальною закономірністю еволюції правового статусу особи у стародавньому та середньовічному міжнародному праві була персоніфікована й нерівномірна здатність індивіда бути носієм прав і свобод, обов'язків та відповідальності, що визначалася конкретними ознаками – національного та соціального походження, політичної належності, релігійної ідентичності тощо. Це зумовлювало глибоку фрагментованість і нестійкість правового становища особи, яке змінювалося відповідно до динаміки укладання та розірвання політичних союзів, релігійних відмінностей та соціальної стратифікації.

Водночас, тривалість трансформації концепції правового статусу індивіда за міжнародним правом із стародавнього до середньовічного етапу його домодерного розвитку дозволяє зробити висновок щодо домінантності попередньо усталених практик, пов'язаних із досліджуваним явищем у регіонах Європи, Близького та Далекого Сходу. Відмінності застосування розрізаних звичаєвих практик та норм щодо міжнародно-правового становища індивідів були однією із причин частих порушень прав і свобод осіб-іноземців.

Поступова стандартизація умов реалізації міжнародно-правового статусу особи протягом Середньовіччя в західноєвропейському регіоні відбувалася швидше порівняно зі схожими процесами у державних утвореннях Близького Сходу, Індії, Китаю та інших азійських країн. Згідно із середньовічним міжнародним правом індивід не мав міжнародної правосуб'єктності, однак розширювалася сфера його правового захисту через інститути Божого миру, протекції, встановлення привілеїв для певних категорій осіб, а також через розвиток канонічного права. Серед стабілізуючих факторів, що впливали на процес уніфікації функціонування складових правового статусу особи за міжнародним правом у згаданих регіонах слід виділити релігійні вчення та політичний вплив локальних сил, подальший розвиток міжнародних відносин всередині регіонів та поза ними.

РОЗДІЛ 3

ЗАКРІПЛЕННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ В ПАМ'ЯТКАХ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА КЛАСИЧНОЇ ДОБИ

3.1. Вестфальський конгрес 1648 р. та його вплив на становище особи в Європі

Із невпинним продовженням розвитку відносин на міждержавному та міжрегіональному рівнях протягом подальших століть, поступу набуло й змістовне наповнення окремих елементів міжнародно-правового статусу особи. У класичну добу існування міжнародного права (1648 р. – початок ХХ ст.) в європейському регіоні становище особи за міжнародним правом набуло нових ознак – удосконалювалися механізми, покликані захищати права та свободи особи, слідкувати за виконанням нею обов'язків, покладати відповідальність за порушення міжнародно-правових норм.

Успішність функціонування норм міжнародного права, що врегульовували міжнародно-правовий статус індивіда протягом класичної доби, здебільшого залежала від політичної волі та ваги на міжнародній арені тогочасних держав. Саме розуміння держави-нації, її абсолютної сили та повноважень з питань регулювання внутрішніх справ та міжнародної взаємодії стало особливістю розвитку прав, свобод та обов'язків особи, її відповідальності та правових гарантій загалом на даному етапі.

Початком якісно нової епохи міжнародного правопорядку та ключовою подією на шляху розвитку міжнародно-правового статусу людини стало підписання Вестфальського миру 24 жовтня 1648 р., що складався з двох угод – Оснабрюцької та Мюнстерської. Перша стала закріпленням домовленостей між Священною Римською імперією та Швецією, а також прибічниками з обох боків; Мюнстерська угода була підписана представниками Священної Римської імперії та Франції, їхніми союзниками. Відповідно до міжнародної практики, яка вже існувала на той час, кожен договір був виготовлений у двох примірниках –

для імператорської канцелярії, а також французької і шведської королівських канцелярій [72, с. 10].

Даними договорами закріплювалися повоєнні умови співіснування держав у європейському регіоні, який був виснажений у ході Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.). Ознаменувавши закінчення воєнного конфлікту, мирні угоди включали в себе положення щодо територіальних змін сторін конфлікту, релігійних питань, що стосувалися католиків та протестантів, виборчих та торговельних свобод, звільнення військовополонених тощо. Нова система міжнародних відносин, що постала в результаті укладення даного миру, Вестфальська, стала базуватися на принципах невторчання у внутрішні справи держав, їхній рівноправності та самостійності, балансу сил, орієнтації на національні інтереси, використанні міжнародного права та інструментів дипломатії для вирішення спорів [146, с. 53–54; 507, с. 324]. Із підписанням Вестфальського миру було створено новий європейський правопорядок, а його складові діяли як своєрідний «основний закон європейської міжнародно-правової єдності», було закріплено рівноправність європейських держав незалежно від державного ладу і віри [41, с. 13; 73, с. 89–92].

Тексти Оснабрюцької та Мюнстерської мирних угод багато в чому повторюють одна одну, за змістом відрізняючись складом територіальних поступок та деталями релігійного врегулювання залежно від підписантів угоди – протестантської Швеції та католицької Франції, їхніх союзників. Мюнстерська угода містить значну кількість посилань на статті Оснабрюцького договору.

Закріплюючи зобов'язання додержання та активної підтримки «християнського, загального та вічного миру» у статті I Оснабрюцького договору, сторони визначають мету його укладення: взаємне підтримання доброго та вірного сусідства між Священною Римською імперією та Королівством Швеція.

Зокрема, дана стаття вміщувала наступне: «Нехай буде християнський вселенський і вічний мир (*pax sit christiana, universalis, perpetua*) та справжня та щира дружба між Його Святою Імператорською Величністю, Домом Австрії з

усіма його союзниками та прихильниками, їхніми спадкоємцями та наступниками, особливо католицьким Королем, курфюрстами, князями та станами Імперії з одного боку, та Його Святою Королівською Величністю та Королівством Швеції з усіма його союзниками та прихильниками, їхніми спадкоємцями та наступниками, особливо найхристиянськішим Королем та курфюрстами, князями та станами Імперії, з іншого боку; і цей [мир] буде щиро та ретельно дотримуватися та шануватися, щоб кожна сторона могла сприяти вигоді, честі та вигоді іншої (*ut utraque pars alterius utilitatem honorem ac commodum promoveat*), і щоб вірне сусідство, справжній мир та справжня дружба могли бути відновлені та процвітати як з боку всієї Римської імперії з Королівством Швеції, так і з боку Королівства Швеції зі [Священною] Римською імперією» [387].

Таке ж положення міститься і в Мюнстерській угоді стосовно Франції разом із умовою забуття ворожих дій з обох сторін – насильства, збитків та витрат, незалежно від осіб чи речей (параграф 2) [386]. Даний обов'язок є наслідком визнання підписантами факту пролиття християнської крові та спустошення провінцій, що значно вплинуло на становище підданих у європейському регіоні. Такі положення щодо загальної амністії є показовими з огляду на тогочасні реалії захисту правового становища особи за міжнародним правом, адже свідчать про неготовність міжнародної спільноти реагувати на жахи війни шляхом впровадження інституту відповідальності за скоєні злочини.

Згідно зі статтею III (пункти 1 та 2) Оснабрюцької угоди, параграфами 5 та 6 Мюнстерської угоди, всі князі, шляхта, васали, піддані та мешканці Священної Римської імперії, які зазнали утисків унаслідок воєнних протистоянь у Богемії та на німецьких територіях або через будь-які укладені союзи, будуть відновлені у своїх майнових та немайнових правах. Духовні та світські імунітети, права та привілеї належало повністю відновити обом сторонам договору у довоєнний стан. Зміни до правового статусу таких осіб стосовно порушених прав і свобод належало анулювати; спори, що виникають із цього положення на місцях,

зокрема майнові, постановлено передавати на розгляд суду [73, с. 72–73; 386; 387].

Значним досягненням договорів Вестфальського миру стало утвердження релігійної рівності на території Священної Римської імперії. Пункт 1 статті V Оснабрюцької угоди (на який посилається параграф 47 Мюнстерської угоди) підтверджував дію Пассауського договору 1552 р. та Аугсбурзького миру 1555 р.

Так, відповідно до Пассауського договору 1552 р., індивідам дозволялося безперешкодно продовжувати дотримуватися Аугсбурзького віросповідання (частина лютеранського напрямку протестантизму), що сприяло подальшому врегулюванню ситуації навколо конфесійних спорів у Священній Римській імперії [86, с. 143]. Для цього особам надавалися гарантії безпеки та мирного співіснування: «ні Наша Імператорська Величність, ні курфюрсти, князі та стани Священної Імперії не мають наміру пригнічувати, завдавати шкоди, обтяжувати чи виявляти неповагу, шляхом наказу чи іншим чином, до будь-якого стану Аугсбурзького віросповідання через його релігію діями, силою чи іншим чином, проти його совісті та волі, а радше залишити цю релігію та цю віру в мирі та спокої». Крім цього, усі індивіди, незалежно від релігійної конфесії, мали залишатися вільними у своїх порядках та обрядах, встановлювалася заборона втручатися у відправлення релігійних обрядів і особами, які продовжували сповідувати католицизм [676, с. 340–341].

Аугсбурзьким миром 1555 р. німецьким князівствам було надано свободу самостійного вирішення релігійних питань відповідно до принципу *cuius regio, eius religio* («чия влада, того й віра»), у результаті чого піддані були змушені приймати релігію свого князя за принципом *ius reformandi*. Незгодні індивіди також отримували гарантії захисту від насильницького навернення до певної релігії шляхом можливості безперешкодної еміграції (*ius emigrandi*) після сплати встановленого податку; також заборонялося підтримувати чи в інший спосіб захищати підданих інших князівств. Викладені у мирній угоді положення

не стосувалися питання свободи сповідання релігій, окрім католицизму та лютеранства [548, с. 226–232].

За твердженням О. В. Буткевич, проголошення принципу «чия влада, того й віра» поклало кінець космополітичним домаганням католицької віри, та відкрило шлях для формування суверенних національних держав [19, с. 141]. Вестфальським миром 1648 року прямо закріплено принцип паритету між релігійними конфесіями, а спірні аспекти зазначених вище договорів належало врегульовувати після детального розгляду; інші питання вирішувалися наступними пунктами Оснабрюцької угоди (наприклад, обмеження *ius reformandi* щодо осіб Аугсбурзького віросповідання на території католицьких князівств та навпаки). Угодою заборонялися дискримінаційні дії, пов'язані з віросповіданням індивідів, підтверджувалися та додавалися правові гарантії, надані Пассауським договором 1552 р. та Аугсбурзьким миром 1555 р. Згідно з пунктом 36 статті V Оснабрюцького договору, будь-який підданий може змінити своє місце проживання, після чого вільно відвідувати своїх родичів і вести справи: «Однак, якщо підданий, який у 1624 році не мав права на публічне чи приватне релігійне обрядкування, або будь-хто, хто змінить своє віросповідання після проголошення миру, емігрує добровільно або буде змушений до цього государем, він буде вільний або зберегти своє майно, або виїхати після його продажу, або передати своє покинуте майно до розпорядження управлінцями (*liberum ei sit, aut retentis bonis aut alienatis discedere retenta per ministros administrare*) та так часто, як того вимагає ситуація, подорожувати туди вільно та без охоронного листа (*libere et sine literis*) для нагляду за своїм майном, ведення судових процесів або стягнення боргів» [387].

Пунктом 37 статті V договору передбачалися п'ятирічний (для підданих, які не сповідували публічно чи приватно свою релігію в 1624 р.) та трирічний терміни (для тих, хто змінив свою віру після публікації мирних угод) для переїзду. Було впроваджено посадові квоти з метою рівності представлення осіб католицького протестантського віросповідання у владних колах [387].

Індивідам заборонялося оскаржувати і піддавати сумніву положення Вестфальського миру або договорів, згаданих у ньому, письмово або усно [73, с. 87–88]. На локальному рівні спори мали врегульовуватися в окремих єпархіях (стаття V п. 50 Оснабрюцького договору) [387].

Вестфальським миром була закріплена свобода совісті та релігійна рівність реформаторів з католиками та особами Аугсбурзького віросповідання, було скасовано *ius reformandi* в межах обох протестанських конфесій. Одночасно було заборонено сповідування інших релігій (пункти 1, 2 статті VII Оснабрюцького договору): «Однак, окрім вищезазначених віросповідань, жодне інше віросповідання не може бути прийняте або терпимо у Священній Римській імперії (*sed praeter religiones supranominat[as] nulla alia in sacro imperio Romano recipiatur vel toleretur*)» [73, с. 84; 387]. Тим не менш, К. С. Лісова вказує, що таке закріплення свободи віросповідання було першим проявом захисту права особи на свободу обрання релігії у міжнародно-правовому контексті в класичному міжнародному праві на території Європи [107, с. 243].

Предметом Оснабрюцького (стаття IX) та Мюнстерського договорів (параграфи 67, 68) також стала ліквідація зловживань торговельними бар'єрами: скасовувалися мита та податки, надмірні поштові збори, інші витрати і перешкоди для торгівлі та судноплавства, які раніше були запроваджені приватною владою на території Священної Римської імперії «на шкоду їй та проти громадських інтересів», засуджувалися наступні за ними репресії та арешти, вимагання додаткових документів у іноземних торговців [73, с. 74–76; 386; 387].

Для провінцій, портів та річок Вестфальським миром відновлювалися звичаї, які існували до початку Тридцятирічної війни, гарантувалося повернення та подальше дотримання гарантій безпеки, свобода торгівлі та пересування. Тим не менш, дані умови Вестфальського миру у подальшому не були втілені [168, с. 164].

Слід зазначити, що положеннями Оснабрюцького (стаття XVI, п. 7) та Мюнстерського (параграф 104) договорів визначався правовий статус

військовополонених після підписання мирних домовленостей та видання правителем Священної Римської імперії едиктів на його виконання. Усіх захоплених представників дворянства мали звільнити без розрізнення за станом його набуття. Окремо угоди включали в себе умову розпуску військ та їхнього виведення із захоплених територій, припинення окупації, що мало сприяти покращенню становища цивільних осіб у звільнюваних регіонах; усі мешканці захоплених територій наділялися загальною амністією та зберігали без обмежень усі світські та духовні права та свободи (пункти 9, 13–20 статті XVI Оснабрюцького, параграфи 105–110 Мюнстерського договорів) [386; 387]. Закріплення можливості обміну військовополонених без сплати викупу згідно з Вестфальським мирним договором стало революційним кроком на шляху розвитку правового становища захоплених [6, с. 21].

Таким чином, положення, викладені в угодах Вестфальського миру 1648 р., мали прямий вплив на міжнародно-правове становище особи протягом ранньомодерного періоду його еволюції, адже вругульовували аспекти суспільно-правового буття індивіда в релігійній площині, питання торгівлі та повоєнного існування. Із підписанням Оснабрюцької та Мюнстерської угод знайшли свій вияв основоположні принципи міжнародного права, функціонування яких мало забезпечувати стабільність правового становища фізичних осіб шляхом недопущення втручання у внутрішні справи держав, дотримання балансу сил на міжнародній арені та використання правових інструментів для вирішення спорів.

Своєю чергою, слід підкреслити значення процесу укладення Вестфальського миру для розвитку інституту дипломатії, а саме протокольних правил, етикету і церемоніалу [199, с. 16]. Відпрацювання механізму представництва держав окремими індивідами стало фундаментом для подальшого становлення статусу іноземних представників за міжнародним правом.

Так, підписання Вестфальського мирного договору відбулося з дотриманням усіх вимог тогочасних практик церемоніалу, а перемовини велися

із застосуванням нового інструментарію переговорного процесу [189, с. 61]. Конгрес відкрився месою і пишною процесією, для дипломатів влаштували свята, банкети і бали [191, с. 29].

Незважаючи на наявність у договорах миру прогресивних положень, правовий статус індивідів залишався незахищеним – закріплення принципу суверенітету та держав-націй свідчив про невідривність прав і свобод особи від національної держави. Реалізація елементів правового статусу індивіда передбачалася винятково через суверенну владу [146, с. 56; 410, с. 31].

Без уваги не можна залишити думки окремих науковців міжнародного права, які заперечують фундаментальне значення Вестфальського миру 1648 р. для утвердження зазначених вище принципів. На їхню думку, положення Вестфальських договорів підтверджували або адаптували існуючі довестфальські приписи та звичаї [422, с. 71–95], стаючи лише подальшим кроком від ідеалу універсального панування до ідеї окремих самостійних політичних одиниць, які мають суверенітет на довірених їм територіях [228, с. 175–176; 492, с. 251–287].

Необхідно наголосити, що закріплення розглянутих вище положень у сфері свободи совісті та релігії, свободи торгівлі і пересування, виборчих прав, прав полонених та цивільного населення тощо саме у договорах Вестфальського миру 1648 р. несло в собі особливе значення зважаючи на багатосторонність даних угод. Окрім цього, як зазначає Г. Вітон, Вестфальський мир продовжував формувати основу загальноприйнятого права Європи, подальші міжнародні угоди у своїх текстах поновлювали та підтверджували норми, закріплені у Вестфальському мирі [661, с. 71]. Саме визнання згаданих елементів міжнародно-правового статусу особи у двох документах, що повторювали один одного, усіма підписантами, стало значною віхою на шляху розвитку прав і свобод, обов'язків та відповідальності індивідів на міжнародному рівні. Незважаючи на те, що гуманітарний аспект Вестфальського миру 1648 р. залишався допоміжним порівняно з питаннями політичного і територіального

характеру, його наявність у текстах договорів свідчить про тогочасне зростання значення права над силовим домінуванням [187, с. 221].

На даному етапі слід також згадати дотичну до договорів Вестфалії угоду – Мюнстерський мир 30 січня 1648 р., підписанням якого завершилася Нідерландська революція (Вісімдесятирічна війна 1568–1648 рр.), боротьба сімнадцяти провінцій Нідерландів з Іспанською імперією за незалежність. Підписання цієї мирної угоди підготувало ґрунт для прийняття Вестфальського миру 1648 р. в контексті встановлення універсального правопорядку. Дану угоду можна віднести до загальної системи Вестфальських мирних договорів [200, с. 174].

Його метою стали підтвердження наміру полегшити долю тих, хто страждав від наслідків цього конфлікту, засудження нещастя, руйнувань і безладів, відновлення спокою і процвітання. Об'єднані провінції Нідерландів (загалом сім провінцій) отримували незалежність, а підданам та мешканцям Іспанії та незалежних провінцій Нідерландів надавалося право вільного листування, пересування та проживання на територіях обох державних утворень (стаття IV) [598].

Правил навігації та руху транспорту в колоніальних володіннях (компанії Ост- та Вест Індія) належало дотримуватися згідно з погодженими поступками та гарантіями безпеки; індивіди, які перебували на службі у згаданих компаній, як і інші піддані Об'єднаних провінцій Нідерландів, могли вільно подорожувати і торгувати на територіях у володінні іспанського короля (стаття V). Статтею VI було обмежено свободу судноплавства і торгівлі сторін у деяких регіонах [598].

Мирним договором закріплювалися і правила стягнення мит та податків – рівні суми для мешканців Іспанії та Об'єднаних провінцій Нідерландів при торгівлі в них відповідно; заборона стягнень поза межами підконтрольних територій додаткових зборів та плати за в'їзд і виїзд, інших сплат за товари, які перевозяться їхньою територією; звільнення від сплати довоєнних мит; свобода пересування та торгівлі, закриття Нідерландами певних річок для судноплавства; встановлення окремих ставок мит для певних територій (статті

VIII, IX, X, XI). Такі ж права і свободи у сфері судноплавства і торгівлі були даровані всім підданим із міст Ганзейського союзу для користування в іспанських володіннях. Разом із ними мешканці Об'єднаних провінцій Нідерландів отримували однакові права, привілеї, імунітети, у тому числі щодо призначення консулів, для гарантування безпеки судноплавства і торгівлі (стаття XVI). Стосовно останнього сторони домовилися докладати зусиль щодо суворого покарання бунтівників, каперів, піратів та розбійників (стаття LXXV) [598].

Слід зазначити, що Мюнстерський мир 1648 р. регулював міжнародно-правовий статус не лише підданих його підписантів, а й інших осіб: річка Шельда з її каналами та витоками закривалася для проходження кораблями інших держав (стаття XIV). Дане положення стосувалося закріплення середньовічного права складу (*stapelrecht*), за яким екіпаж іноземних суден після заходження у води Шельди протягом певного часу мав торгувати своїм вантажем локально, лише потім переносити товари на борт голландського корабля для подальшої подорожі; із прийняттям мирної угоди встановилася повна заборона на проходження Шельди купцями інших країн (зокрема тих, хто походив із десяти провінцій, які не доєдналися до Об'єднаних провінцій Нідерландів), що значно вплинуло на динаміку торгівлі в регіоні [507, с. 155].

Серед інших підтверджених елементів правового статусу особи за Мюнстерським миром – взаємна свобода релігії на іспанських територіях та в Об'єднаних провінціях Нідерландів (стаття XIX), підтвердження права спадкування (стаття LXIII), свобода зміни місця проживання індивідом після сплати ним належних податків (стаття XLI), гарантії дотримання прав і свобод тих, хто переїхав до нейтральних держав у воєнний період, заборона дискримінації таких осіб (стаття LVII). Крім цього, було погоджено взаємне повернення усіх військовополонених сторонами без викупу (стаття LXIII) [598].

Підписантами мирної угоди також були закріплені положення щодо відповідальності приватних осіб, зокрема механізм відповідальності купців, капітанів та екіпажу судна через борги та інші зобов'язання (стаття XX–XXII),

деякі деталі процедури судового розгляду спорів між індивідами (статті XXIX, XXX), особливості повернення конфіскованого майна та інших активів власникам (статті XXIV, XXXIX, XL), фінансова відповідальність порушників договору у місці скоєння та відсутність переслідувань поза ним, можливість застосування санкцій або видача каперських грамот щодо порушника у разі його відмови від відновлення справедливості (стаття LX) [598].

Положення Мюнстерської мирної угоди 1648 р. значно повторювали зміст Дванадцятирічного перемир'я 1609 р., яке на певний час припинило конфлікт між сторонами договору [240, с. 17–18]. Значна частина погоджених у 1648 р. статей відновила раніше існуючі права та свободи, обов'язки та відповідальність індивідів. Укладення даної мирної угоди стало значним внеском у розвиток міжнародно-правового становища осіб у регіоні та створило умови для подальшого формування переліку його елементів, сприяло зменшенню правової невизначеності після довгого періоду воєнних протистоянь.

Таким чином, правовий статус особи в європейському регіоні з початком класичної доби міжнародного права набув особливої уваги з боку суверенних держав – сторін Вестфальського миру та Мюнстерської мирної угоди, укладених у 1648 р. Кількість положень стосовно захисту прав індивідів, зокрема у питаннях власності, віросповідання, торівлі і пересування, повоєнного врегулювання у даних фундаментальних пам'ятках права свідчила про зміцнення позицій людини в уявленні тогочасних міжнародних сил. Перетворення особи на суб'єкта захисту в межах міжнародного права є еволюційною зміною у межах системи, започаткованої саме Вестфальським миром 1648 р., яким було закріплено норми, що стосувалися міжнародно-правового статусу осіб [152, с. 247].

Початок гуманізації міжнародного права з розвитком закріплених прав і свобод, обов'язків та відповідальності індивіда став одним із каталізаторів подальшого поступу міжнародно-правового статусу особи у модерному праві. Хоча надані права і свободи могли реалізовуватися тільки через суверенну владу

держави-нації, визнання природжених прав людини стало наступною віхою в еволюції досліджуваного явища.

3.2. Правові акти Французької революції як підґрунтя для змін у правовому стані особи та їхнє відображення у нормах міжнародного права

Визнання особи самодостатньою та такою, яка володіє правами і свободами незалежно від їхнього схвалення владою держави перебування, надання можливості всім без винятку робити внесок у громадське життя незалежно від походження становить основу статусу індивіда як активного члена суспільства. Досягнення зазначених умов стало однією з цілей Великої французької революції 1789–1799 рр., яка була зумовлена непримирними суперечностями між нижчими та привілейованими станами монархії. Феодальна залежність, соціальна та економічна нерівність, поділ суспільства на впливову частину (дворянство та духовенство) та підкорених (третій стан – буржуазія, селяни та незаможні жителі міст) зумовили початок зародження революційних настроїв у французькому суспільстві. Цей революційний рух мав і міжнародне значення: декрети республіки закликали європейців до повстання проти своїх правителів [73, с. 129].

Так, ідейний спадок даної революції став підґрунтям сучасної концепції прав людини. Французька революція за природою була соціальною, революційні події базувалися на всенародному повстанні проти аристократії та її пригноблення народу Франції з метою побудови демократичної спільноти [126; 169, с. 487–488]. Саме на ідеях рівності, свободи, гуманізму та демократії ґрунтується принцип поваги до прав людини; демократія як форма організації суспільства заснована на повазі до прав та свобод особи, а правова держава має гарантувати та всебічно захищати права та свободи людини і громадянина [154, с. 88].

Гаслом революціонерів стала відома наразі комбінація слів «свобода, рівність, братерство» («*liberté, égalité, fraternité*»), що відображає основу

правового становища особи сучасності. Тим не менш, утвердження реального статусу індивіда, у тому числі й за міжнародним правом, включно з належними йому правами та свободами, обов'язками та відповідальністю мало пройти довгий шлях від зародження Великої французької революції у 1789 р. до її завершення десятиріччям пізніше. Саме ідеї, закладені під час революції у національні нормативно-правові документи, які регулювали суспільне життя протягом 1789–1799 рр., вплинули на розвиток міжнародно-правового статусу індивіда.

Першими прийнятими правовими актами революції стали Серпневі декрети, видані з 4 до 11 серпня 1789 р. Національними установчими зборами, якими було скасовано феодальний устрій держави, деякі податки та інші збори, встановлено загальний доступ до судочинства та обіймання духовних, цивільних та військових посад без розрізнення за походженням громадян, загальне оподаткування всіх громадян та їхньої власності [555, с. 150–154]. Принцип рівності, закладений вперше у такий спосіб, став фундаментом для подальшого визнання загальних прав і свобод особи.

Слід зазначити, що декрети 4–11 серпня проклали шлях для прийняття Декларації прав людини і громадянина 26 серпня 1789 р. Національні установчі збори засудили незнання та зневагу до прав людини як єдину причину суспільних нещасть і корупції урядів, вирішили викласти «природні, невід'ємні та священні» права індивіда. Метою затвердження даного документа стало нагадування суспільству про їхні права та обов'язки, зростання поваги до владних правових актів, закріплення незаперечних принципів для загального добробуту [293].

Так, Декларація прав людини і громадянина 1789 р. стала взірцем для наслідування, прикладом того, як природні права виступають основним елементом держави, а їхнє забезпечення – обов'язком влади [96, с. 208–209]. Як зазначила В. М. Шамраєва, Декларація «вперше заклала універсалістську модель правового статусу особи, де громадянин виступав саме носієм невід'ємних прав, незалежно від походження чи станової приналежності» [195, с. 496].

Декларацією було проголошено, що люди народжуються і залишаються вільними та рівними в правах. Соціальні відмінності неприпустимі та можуть існувати виключно з метою суспільної користі (стаття 1). Кожна держава повинна мати на меті захист невід'ємних прав особи – на свободу, власність та безпеку, на опір гнобленню (стаття 2). Зазначене обмежувалося принципом, згідно з яким індивід вільний робити все, що не завдає шкоди іншим членам суспільства. Такі обмеження мають стосуватися лише шкідливих дій та запроваджуватися законом, встановлювалася заборона примусу (статті 4, 5). Власність могли відчужувати в разі необхідності, яка була встановлена законом, за умови справедливої компенсації перед таким позбавленням (стаття 17) [293].

Також Декларація закріплювала принцип рівності громадян перед законом, їхній загальний доступ до посад без розрізнення (стаття 6): «Закон є вираженням загальної волі. Усі громадяни мають право особисто або через своїх представників брати участь у його формуванні. Він має бути однаковим для всіх, незалежно від того, чи захищає він, чи карає. Усі громадяни, будучи рівними в його очах, мають однакове право на всі державні посади, звання та роботи відповідно до своїх здібностей і без будь-якої різниці, окрім їхніх чеснот і талантів» [293].

Статтею 7 було встановлено принцип недоторканності особи, заборону свавільних арештів, обов'язок громадян підкорюватися під час законних затримань: «Жодна людина не може бути звинувачена, заарештована чи затримана, окрім випадків, визначених законом, та відповідно до встановлених ним форм. Ті, хто вимагає, прискорює, виконує або доручає виконання свавільних наказів, повинні бути покарані; але кожен громадянин, викликаний або затриманий в силу закону, повинен негайно підкоритися: опір робить його винним» [293].

Відповідно до положень Декларації, покарання може відбутися лише на підставі закону (принцип законності), наголошувалося на презумпції невинуватості індивіда до моменту доведення його вини (статті 8, 9) [293]. Заборона переслідування осіб через їхні переконання, проголошення свободи

думки та віросповідання знайшли своє вираження у статтях 10 та 11. Гарантії прав та свобод людини і громадянина мали забезпечуватися державною владою для загального блага (стаття 12) [293].

Зазначене відображає ранні ідеї послідовників Великої французької революції в частині правового статусу особи, в тому числі на міжнародному рівні. Задуми стосовно нового світового порядку, що базується на самодостатності індивіда, наявності у нього універсальних природних прав, ідеї мирного космополітизму разом із патріотичними настроями були заклик до суспільства на глобальному рівні для зміни погляду щодо особи в правовому полі. Французька революція 1789–1799 рр. стала прикладом можливості визнання прав і свобод особи незалежними від волі державного апарату.

За твердженням С. П. Головатого, «турбота про забезпечення суспільного порядку на основі свободи, але – в рамках закону, за оцінкою зарубіжних авторів, стала одним із тих принципових моментів, які надають низці положень Декларації “відверто легіцентричного” характеру. Тут як ніде можна бачити поєднання двох чинників: занепокоєності з приводу можливості суспільного безладдя та побоювання можливого деспотизму влади. Занепокоєність з приводу можливості суспільного безладдя обумовлювала потребу в тому, щоб права були визначені законом. Побоювання можливого деспотизму влади вимагало, щоб права за лишалися вільними від утисків з боку всякої особистої влади, що – мовою Декларації – означало можливість обмеження лише на підставі закону. З урахуванням сказаного висловлено думку, що завдяки оцьому “лише” закон міг бути встановлений саме на виконання ролі стримувача потенційно можливих безладдя і деспотизму, бо “свобода” визначалася як “можливість робити все, що не шкодить іншому”; а щоб відповідати цій вимозі (“не шкодити іншому”) – її “межі” мали бути “визначені лише законом”» [49, с. 475–476].

Серед початкових ідей загальноправового характеру, що відображались безпосередньо в реаліях суспільного регулювання із 1789 р., необхідно відзначити суть ставлення до іноземних осіб. Національними зборами були прийняті певні акти стосовно вільної участі іноземців у суспільному житті, що

позитивно вплинуло на їхнє тогочасне правове становище: декрет 23–28 жовтня 1790 р. виключив із процесу націоналізації церковних земель іноземні релігійні установи за умови, якщо їхні уряди поважали власність французьких громадян за кордоном [298; 545, с. 162]; декретом 6, 7 та 18 серпня 1790 р. остаточно скасовувалося *droit d'aubaine* (майно померлих іноземців у Франції більше не спадкувалося сеньорами, а переходило законним нащадкам) [244, с. 41–42]; декретом 4 липня 1791 р. декларувалися захист та правові гарантії іноземців у Франції [300]. З іншого боку, із прийняттям Цивільного устрою духовенства 12 липня 1790 р. будь-які привілеї, надані іноземним священнослужителям церквою чи монархією, податкові пільги, якими користувалися їхні заклади, були скасовані, а релігійні позиції ставали виборними, у разі відмови індивіда скласти присягу новому устрою клериків його могли депортувати [599]. Іноземні жебраки, які проживали у Парижі, підлягали депортації згідно з декретом від 30 травня – 13 червня 1790 р. [505, с. 65–66]; для підрахунку кількості іноземців у столиці їх необхідно було декларувати владі (декрет 27 червня 1791 р.) [299]; для внутрішніх подорожей та виїзду з Франції було необхідно пред'являти паспорт (декрет 1 лютого – 28 березня 1792 р.) [215].

На особливу увагу заслуговує декрет Національних зборів від 9 листопада 1791 р., яким всі французи поза межами Франції оголошувалися підозрюваними у змові проти Батьківщини (стаття 1). Крім цього, статтею 2 даного декрету було проголошено, що за умови неповернення таких осіб до країни до 1 січня 1792 р., вони «будуть вважатися винними в змові, піддані переслідуванню, як такі, і засуджені до страти». Доходи емігрантів, засуджених заочно, було постановлено стягувати на користь скарбниці (стаття 3); усі чиновники, які не жили у королівстві без законної причини після амністії, дарованої законом від 15 вересня 1791 р., також позбавлялися своїх місць, платні та, крім того, прав активних громадян (стаття 8). Додатково Національні збори доручили своєму дипломатичному комітету розробити заходи, які вони попросять короля вжити від імені нації до сусідніх іноземних держав, які «терплять на своїй території зборища французів-утікачів» (стаття 14) [33, с. 296–298].

Отже, даний декрет відобразив відношення революційної влади до співвітчизників, які залишили Францію, як потенційних ворогів держави. Правовий статус даних осіб значно погіршувався, адже декретом було запроваджено суворі санкції, також висловлено намір вжити зовнішньополітичні кроки стосовно держав, що приховували французьких емігрантів.

Водночас, правове становище прибулих осіб у революційній Франції змінилося і з прийняттям у 1791 р. кримінального кодексу, відповідно до якого встановлювалися міри покарання за скоєння злочинів на території країни будь-ким: смертна кара, виправні роботи, ув'язнення на строк до 6 або 20 років, депортація та загальне приниження. За умови засудження іноземця за приниження громадянської гідності його доставляли до ганебного стовпа (стаття 32) [262]. У 1792 році було постановлено не утримувати на французьких галерах жодного іноземця, засудженого за злочини, скоєні за межами території Франції [505, с. 68–70].

Аналізуючи заходи впливу на іноземців під час Французької революції, М. Пертуе наголошував на тому, що доля іноземців завжди характеризувалася складнощами в країні, що перебуває у стані війни. Тим не менш, на думку вченого, революційна Франція не брала участь у звичайному конфлікті: вона прагнула трансформувати традиційну державу та рухатися до майбутнього світу, у якому діятимуть права людини. При цьому автор вказував – якщо порівняти заходи, вжиті проти іноземців у той час, особливо під час правління терору, з універсалістським посланням Французької революції – євангелієм братерства між людьми – між ними виявляється вражаючий контраст [505, с. 63–64].

Слід зазначити, що правового статусу комбатантів та цивільного населення у загальному вигляді стосувався декрет від 22 травня 1790 р., у якому містилася відмова Франції від будь-якої завойовницької війни та використання сили проти свободи будь-якого народу [475, с. 661–662]. Даний декрет був уміщений у Конституцію 1791 р. (розділ VI). Декларація прав людини і громадянина 1789 р. стала преамбулою до Конституції.

Із прийняттям Конституції у 1791 р. продовжилося покращення становища іноземців: вони могли спадкувати майно на території Франції, укласти договори, брати участь у купівлі та продажі товарів, нести відповідальність на рівні із французькими громадянами, гарантувалася безпека особи, майна, діяльності та релігії (розділ VI) [265]. Конституцію 1791 р. було прийнято на затвердження принципів, що містилися в Декларації прав людини і громадянина 1789 р. (свобода пересування, недоторканність особи, свобода думки та релігії, принцип законності тощо), а також в існуючих нормативно-правових актах, прийнятих у 1789 та 1790 рр. Декларація прав і свобод громадянина стала преамбулою й подальших прийнятих революційних Конституцій.

Основний закон підтверджував скасування інституцій, які завдавали шкоди свободі та рівності прав (дворянство та феодалізм, інші титули, спадковість посад, окремих привілеїв, релігійних зобов'язань, які протирічать природним правам особи) [265]. Слід зазначити, що Конституцією 1791 р. було порушено питання громадянства. Усім особам, незалежно від нього, гарантувалися базові права та свободи, обов'язки, відповідальність за порушення; лише громадянам – право на зайняття державних посад, свобода зібрань та виборів, гарантія отримання освіти тощо (розділ I). Іноземцям надавалася можливість стати громадянами Франції за умови п'яти років безперервного проживання в ній та придбання нерухомості, одруження з француженкою або започаткування власного підприємства, (розділ II, стаття 3): «Особи, народжені за межами Королівства від батьків-іноземців та такі, що проживають у Франції, стають громадянами Франції після п'яти років безперервного проживання в Королівстві, за умови, що вони також придбали нерухомість, одружилися з француженкою, заснували сільськогосподарське або комерційне підприємство та склали громадянську присягу» [265]. В окремих випадках вимагалася виконання лише наступної умови (розділ II, стаття 4): «Законодавча влада може за наявності вагомих причин видати іноземцю свідоцтво про натуралізацію за умови, що він оселиться у Франції та складе громадянську присягу» [265].

Незважаючи на те, що Конституція 1791 року містила монархічні елементи, вона заклала фундамент правового механізму стримування державної влади через систему обмежень. Разом із закріпленими у Декларації 1789 р. загальноправовими принципами, головними правами та свободами індивіда це стало наступним кроком розвитку міжнародно-правового статусу особи під час Великої французької революції.

Початок воєнних дій у 1792 році не спричинив радикальних змін у правовому становищі іноземців, що перебували на території Франції – спершу влада відмовлялася застосовувати репресивні заходи до підданих ворожих держав у відповідь на неналежне поводження зі своїми громадянами за кордоном. Такі іноземці могли вільно в'їжджати та пересуватися Францією після пред'явлення національної кокарди. На захоплених територіях скасовувалися обов'язки сплати повинностей, феодальні звичаї, примусова праця; мешканці окупованих регіонів мали сплачувати збори на утримання завойовників, відбувалися реквізиції майна [463, с. 81–87].

Необхідно наголосити, що на початкових стадіях французька революція носила космополітичний характер. Революціонери приймали осіб іноземного походження як «нижчого за станом брата, для якого вони були б милосердними та щедрими наставниками» [463, с. 29]. Із подальшим розвитком подій, початком 1793 року, даний підхід змінився на ксенофобію та переслідування іноземців. Декретом від 21–23 березня 1793 р. була встановлена відповідальність іноземців за неповідомлення ними свого місцезнаходження в комуні – десять років ув'язнення та вислання з Франції; згодом відповідно до декретів 1 серпня, 6–7 вересня 1793 р. таких індивідів систематично заарештовували та засуджували до смертної кари за шпигунство та змову, конфісковували майно в межах репресалій [505, с. 65–66]. Із 9 вересня 1793 р. всі затримані у Франції британці, крім осіб робітничого класу та митців, вважалися воєнними заручниками [545, с. 242]. Пізніше, 17 вересня 1793 р. шляхом прийняття декрету було дозволено заарештовувати «всіх підозрілих осіб», у тому числі й іноземців, та визначено механізми розслідування справ Комітетом спостереження [556, с. 278].

Водночас Конституція I року (24 червня 1793 р.) спрощувала умови набуття громадянства іноземцями (стаття 4) та закріпила право надавати притулок у Франції іноземним вигнанцям, які вели боротьбу за ідеали свободи, затвердила відсутність права на притулок у тиранів (стаття 120): «[французький народ] надає притулок іноземцям, вигнаним з батьківщини за справу свободи. Він відмовляє у ньому тиранам» [266]. Також декретами було скасовано рабство у французьких колоніальних володіннях [297], закріплено гарантії безпеки дипломатичних представників [302], права та обов'язки, відповідальність осіб, які займалися морською торгівлею [466, с. 311–314].

Варіант Декларації, що увійшов до даної Конституції, був удвічі більшим за обсягом та складався із 35 статей. До проголошених у 1789 році прав додалися право на подання петицій (стаття 32), право зібрань і свобода релігійних культів, обрання громадянами заняття працею (статті 7, 17), право на повстання проти уряду, право особи чинити опір проти свавільного і тиранічного акту, право на опір гнобленню (статті 35, 11, 33, 34), право участі у встановленні податків (стаття 20), право народу на перегляд конституції (стаття 28), заборона існування прислуги, а також продажу осіб (стаття 18). Крім цього, визнавався тиранічним закон про покарання за вчинені до його ухвалення дії, закріплювалася необхідність відповідності міри покарання характеру злочину (статті 14, 15). Декларацією вимагалось покарання посадовців – представників народу за правопорушення (стаття 31), закріплювався обов'язок держави та суспільства забезпечувати роботою незаможних, засобами існування непрацевдатних, охороняти громадську та індивідуальну свободу проти гноблення з боку влади, піклуватися про освіту всіх громадян (статті 9, 21, 22) [80, с. 120].

Декрет 16 квітня 1794 р. та доповнення до нього обмежував політичні права іноземців, наказував висилати даних осіб із Парижа, прифронтових міст і портів, виключення становили працівники оборонної промисловості, дружини французьких патріотів, вагітні, політичні біженці з деяких країн, іноземні торговці, діти до 15 років та літні люди віком понад 70 років, солдати,

громадяни інших держав за умови проживання на території Франції протягом 20 років або 6 років за умови одруження із громадянином Франції. Заборонялося при висиланні іноземців відлучати жінок з дітьми від чоловіків та батьків [467, с. 649, 711; 468, с. 347, 401–402].

Декретом від 26 травня 1794 р. було затверджено наказ не брати в полон (вбивати) англійських, ганноверських комбатантів, пізніше й іспанських [469, с. 32–41; 545, с. 130]; згідно із законом від 10 червня 1794 року підозрілих осіб, у тому числі іноземців, засуджували до смертної кари у разі їхнього визнання ворогами народу Революційним трибуналом [603]. Комітетом громадського порядку обмежувалися права і свободи іноземних дезертирів та захоплених – у разі їхньої відмови працювати на благо нації їх ув'язнювали; тим, хто за станом здоров'я або за відсутності роботи не міг працювати, надавали мінімальне грошове забезпечення та продовольство [470, с. 297–299].

Прийняті нормативно-правові акти під час періоду Терору (вересень 1793 – 27 липня 1794 рр.) спричинили значне погіршення правового становища прибулих з-за кордону через масові репресії. Обмеження прав і свобод іноземців, особливо порушення принципу недоторканності особи, запровадження нових обов'язків та суворої відповідальності, відсутність належного судового захисту стали відображенням ксенофобного ставлення революційних сил до своїх потенційних ворогів. Позитивні зрушення було зафіксовано щодо становища дипломатичних представників та торговців; права і свободи комбатантів та захоплених осіб зазнали значного погіршення всупереч гуманітарним загальноправовим принципам, закріпленим раніше у Декларації прав людини і громадянина.

У подальшому, в часи Термідоріанської реакції (27 липня 1794 р. – 1795 р.) становище іноземних осіб зазнало подальшої еволюції. Хоча космополітична риторика повернулася, всі права та свободи, якими іноземці користувалися до війни, не відновилися. Дія декретів щодо арешту іноземців, які походили з ворожих країн, формально не припинялася, декрет 16 квітня 1794 р., згаданий раніше, було скасовано лише в грудні того ж року. 29 грудня Національний

конвент припинив арешт майна звичайних іноземців. 16 січня 1795 р. знову було запроваджено жорсткі заходи стосовно прибуття та перебування у Парижі, у тому числі й для іноземців. У результаті прийняття декретів 11 липня та 2 серпня 1795 р. всі особи, які прибули з ворожих держав до Франції після 1 січня 1792 р., мали виїхати у восьмиденний строк. Громадяни нейтральних країн затримувалися в портових містах для очікування проставлення печатки в їхньому паспорті; торговцям надавалися тимчасові перепустки. Іноземців, підозрюваних у шпигунстві, а також тих, чий маршрут відрізнявся від заявленого, могли страчувати [301; 545, с. 307–308].

Хоча часи терору припинилися з Термідоріанським переворотом 27 липня 1794 р., у період Директорії (1795-1799 рр.) виникли інші проблеми – поширеними стали корупція, банківські спекуляції, шахрайство та зубожіння французького народу [92, с. 55]. Під час періоду Директорії (1795–1799 рр.) права і свободи, надані іноземцям на початку Великої французької революції, також не відновилися. Положення ухваленої 22 серпня 1795 р. Конституції III року вплинули на розвиток правового становища особи незначним чином: вони регулювали умови набуття французького громадянства іноземцями, повторювали попередньо затвержені положення щодо права іноземців вільно розпоряджатися своїм майном [267].

Відповідальність іноземців за скоєння правопорушень закріплювалася Кодексом правопорушень та покарань (25 жовтня 1795 р.). Так, осіб іноземного походження за скоєні порушення у Франції карали; у разі встановлення вини іноземця у фальшивомонетництві після арешту за кордоном його мали доставити на французьку територію та призначити покарання. Щодо правопорушень будь-якого іншого характеру, іноземці, обвинувачені у їхньому скоєнні за межами території Республіки, не підлягали покаранню у Франції (статті 11, 12, 13) [261].

Слід зазначити, що правовий статус прибулих з-за кордону індивідів протягом періоду Директорії також розвивався під впливом політичних потреб революціонерів, які шляхом прийняття подальших декретів продовжили суворі

наглядові заходи стосовно іноземців [217], обмежували їхні майнові права шляхом конфіскації нерухомості. Разом із цим було виділено кошти на підтримку «іноземних патріотів» на території Франції [545, с. 312–313, 327, 334].

Під час завершального етапу революції Директорія прагнула зміцнити свій політичний вплив, що спричинило нестабільність правового статусу іноземців у Франції протягом 1795–1799 рр. Репресивні заходи та обмеження часто мотивувалися міркуваннями безпеки та постійною загрозою контрреволюційної діяльності. Прийняття Конституції VIII року (24 грудня 1799 р.) завершило період Великої французької революції та утвердило «священні» права власності, рівності та свободи, важливі елементи правового статусу індивіда: недоторканність житла та особи (з певними винятками), право на судове представництво та звернення (статті 76–83) [268]. Тим не менш, у результаті проголошені раніше (Декларацією 1789 р. та її розширеною версією 1793 р.) права були радикально звужені [80, с. 120].

Загалом, О. Микитенко доходить висновку про те, що французька доктрина міжнародного права під впливом Великої французької революції змістила акцент на врегулювання майнових і немайнових відносин, недоторканність необмеженої приватної власності, регламентацію міжнародних приватноправових відносин у цивільному і торговельному обігу, свободу договору тощо [121, с. 58].

Таким чином, правовий статус деяких категорій іноземних осіб, у тому числі комбатантів, торговців та дипломатичних представників, кліриків пройшов складний шлях еволюції від утвердження переліку природних прав і свобод до їхнього обмеження та суворої відповідальності за невиконання іноземцями обтяжливих обов'язків. Початок революційного руху ознаменувався широким визнанням належних особам, у тому числі іноземним, природних правових можливостей. У подальшому прийняті положення національних декретів, які стосувалися основних елементів правового статусу – прав і свобод, обов'язків і відповідальності – погіршували становище перелічених категорій індивідів,

впливаючи на обсяг їхніх можливих правових дій; правові гарантії захисту іноземних осіб були мінімальними.

Необхідно наголосити, що розглянуті вище акти національного законодавства, прийняті протягом Великої французької революції 1789–1799 рр., справили значний вплив на розвиток правового статусу людини саме за міжнародним правом.

Підґрунтям для еволюції досліджуваного явища стали закріплені універсальні права і свободи особи, які визначалися як природні та невідчужувані. Французька революція продемонструвала, що права і свободи індивіда можуть існувати як самостійні цінності, незалежні від волі державної влади, що стало основою майбутньої концепції міжнародного захисту прав людини.

Перенесення акценту із об'єктності особи в правовому полі на наявність у неї широкого кола правових можливостей, закріплених у нормативно-правових актах початкової стадії революційного періоду, сприяли подальшому утвердженню індивіда як окремої правової одиниці, в тому числі й на міжнародному рівні. Такий підхід позначився на подальшому становленні міжнародно-правового статусу людини й формуванні його окремих компонентів, оскільки особа почала розглядатися як активний учасник політичних і правових відносин, а не як пасивний об'єкт управління [146, с. 55]. Репресивні заходи, що приймалися французькою владою, у подальшому спонукали міжнародну спільноту до змін для обмеження свавілля проти індивідів та посилення гарантій їхнього захисту.

Саме протягом XIX – початку XX століття світ побачила низка нормативних актів міжнародного рівня, які стали основою сучасного міжнародно-правового становища особи.

3.3. Закріплення змін у правовому статусі особи в пам'ятках міжнародного права ХІХ – початку ХХ ст.

Кодифікація положень міжнародного права, які стосувалися стану окремих категорій індивідів, набула значного поступу в період ХІХ – початку ХХ ст. Привернення уваги до міжнародно-правового статусу особи відбувалося на тлі прагнення світових сил відновити політичний баланс після руйнівних воєн (наполеонівських, Кримської, Російсько-турецької та інших) і запобігти виникненню подальших воєнних конфліктів. Окрім цього, стрімкий розвиток транспорту, комунікацій та промисловості незалежно від державних кордонів, гуманітарні міркування також сприяли появі необхідності закріпити певні права та обов'язки, відповідальність та гарантії захисту на міжнародному рівні.

Одними з найважливіших пам'яток міжнародного права стосовно утвердження елементів правового становища особи стали результати скликання численних міждержавних зібрань протягом досліджуваного періоду – підсумкові акти конгресів у Відні (1815 р.) [401, с. 3–96], Парижі (1856 р.) [369, с. 1250–1265] та Берліні (1878 р.) [637, с. 401–424].

Перш за все, становище індивідів за міжнародним правом змінилося із прийняттям Заключного акту Віденського конгресу 9 червня 1815 р., що був підписаний Російською імперією, Сполученим королівством Великої Британії та Ірландії, Австрійською імперією, Португальським королівством, Об'єднаними королівствами Швеції та Норвегії, Пруським королівством та Францією.

Даний акт ознаменував початок періоду міжнародних відносин, за якого міжнародний договір став відігравати роль основного джерела міжнародного права. Почали з'являтися багатосторонні міжнародні угоди, які оформлювалися в єдиному документі [120, с. 24–25]. Такі багатосторонні договори поступово ставали дієвим регулятором і гарантом міждержавних відносин, хоча здебільшого умовним [73, с. 144].

Цим міжнародним документом закріплювалися гарантії надання політичних прав (на представництво та національні інституції) полякам

Варшавського герцогства, яке після поділу переходило під владу Російської імперії, Австрії та Пруссії (стаття I). Привілеї вільної торгівлі (відсутність митних зборів та інших перешкоджань) в радіусі близько одного кілометра було надано місту Подгуже для сприяння відносинам купівлі та продажу між прилеглими регіонами (ст. VIII) [401, с. 19, 23]. Крім цього, Віденський конгрес склав прецедент скликання міжнародних конференцій провідних держав на регулярній основі [12, с. 210].

Статтею IX Заключного акта встановлювалася заборона надання притулку втікачам, дезертирам та злочинцям держав-підписантів угоди: «З іншого боку, розуміється та чітко обумовлюється, що у Вільному місті та на території Кракова не може бути надано притулок чи захист втікачам, дезертирам або особам, яких переслідують законом, що належать до країн однієї чи іншої з вищезгаданих високих держав, і що на прохання про екстрадицію, яке може бути подане компетентними органами, такі особи будуть заарештовані та негайно передані під належним супроводом охоронцю, відповідальному за їхній прийом на кордоні» [401, с. 24]. Отже, таких індивідів було погоджено заарештовувати та видавати країні походження на вимогу її компетентних органів.

Усім особам, незалежно від їхнього рангу, статі та стану надавалася повна, загальна та спеціальна амністія у зв'язку з попередніми політичними, цивільними чи військовими подіями у Польщі (стаття XI–XII). Гарантії вільного судноплавства польськими річками та каналами, торгівлі в портах, обігу товарів містяться у статті XIV [401, с. 19–25].

Мешканцям всіх провінцій, у тому числі відступлених, дозволялося емігрувати з однієї території на іншу (без звільнення від військової служби та після виконання законних формальностей), вивезти своє майно без будь-яких штрафів чи стягнень (стаття XX). Крім цього, закріплювалися правові гарантії для осіб, які мешкали на території Саксонії та Пруссії: щодо них заборонялося вчинення незаконних дій стосовно їхніх немайнових та майнових прав, переслідувань та притягнення до відповідальності за участь у воєнних подіях

між сторонами акту (стаття XXII): «Жодній особі, яка проживає в провінціях, що знаходяться під владою Його Величності Короля Саксонії, а також жодній особі, яка проживає на тих територіях, що згідно з цим договором переходять під владу Його Величності Короля Пруссії, не може бути завдано особистої шкоди, шкоди її власності, орендній платі, пенсіям та доходам будь-якого роду, званню та посадам, а також такі особи не можуть зазнавати переслідувань чи розслідувань будь-яким чином за будь-яку роль, яку вони могли відігравати, політичну чи військову, у подіях, що відбулися з початку війни, що закінчилася миром, укладеним у Парижі 5 травня 1814 року. Ця стаття також поширюється на тих, хто, не проживаючи в жодній з частин Саксонії, може мати там землю, орендну плату, пенсії або доходи будь-якого роду» [401, с. 30–32].

Згідно з пунктами 1, 2, 3 статті XXX торгіві привілеї та звільнення від сплати мит були надані мешканцям Пруссії в Ганноверському королівстві; привілеї також надавалися ганноверським підданам щодо вільного судноплавства каналом Штекніц (пункт 4 статті XXX). У загальному вигляді питання судноплавства, встановлення правил пересування річками (включно з Рейном) та збору мит, правових гарантій учасників даних відносин були відображені у статтях CVIII–CXVII та додатку до Заключного акта; для дотримання встановлених прав та обов'язків було створено відповідну міждержавну організацію [401, с. 42–44, 89–92].

Розширені положення містилися в додаткових угодах Віденського конгресу між державами-підписантами та іншими суб'єктами. Додатком до Заключного акта Віденського конгресу стала також Декларація держав про припинення торгівлі неграми 8 лютого 1815 р. Визначивши, що работоргівля «суперечить принципам гуманності та загальнолюдській моралі», підписанти погодилися сприяти швидкому та ефективному скасуванню работоргівлі, не зазначаючи часу припинення таких практик [40, с. 207; 204, с. 366–369]. Незважаючи на велику кількість рабів в англійських колоніях, головним ініціатором прийняття такого важливого для захисту прав людини документа

стала саме Англія; найбільш невдоволеними процесом ліквідації работоргівлі були представники Іспанії, Португалії та Франції [3, с. 120–122].

Н.-Т. Ю. Аношина підсумовує, що на Віденському конгресі було приділено значну увагу питанню захисту прав людини, що підтверджується ухваленням європейськими державами зазначеної вище декларації, в основі якої лежить визнання людини як найвищої соціальної цінності. Даний документ став доказом налаштованості учасників конгресу на досягнення позитивних гарантій прав людини [3, с. 128]. Лише з прийняттям Договору про боротьбу з африканською работоргівлею 20 грудня 1841 р. та угоди між Сполученими штатами та Великою Британією 7 квітня 1862 р. були запроваджені механізми перевірки суден для викорінення цієї практики, притягнення до відповідальності причетних до торгівлі людьми [146, с. 55].

Оновлене міжнародно-правове становище дипломатичних представників із роширеним переліком гарантій та прав стало можливим завдяки утвердженню іншого додатка до Заключного акта, Положення про ранги дипломатичних представників 19 березня 1815 р.: було встановлено правила щодо представницьких повноважень трьох класів посланників (посли, легати, нунції; посланники; повірені у справах), визначено пріоритет іноземних посланців на основі їхнього рангу та дати прибуття до країни призначення [401, с. 204–207]. Згодом, 21 листопада 1818 р. представники Австрії, Франції, Великої Британії, Росії та Пруссії закріпили проміжний ранг міністрів-резидентів та їхні дипломатичні привілеї [346, с. 113].

Так, Віденський конгрес став поштовхом для розвитку європейської і світової дипломатії, піднявши престиж професії дипломата; у конгресі брали участь найкращі політичні та дипломатичні представники тогочасної Європи, зокрема, Клемент фон Меттерніх, Шарль Моріс де Талейран-Перігор, Олександр І, Роберт Стюарт Каслрі та інші [12, с. 212; 192, с. 106–107].

Питання вільного судноплавства Рейном, права та обов'язки, пов'язані з даним принципом, були розглянуті у Рейнському навігаційному акті 1831 р. Свобода пересування цією річкою надавалася лише тим державам та їхнім

мешканцям, чия територія прилягала до неї. Із підписанням у 1868 році Маннгеймської конвенції свобода судноплавства Рейном стала доступною для всіх (громадяни неприбережних держав мали отримувати спеціальні перепустки для реалізації даного елемента свого правового становища) [488, с. 186].

Зміна та доповнення деяких компонентів правового становища особи за міжнародним правом сталася в результаті прийняття Паризького мирного договору 30 березня 1856 р. на черговому конгресі Російською імперією, Францією, Великою Британією, Османською імперією, Сардинією, Австрією та Пруссією. Згідно з ним установлювалися гарантії свободи судноплавства Дунаєм, для регулювання пов'язаних питань було створено спеціальну міждержавну комісію (статті XV–XIX). Чорне море мало бути нейтралізоване, його води відкриті для торговельних суден усіх країн, але закриті для військових кораблів; запроваджувався інститут консульств у портах (статті XI–XII) [369, с. 1256–1259].

Щодо британських, російських, французьких, османських та сардинських підданих, які допомагали ворожим силам, оголошувалася амністія (стаття V): «Їхні Величності Королева Сполученого Королівства Великої Британії та Ірландії, Імператор Франції, Всеросійський Імператор, Король Сардинії та Султан надають повну та беззаперечну амністію тим своїм підданим, які могли бути скомпрометовані будь-якою участю в подіях війни на користь справи ворога. Чітко розуміється, що така амністія поширюється на підданих кожної з Воюючих Сторін, які могли продовжувати під час війни служити в однієї з інших Воюючих Сторін» [369, с. 1254].

Військовополонених постановлялося негайно видати з обох сторін (стаття VI). Гарантії збереження попередніх прав і свобод, привілеїв, право змінити місце проживання, вільно розпоряджатися своїм майном, протягом трьох років мешканців територій, що переходили Князівству Молдова, свобода віросповідання, законодавства, торгівлі та судноплавства мешканців молдовського, валаського та сербського князівств містилися у статтях XXI–XXIII та XXVIII. В угоді також засвідчувалася воля султана Османської імперії

щодо покращення правового становища християн у державі (стаття IX) [369, с. 1255, 1260, 1262].

В укладеній у тому ж році Паризькій декларації про морське право було викладено перелік уніфікованих правил, що мали вплив на статус учасників подорожей морем – каперство було заборонене; нейтральний прапор поширювався на всі ворожі товари, крім контрабандних; товари під нейтральним прапором не могли захоплюватися противником; блокади вважалися дозволеними лише за умови їхньої ефективності [295]. З часом до Паризької декларації про морське право доєдналося 46 морських держав [73, с. 169].

Наступним кроком щодо розвитку становища особи за міжнародним правом протягом досліджуваного періоду стало прийняття Берлінського трактату 13 липня 1878 р. як результату перемовин під час Берлінського конгресу. Згідно з цим документом, заборонялося дискримінувати мешканців Болгарії, Чорногорії, Сербії та Румунії за ознаками релігійної належності, їм гарантувалися громадянські, політичні та трудові права, свобода віросповідання (статті V, XXVII, XXV та XLIV відповідно) [637, с. 406, 413, 416, 419].

За транзит болгарською, сербською та румунською територіями було вирішено не стягувати мита з товарів, усім особам надавалися рівні торгові права; імунітети та привілеї іноземців, а також права консульської юрисдикції та захисту, що були встановлені капітуляціями та звичаями раніше, залишалися чинними (статті VIII, XXXVII, XLIV та XLVIII) [637, с. 407, 417, 419, 420].

Захист власності мусульман (стаття XII), заборона дискримінації жителів Східної Румелії через їхнє віросповідання (стаття XV), залишення попередньо наданих імунітетів іноземцям (стаття XX), а також їхнє право на свободу віросповідання на територіях Болгарії, Східної Румелії, Чорногорії та Сербії (статті V, XX, XXVII та XXV відповідно) також було включено до акту [637, с. 406, 408, 410, 411, 413, 416].

Згідно зі статтею XXIX, Австро-Угорщина брала на себе зобов'язання консульського захисту чорногорських торговців, встановлювалася абсолютна свобода шляхів у Чорногорії: «Зі свого боку Австро-Угорщина зобов'язується

надати консульський захист чорногорському торговому прапору. Чорногорія досягне згоди з Австро-Угорщиною щодо права будівництва та утримання через нову чорногорську територію дороги та залізниці. На цих дорогах гарантується абсолютна свобода сполучення» [637, с. 414–415].

У межах даного регіону та Сербії захищалася власність мусульман (статті XXX та XXXIX). Статус тих громадян Сербії, Чорногорії, які проживали чи подорожували Османською імперією, мав регулюватися загальними принципами міжнародного права (статті XXI, XXXIX). Румунам на території Османської імперії та туркам на території Румунії надавалися рівні права з підданими інших європейських сил (стаття L). Османська імперія надавала кожному гарантії захисту релігійних, політичних і громадянських, трудових прав на своїй території, можливість консульського захисту (стаття LXII) [637, с. 415, 418–420, 423].

Слід зазначити, що Берлінським конгресом було затверджено підсумки російсько-турецької війни і закріплено рішення про передачу спірних територій, що стало поштовхом для формування національних рухів на місцях [53, с. 174]; відбулося колективне визнання незалежності Сербії, Чорногорії та Румунії. Як зазначає А. І. Дмитрієв, Берлінський трактат сприяв розстановці міжнародно-правових акцентів щодо подальшого регулювання європейських міжнародних відносин [73, с. 169, 186]. Надання релігійної свободи у повному обсязі індивідам за результатами конгресу надав йому назву «конгресу свободи совісті», адже таке визнання фундаментальної свободи, належної всім особам, стало актом справедливості стосовно них [146, с. 55; 361, с. 65].

Загалом, результати Берлінського конгресу засвідчили процес інтеграції стандартів захисту окремих категорій осіб та груп населення в міжнародне право, формуючи інститут колективної відповідальності держав [187, с. 224]. Крім цього, статтями LI–LVII Заключного акту Берлінського конгресу встановлювалися подальші вимоги стосовно демілітаризації Дунаю для захисту свободи судноплавства ним [637, с. 420–421, 423]. Питання недопущення торгівлі рабами та африканського рабства загалом піднімалися і на

Брюссельській конференції 1889–1890 рр. Її учасники схвалили Конвенцію про работоргівлю та імпорт до Африки вогнепальної зброї, боєприпасів і спиртних напоїв 1890 р. [635, с. 314–171].

Інші двосторонні та багатосторонні угоди, укладені протягом ХІХ – початку ХХ ст., також містили положення, які свого часу мали вплив на правове становище індивіда і подальший розвиток його прав і свобод, обов'язків та відповідальності. Так, загальна амністія підданих стосовно їхньої участі у воєнних діях міститься у статті 2 російсько-османського Бухарестського мирного договору 1812 р.: «Обидві Високі Договірні Сторони, відновлюючи, таким чином, між собою щирю дружбу, дають амністію та загальне прощення всім тим з їхніх підданих, які, продовжуючи закінчену тепер війну, брали участь у військових діях, або яким би там не було чином, всупереч інтересам їхніх господарів. Внаслідок цієї їм дарованої амністії, ніхто з них не буде надалі піддаватися образам чи утискам за їхні вчинки, але кожен, хто повернувся до свого житла, буде користуватися маєтком, яким він раніше володів, під захистом і заступництвом законів, нарівні з іншими». У договір також вміщено положення про свободу судноплавства російських і турецьких торгових кораблів Дунаєм, дворічне звільнення від мит жителів певних територій, встановлення 18-місячного строку для переселення бажаючих мусульман та християн на інші території, обмін полоненими без викупу [33, с. 330–337].

Акт Священного союзу, що був укладений між Австрією, Пруссією та Російською імперією у 1815 р., містив обов'язок доброзичливого ставлення підданих держав-підписантів один до одного з настановами християнства; російсько-французька мирна угода 1815 р. включала в себе дозвіл мешканцям територій (включно з іноземцями), що переходили у володіння інших держав, на продаж своєї власності за бажанням протягом шести років та релокацію до іншої країни; свобода релігії та торгівлі у князівствах Валахії та Молдови, надання торгових привілеїв російським підданам в Османській імперії, свобода судноплавства Дарданельською протокою та Константинопольським каналом для всіх торгових суден, амністія учасникам бойових дій та строки переміщення

осіб з територій, якими поступалися сторони, умови обміну полоненими були вміщені в Адріанопольський мирний договір 1829 р. між Османською та Російською імперіями [33, с. 325–328, 330–349].

Двосторонні угоди Великої Британії, зокрема з Японією, Китаєм і Сальвадором 1858 р., Португалією 1859 р., Францією, Перу, Нікарагуа 1860 р. та іншими передбачали торгові привілеї, в деяких випадках свободу навігації з метою покращення становища торговців та економічного зростання; даними угодами надавалися взаємні привілеї та імунітети дипломатичним представникам. Також цей час ознаменувався активним укладенням екстрадиційних договорів Великою Британією із різними державами щодо звинувачених у злочинах осіб. Окрема американсько-китайська угода 1894 р. обмежувала еміграцію працівників із Китаю [33, с. 363–364, 414–423, 424–426; 241, с. 363, 389, 400, 416, 418, 690, 987].

Конвенція щодо Суецького каналу 1866 р. статтею 12 встановила рівний доступ осіб до робіт на каналі, свободу проживання осіб вздовж нього за умови дотримання місцевих законів: «В інтересах торгівлі, промисловості чи успішної експлуатації каналу будь-яка приватна особа матиме право, отримавши попередній дозвіл Уряду та дотримуючись адміністративних або муніципальних постанов місцевої влади, а також законів, звичаїв та податкових правил країни, поселитися або вздовж Морського каналу, або в містах, побудованих на його трасі, за винятком смуги відчуження, берегів та місць швартовки; останні повинні залишатися відкритими для вільного сполучення, яке регламентується правилами, що визначають порядок користування ними. Таке поселення, втім, може відбуватися лише на місцях, які не будуть визнані інженерами Компанії необхідними для служб експлуатації та із зобов'язанням осіб, які поселяються, відшкодувати Компанії суми, витрачені нею на створення та освоєння вказаних місць» [33, с. 394].

Водночас, свобода судноплавства каналом закріплена Конвенцією про забезпечення вільного користування Суецьким каналом 1888 р., яка стала першим в історії міжнародного права договором, який закріпив принцип

свободи користуванням морським каналом суднами усіх націй [99, с. 125]. Серія англо-французьких «сердечних» договорів 1904 р. містила підтвердження прав підданих на риболовлю, гарантії торгівельної рівності, положення щодо вільного проходу Суецьким каналом та Гібралтарською протокою [33, с. 380–382, 390–399].

Особливо значущим кроком до покращення правового становища індивідів на міжнародному рівні, зокрема комбатантів, некомбатантів і цивільного населення стало прийняття Женевської конвенції про покращення долі поранених на полі бою 22 серпня 1864 р. на конференції, ініційованій за пропозицією Комітету Червоного Хреста [143, с. 422]. Згідно з угодою, встановлювався нейтралітет та недоторканність шпиталів і медичних підрозділів, які використовуються за призначенням, медичних працівників під час виконання обов'язків (статті 1, 2). Під час окупації такі особи могли залишатися на місці та виконувати свої функції або безперешкодно долучитися до свого війська, забравши свою власність (статті 3, 4) [283].

Згідно зі статтею 5, гарантії свободи та безпеки надавалися мешканцям територій, на яких велися воєнні дії, під час допомоги пораненим та їхнього розміщення у своїх домівках; жителі-помічники звільнялися від обов'язку квартирування ворожих солдатів та сплати контрибуцій: «Мешканці країни, які надають допомогу пораненим, користуються повагою та залишаються вільними. Генерали воюючих держав вважатимуть своїм обов'язком повідомляти мешканців про заклик до їхньої гуманності та про нейтралітет, який забезпечує гуманна поведінка. Присутність будь-якого пораненого комбатанта, який отримує притулок та догляд у будинку, забезпечує його захист. Мешканець, який надав притулок пораненим, звільняється від розміщення військових та від частини військових контрибуцій, які можуть стягуватися» [283].

Женевська конвенція 1864 р. закріпила зобов'язання особового складу воюючих сторін допомагати пораненим без розрізнення за національністю та здійснювати репатріацію ворожих поранених після видужання за умови їхнього вилучення зі збройних сил (стаття 6). Статтею 7 Конвенції також було

закріплено емблему червоного хреста на білому тлі; нею повинні були позначати шпиталі, швидкі та групи евакуації поранених [283].

Безпека та допомога жертвам війни гарантувалися і положеннями Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях, яка була підписана в Женеві 6 липня 1906 р. Крім цього, сторони конфлікту отримали можливість встановлювати окремі домовленості стосовно обміну пораненими і хворими, їхньої репатріації або відправлення до нейтральної держави (стаття 2). Захист поранених і загиблих від пограбування та жорстокого поводження на полі бою (стаття 3), імунітет і спеціальний захист місцевих жителів, які допомагають здійснювати нагляд за хворими (стаття 5), підтвердження недоторканності медичних установ і їхнього персоналу за умов нейтралітету (статті 6–9) також були окреслені в документі [282].

Описані вище загальні гуманітарні принципи збереглися у текстах пізніших Женевських конвенцій, прийнятих у ХХ ст. [146, с. 55]. К. В. Громовенко та І. М. Жаровська наголошують, що Женевська конвенція 1864 р. стала частиною руху за кодифікацію сучасного міжнародного права, її прийняття започаткувало розвиток такого напрямку міжнародного права, як захист жертв збройних конфліктів («право Женеві») [55, с. 16; 75, с. 13].

Із метою зменшити брутальність воєнних дій, заборонити зброю, яка марно посилює страждання або робить смерть комбатантів неминучою, 11 грудня 1868 р. було прийнято Санкт-Петербурзьку декларацію про відміну використання вибухових та запальних куль [294].

Становище комбатантів і цивільних покращилося також завдяки розширенню прав та обов'язків осіб, залучених до воєнних дій, Гаазькими конвенціями, прийнятими на мирних конференціях 29 липня 1899 та 18 жовтня 1907 р. відповідно. Остання, Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. і додаткове положення до неї, незначно розширювала положення попередньої угоди 1899 р. [269; 280].

Угодою встановлювався обов'язок гуманного поводження з військовополоненими (розділ I, глава II): «Військовополонені перебувають у

владі ворожого уряду, але не окремих осіб чи корпусів, які їх захопили. З ними слід поводитися гуманно. Усе їхнє особисте майно, крім зброї, коней та військових документів, залишається їхньою власністю», заборонялося віроломно вбивати ворожих комбатантів (розділ II, глава I): «На додаток до заборон, передбачених спеціальними конвенціями, особливо забороняється: (а) застосовувати отруту або отруєну зброю; (б) віроломно вбивати або ранили осіб, що належать до ворожої нації або армії; (в) вбивати або ранили ворога, який, склавши зброю або не маючи більше засобів захисту, здався; (г) заявляти про ненадання пощади; (г) застосовувати зброю, снаряди або матеріали, розраховані на заподіяння непотрібних страждань; (д) неналежним чином використовувати прапор перемир'я, національний прапор або військові знаки розрізнення та форму ворога, а також розпізнавальні знаки Женевської конвенції; (е) знищувати або захоплювати майно ворога, якщо таке знищення або захоплення не настійно вимагається потребами війни; (є) оголошувати скасованими, призупиненими або неприйнятними в суді права та позови підданих ворожої сторони. Воюючій стороні також заборонено примушувати громадян ворожої сторони до участі у військових операціях, спрямованих проти їхньої країни, навіть якщо вони перебували на службі у воюючої сторони до початку війни» [280].

Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. і додаткове положення до неї також визначала статус шпигунів (розділ II, глава I) і права цивільного населення окупованих територій (розділ III), вміщувала положення щодо ведення морської війни, поводження нейтральних сторін [280].

За твердженням Т. Л. Сироїд та Л. О. Фоміної, прийняття Женевських і Гаазьких конвенцій закріпило основи індивідуальної відповідальності держав стосовно дотримання гуманітарних норм та визнання індивіда як автономного суб'єкта міжнародного права [187, с. 226]. При цьому, як зазначають О. І. Капітан та А. В. Саміло, Гаазькі конвенції мали суттєву ваду – застереження загальності (*clausula si omnes*), закріплене в статті 2 Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни 1907 р. Дане застереження встановлювало, що положення Конвенції були обов'язковими лише для держав-

учасниць і тільки у випадку, якщо всі воюючі сторони були учасниками Конвенції, що створювало серйозну перешкоду для ефективного застосування конвенцій [85, с. 898].

Слід також згадати інші документи, ухвалені в межах регулювання права збройних конфліктів – Гаазькі декларації стосовно задушливих газів та розширювальних куль 1899 р., Гаазьку конвенцію про звільнення госпітальних суден від сплати всіх зборів та податків, що стягуються на користь держави, під час війни 1904 р., Гаазькі конвенції про бомбардування військово-морськими силами, про торговельні судна противника та їхнє переобладнання, конвенції щодо підводних мін, права захоплення та нейтральних держав у морській війні та війні на суші, початок воєнних дій 1907 р., Гаазьку декларацію про вибухові речовини з повітряних куль 1907 р. [636]. Перелічені документи відображають прогресивне зацікавлення міжнародних сил проблематикою становища комбатантів, некомбатантів та цивільних під час ведення бойових дій, полегшення їхньої долі шляхом регулювання пов'язаних питань.

Еволюція правового статусу індивіда також відобразилася у конвенціях, прийнятих з метою функціонування різноманітних міжнародних організацій. Право на листування за допомогою міжнародного телеграфного зв'язку, гарантії таємниці листування та належного відправлення повідомлень містилися у Конвенції 1865 р., якою було засновано Міжнародну телеграфну спілку [284]; Міжнародна радіотелеграфна конвенція 1906 р. та її оновлена версія 1912 р. закріплювали стандарти радікомунікації, які підвищували безпеку осіб на морі [388; 389]. Права особи на пересилку листів, відсутність додаткових мит і поштових зборів, гарантії виплат за загублену кореспонденцію перелічені у Всесвітній поштовій конвенції 1874 р. [344]. Заснування у 1889 р. Міжпарламентської конференції (пізніше – Міжпарламентський союз) та Міжнародного бюро миру в 1891 р. дозволило посилити захист прав і свобод людини, гарантії її безпеки на міжнародному рівні [375; 535, с. 156–161, 166–173].

Фінальні зміни правового статусу особи в модерну добу міжнародного права відбулися із завершенням Першої світової війни 1914–1918 рр. Будучи одним із найсмертоносніших в історії, даний глобальний конфлікт спричинив масові утиски прав і свобод та став причиною подальших ініціатив із покращення становища осіб за міжнародним правом для їхнього всебічного захисту.

Підписані державами Антанти (Велика Британія, Франція, Російська імперія), їхніми союзниками та переможеними утвореннями Четверного союзу (Німецькою, Австро-Угорською та Османською імперіями, Болгарією) відповідні мирні угоди – Версальська, Сен-Жерменська, Нейїська (1919 р.), Тріанонська і Севрська (1920 р.) регулювали вирішення повоєнних питань сторонами.

Зокрема, перелічені вище угоди з окремими державами містили механізми поліпшення становища полонених осіб та їхнього повернення, встановлювали права і свободи національних меншин, відповідальність воєнних злочинців тощо [150, с. 185–187]. Так, Версальський мирний договір, укладений 28 червня 1919 р., передбачав створення міжнародного кримінального суду, його окремий розділ визначав основи діяльності Спеціального трибуналу для притягнення до кримінальної відповідальності Вільгельма II, німецького кайзера. Також у договорі приділено увагу праву обвинуваченого на захист [61, с. 159–160].

Слід наголосити, що Версальський мирний договір, укладений між США, Великою Британією, Францією, Італією, Японією та іншими з переможеною Німеччиною, містив Статут нового міжнародного утворення, Ліги Націй, чиєю метою стало запобігання війни через заходи колективної безпеки та роззброєння, вирішення міжнародних спорів, встановлення належних умов праці чоловіків, жінок і дітей, справедливого ставлення до корінного населення, запобігання торгівлі людьми, нагляду за торгівлею зброєю і боєприпасами, наркотичними речовинами, забезпечення свободи зв'язку та транзиту, боротьби із захворюваннями [61б]; дана організація була органічною частиною так званої «Версальської системи світу» [73, с. 239]. Перелічені напрямки роботи

передбачали розширення переліку прав та свобод окремих категорій осіб, посилення гарантій їхньої безпеки [150, с. 184–185].

Як зазначає Т. Л. Сироїд, в рамках діяльності Ліги Націй також було прийнято низку універсальних міжнародних договорів стосовно захисту прав біженців, що стали інституційною основою захисту прав даної категорії осіб на універсальному і регіональному рівнях [174]. Крім цього, за часів Ліги Націй міжнародна спільнота почала докладати суттєвих зусиль для створення належної правової основи захисту національних меншин [173, с. 172].

При цьому, В. М. Шамраєва наголошує, що протягом кінця XIX – початку XX століття відбувся своєрідний процес соціалізації суспільства. Так, мова йде про такі права і свободи, що реалізуються за допомогою держави та за своєю природою дозволяють людям стати рівними, тобто економічні, соціальні і культурні права та свободи (так звані права рівності) [194, с. 176–177].

Отже, міжнародно-правовий статус особи XIX – початку XX ст. зазнав розвитку з огляду на інтенсифікацію міжнародних відносин, зокрема в результаті воєнних конфліктів та поступу транспортних, комунікаційних технологій, промислового знесення.

Міжнародні конгреси, які відбувалися протягом XIX ст., привернули увагу міжнародної спільноти до проблем становища окремих категорій осіб та розпочали новий етап кодифікації елементів міжнародно-правового статусу індивідів – прав і свобод, гарантій безпеки національних меншин та темношкірих, привілеїв дипломатичних представників, торговців, переліку обов'язків та відповідальності осіб за порушення встановлених міжнародними угодами норм тощо. У результаті прийняття двосторонніх і багатосторонніх угод, у тому числі в рамках новостворених міжнародних організацій, було встановлено свободу судноплавства багатьма річками та протоками, правила безпеки на воді. Новими елементами правового статусу людини стали право на листування та зв'язок, гарантії безпеки, пов'язані з мирним регулюванням міждержавних конфліктів.

Значним кроком на шляху до покращення долі комбатантів, некомбатантів, цивільних та полонених протягом досліджуваного періоду стало прийняття численних Женевських та Гаазьких конвенцій. Подальше закріплення гуманітарних норм та положень, які стосувалися врегулювання повоєнного життя після завершення Першої світової війни, створення Ліги Націй як організації для відвернення початку нових воєнних конфліктів стало завершальним етапом формування міжнародно-правового становища особи. Станом на початок ХХ ст. такий статус індивіда налічував розширений перелік прав і свобод, обов'язків та відповідальності, гарантій захисту та безпеки порівняно з початковим становищем за міжнародним правом, що стало результатом відображення утвердження демократичних засад та модернізації суспільного життя у відповідній міжнародно-правовій діяльності держав та організацій.

Підсумовуючи викладене, із проаналізованих положень складових Вестфальського миру 1648 р., Мюнстерської та Оснабрюцької угод, а також дотичного до них Мюнстерського миру 1648 р. впливає, що правовий статус особи в європейському регіоні з початком класичної доби міжнародного права було значно зміцнено шляхом закріплення норм щодо захисту прав людини з питань власності, свободи віросповідання, торівлі і пересування, практичних аспектів повоєнного врегулювання суспільного життя тощо, формування фундаменту правового становища дипломатичних представників в частині протоколу, етикету та церемоніалу.

Водночас, продовження реалізації складових міжнародно-правового статусу особи через суверенну владу держав за результатами укладення Вестфальського миру свідчило про подальшу невідривність прав і свобод індивіда від національної держави.

У подальшому, вплив нормативно-правових актів, які регулювали суспільне життя протягом Французької революції 1789–1799 рр., на розвиток міжнародно-правового статусу індивіда виявився у початковій прогресивній

декларації належних людині природних прав і свобод, зокрема через прийняття Декларації прав людини та громадянина 1789 р. та конституцій, що вміщували її в якості преамбули. Із подальшим розвитком революції правове становище індивіда підлягало регресії через звуження переліку прав і свобод категорій осіб, введенню нових обов'язків та відповідальності, здійсненню дискримінаційних дій щодо іноземців.

У даному контексті у зв'язку із універсальністю та невідчужуваністю закріплених у них прав та свобод індивіда вагомими були розглянуті вище акти національного французького законодавства 1789–1799 рр. щодо еволюції правового статусу людини за міжнародним правом. Початок утвердження суб'єктності особи як носія прав і свобод незалежно від волі державної влади співвідноситься зі здобутками революційного періоду.

Особливості міжнародно-правового статусу особи протягом ХІХ – початку ХХ ст. полягають в інтенсифікації закріплення його елементів на міжнародному рівні шляхом прийняття заключних актів конгресів, багатосторонніх та двосторонніх угод. Вираженням нового етапу розвитку правового статусу індивіда за міжнародним правом кінця класичного періоду стало розширення переліку елементів досліджуваного явища – прав і свобод, гарантій безпеки і захисту, обов'язків та відповідальності – та належних категорій осіб, що відповідало тогочасному розвитку суспільного життя та міжнародних відносин. Хоча індивід не визнавався повноцінним суб'єктом міжнародного права, він набув окремих елементів міжнародної правоздатності.

Відображенням значного поступу правового становища осіб протягом ХІХ – початку ХХ ст. став гуманітарний вимір його закріплених елементів Женевськими та Гаазькими конвенціями. Створення Ліги Націй як міжнародної організації задля недопущення воєнних конфліктів виявилось завершальним кроком утвердження гарантій безпеки особи та механізмом для подальшого розвитку міжнародно-правового статусу індивіда.

ВИСНОВКИ

У дисертаційній роботі проведено комплексний розгляд і здійснено різнобічну характеристику явища правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст., що становить одну з актуальних проблем сучасної науки міжнародного права з огляду на безперервний процес розвитку інституту правового статусу індивіда, його прав і свобод, обов'язків і відповідальності.

Із застосуванням комплексного історико-правового підходу у дослідженні викладено систематичний аналіз норм, інститутів і доктринальних підходів у відповідних контекстах історичних епох, політичних та соціокультурних реалій, реконструйовано історичні закономірності розвитку міжнародно-правового бачення суб'єктності людини, вплив на становлення нинішніх міжнародно-правових інститутів захисту прав людини на основі принципів, що зберегли своє значення у сучасній доктрині міжнародного права.

Проведене дисертаційне дослідження, спрямоване на виявлення закономірностей розвитку та характерних рис правового статусу особи у домодерному та модерному міжнародному праві, дало змогу сформулювати такі узагальнюючі висновки стосовно ключових тенденцій еволюції досліджуваного явища та його окремих елементів протягом IV тис. до н. е. – початку XX ст.:

1. Комплексний аналіз історіографії проблеми міжнародно-правового статусу індивіда у домодерному та модерному міжнародному праві засвідчив, що масив вітчизняної та зарубіжної наукової літератури стосовно специфіки досліджуваної проблематики є незначним та характеризується фрагментарністю і різноманітністю викладу історико-правових відомостей щодо міжнародно-правового статусу осіб, відсутністю спеціальних наукових розвідок даного питання в окреслених хронологічних рамках. Автором виокремлено основні групи праць, сукупність яких утворює історіографію розвитку правового становища індивіда у домодерному і модерному міжнародному праві та пов'язаних питань.

2. Джерельна база дослідження правового статусу особи у міжнародному праві домодерного та модерного часу характеризується багаторівневістю і різноманітністю та складається із сукупності історико-правових пам'яток, які становлять результат міжнародно-правової діяльності кінця IV тис. до н. е. – початку XX ст., міжнародних договорів та звичаєвих норм, дипломатичної практики, судових прецедентів, доктринальних праць тощо, що відображають поступове формування уявлень про правове становище індивіда у міждержавних відносинах досліджуваного періоду. Встановлено, що у домодерний період переважали казуїстичні та локальні форми регулювання, тоді як у модерну добу відбувалася поступова універсалізація норм, що визначали правове становище особи.

3. Теоретико-методологічні засади дослідження ґрунтуються на поєднанні принципів історизму, системності, об'єктивності та детермінізму, що дало змогу розглянути явище правового статусу індивіда в окреслених хронологічних межах як динамічну категорію, зумовлену розвитком міжнародного права, трансформацією державності та зміною уявлень про місце і роль людини у міжнародних відносинах. Використання історико-генетичного, теоретико-юридичного, формально-правового, структурно-функціонального та порівняльно-правового методів дозволило виявити закономірності еволюції досліджуваного явища.

4. Виявлені основоположні закономірності виникнення та функціонування явища міжнародно-правового статусу особи під час стародавніх часів домодерного періоду розвитку міжнародного права дозволяють стверджувати про значний вплив регіональних факторів на еволюцію становища індивідів. Відносини стосовно міжнародно-правового статусу особи протягом тривалого часу розвивалися окремо у державах регіонів Близького та Далекого Сходу, у Стародавніх Греції, Римі та інших утвореннях. Взаємний вплив на розвиток елементів міжнародно-правового становища особи поступово збільшувався із розвитком міжнародних відносин.

5. У стародавньому міжнародному праві правовий статус особи мав обмежений і похідний характер. Індивід не визнавався суб'єктом міжнародного права, а його становище визначалося через належність до певної політичної спільноти. Міжнародно-правовий статус особи протягом стародавнього періоду характеризувався низьким рівнем систематизації відповідних норм та абсолютним переважанням звичаєвого регулювання відносин стосовно прав, свобод, обов'язків, відповідальності та правових гарантій осіб за міжнародним правом. Водночас, уже на даному етапі формуються первинні елементи міжнародно-правового регулювання статусу окремих категорій осіб, зокрема іноземців, послів, полонених і рабів, що проявляється у появі перших норм про недоторканність дипломатичних представників, звичаїв гостинності та правил ведення війни.

6. Подальший розвиток суспільно-економічних відносин та міжнародних зв'язків спричинив появу та розмежування правового статусу певних категорій осіб, а саме: іноземців у загальному вигляді; торгових представників; дипломатичних агентів; злочинців, біженців, рабів, дезертирів; комбатантів, некомбатантів, цивільних осіб та військовополонених. Перелічені категорії індивідів володіли власним правовим статусом згідно зі стародавнім та середньовічним міжнародним правом, а, отже, й розрізненим набором його елементів – прав та свобод, обов'язків і відповідальності, гарантій безпеки тощо. Накладаючись одна на одну та взаємодіючи, такі складові створювали унікальний набір елементів правового становища.

7. Загальною закономірністю еволюції правового статусу особи у стародавньому та середньовічному міжнародному праві була персоніфікована й нерівномірна здатність індивіда бути носієм прав і свобод, обов'язків та відповідальності, що визначалася конкретними ознаками – національним та соціальним походженням, політичною належністю, релігійною ідентичністю тощо. Це зумовлювало глибоку фрагментованість і нестійкість правового становища особи, яке змінювалося відповідно до динаміки укладання та

розірвання політичних союзів, релігійних відмінностей та соціальної стратифікації.

8. Тривалість трансформації правового статусу індивіда за міжнародним правом зі стародавнього до середньовічного етапу його домодерного розвитку дозволяє зробити висновок щодо домінантності попередньо усталених практик, пов'язаних із досліджуваним явищем у регіонах Європи, Близького та Далекого Сходу. Відмінності застосування розрізнених звичаєвих практик та норм щодо міжнародно-правового становища індивідів були однією із причин частих порушень прав і свобод осіб-іноземців.

9. Поступова стандартизація міжнародно-правового статусу особи протягом Середньовіччя в західноєвропейському регіоні відбувалася швидше порівняно зі схожими процесами у державних утвореннях Близького Сходу, Індії, Китаю та інших азійських країн. Серед стабілізуючих факторів, що впливали на процес уніфікації функціонування складових правового статусу особи за міжнародним правом у згаданих регіонах слід виділити релігійні вчення та політичний вплив локальних сил, подальший розвиток міжнародних відносин всередині регіонів та поза ними. Так, згідно із середньовічним міжнародним правом індивід не мав міжнародної правосуб'єктності, однак розширювалася сфера його правового захисту через інститути Божого миру та Божого перемир'я, протекції, встановлення привілеїв для певних категорій осіб, а також через розвиток канонічного права. Крім цього, важливою тенденцією розвитку досліджуваного явища протягом Середньовіччя стало поступове формування уявлень про обмеження насильства щодо особи навіть у воєнних умовах.

10. Із проаналізованих положень складових Вестфальського миру 1648 р. – Мюнстерської та Оснабрюцької угод, а також дотичного до них Мюнстерського миру між Республікою Об'єднаних провінцій та Іспанією 1648 р. випливає, що правовий статус особи в європейському регіоні з початком класичної доби міжнародного права було значно зміцнено шляхом закріплення норм щодо захисту прав людини з питань власності, свободи віросповідання, торівлі і пересування, практичних аспектів повоєнного врегулювання суспільного життя

тощо, формування фундаменту правового становища дипломатичних представників в частині протоколу, етикету та церемоніалу.

11. Вестфальський конгрес 1648 р. започаткував нову модель міжнародного правопорядку, засновану на принципі державного суверенітету, що визначило подальшу еволюцію правового статусу особи. У межах класичної системи міжнародного права індивід почав розглядатися як об'єкт міжнародно-правового регулювання. Продовження реалізації складових міжнародно-правового статусу особи через суверенну владу держав за результатами укладення Вестфальського миру свідчило про подальшу невідривність прав і свобод індивіда від національної держави, однак водночас створювалися передумови для активізації опосередкованого включення особи у міжнародно-правові відносини через подальший розвиток інститутів дипломатичного та консульського захисту, торгових привілеїв, захисту свободи віросповідання і пересування тощо.

12. Вплив нормативно-правових актів, які регулювали суспільне життя протягом Французької революції 1789–1799 рр., на розвиток міжнародно-правового статусу індивіда виявився у початковій прогресивній декларації належних людині природних прав і свобод, зокрема через прийняття Декларації прав людини та громадянина 1789 р. та конституцій, що вміщували її у вигляді преамбули. Початок утвердження суб'єктності особи як носія прав і свобод незалежно від волі державної влади співвідноситься саме зі здобутками революційного періоду. Правові акти Французької революції стали якісно новим етапом у трансформації уявлень про правовий статус особи, заклавши ідеї природних і невідчужуваних прав людини, рівності та громадянства. Встановлено, що ці ідеї мали значний вплив на розвиток міжнародного права, сприяючи формуванню нових стандартів правового становища індивіда, зокрема із застосуванням принципів рівності, законності та гарантій безпеки, зокрема, у сфері прав іноземців.

13. Важливими у контексті досліджуваного явища також є розглянуті акти національного французького законодавства 1789–1799 рр. щодо еволюції

правового статусу людини за міжнародним правом, аналіз яких дозволив встановити, що з подальшим розвитком революції правове становище індивіда зазнало регресу через звуження переліку прав і свобод категорій осіб, введення нових обов'язків та відповідальності, здійснення дискримінаційних дій щодо іноземців.

14. Особливості міжнародно-правового статусу особи протягом XIX – початку XX ст. полягають в інтенсифікації закріплення його елементів на міжнародному рівні шляхом прийняття заключних актів конгресів, багатосторонніх та двосторонніх угод. Виразенням нового етапу розвитку міжнародно-правового статусу індивіда кінця модерного періоду стало розширення переліку елементів досліджуваного явища – прав і свобод, гарантій безпеки і захисту, обов'язків, відповідальності – та належних категорій осіб, що відповідало тогочасному розвитку суспільного життя та міжнародних відносин. Хоча індивід не визнавався повноцінним суб'єктом міжнародного права, він набув окремих елементів міжнародної правоздатності. Виразенням значного поступу правового становища осіб протягом XIX – початку XX ст. став гуманітарний вимір його закріплених елементів Женевськими та Гаазькими конвенціями. Створення Ліги Націй як міжнародної організації задля недопущення воєнних конфліктів виявилось завершальним кроком утвердження гарантій безпеки особи та механізмом для подальшого розвитку міжнародно-правового статусу індивіда.

15. Узагальнення результатів дослідження дозволило встановити, що еволюція правового статусу особи у міжнародному праві має поступальний, нерівномірний характер і визначається взаємодією правових, політичних і соціокультурних чинників протягом досліджуваного періоду. Основною закономірністю даного процесу є перехід від повної залежності індивіда від держави до поступового визнання його автономної правової цінності. У підсумку доведено, що сучасне міжнародне право прав людини має глибоке історичне підґрунтя, сформоване впродовж тривалого розвитку міжнародно-правових уявлень про особу. Протягом домодерного і модерного періодів

розвитку міжнародного права було закладено концептуальні та нормативні передумови для перетворення індивіда з об'єкта міжнародного права на його частково визнаного суб'єкта, що стало однією з ключових тенденцій еволюції міжнародно-правової системи.

Таким чином, реалізація поставленої мети та вирішення окреслених завдань дали змогу не лише відтворити історико-правову динаміку еволюції правового статусу особи, а й обґрунтувати її роль в осмисленні сучасних тенденцій розвитку міжнародного права. Так, вивчення генези та еволюції правового статусу особи за міжнародним правом домодерного та модерного періоду є значущим з точки зору сучасних процесів розвитку системи гарантій прав і свобод особи, демократичних трансформацій регіональних систем права та універсального міжнародно-правового порядку, що зумовлює необхідність виокремлення наступних пропозицій стосовно вдосконалення сучасного підходу до вивчення правового статусу особи:

1. Враховуючи особливості досліджуваного явища та його інтерпретацію в сучасній доктрині міжнародного права, доцільно інтегрувати в його теоретичну основу принцип варіативності та історико-правової обґрунтованості задля посилення теоретичного підґрунтя сучасної концепції правового статусу особи. Зазначене дозволить акцентувати динамічний характер міжнародно-правового статусу особи.

2. Варто посилити категоріальну визначеність поняття правового статусу особи у міжнародному праві шляхом його чіткого теоретичного розмежування з іншими категоріями, зокрема, правосуб'єктністю особи, що сприятиме підвищенню теоретико-методологічної точності подальших досліджень, формуванню єдиного підходу до розв'язання дотичних питань у науці міжнародного права.

3. З огляду на сучасне нормативно-правове регулювання та розвиток складових правового статусу особи за міжнародним правом, пропонується враховувати багаторівневу (на національному, регіональному та універсальному рівнях) взаємодію елементів правового статусу індивіда у дослідженнях даного

явища, що дозволить забезпечити належне теоретичне підґрунтя для подальшого розвитку ефективних інститутів захисту прав і свобод індивіда.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аль-Фарукі І., Аль-Фарукі Л. Атлас ісламської культури / пер. з англ. А. Василенка. Рівне: Міжнародний інститут ісламської думки, 2024. 620 с.
2. Андрейків А. І. Роль міжнародних судових установ у формуванні та реалізації звичаєвого міжнародного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2018. 237 с.
URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3ce774df-8721-46da-9967-595ce2dfaa3c/content>.
3. Аношина Н.-Т. Ю. Головний акт Віденського конгресу 1815 року як основа міжнародного правопорядку XIX – початку XX століття: монографія / за наук. ред. А. І. Дмитрієва. Одеса: Фенікс, 2011. 192 с.
4. Антична література: хрестоматія / упор. О. І. Білецький. Київ: Радянська школа, 1968. 612 с.
5. Антонович В. Б. Лекції з джерелознавства / ред. М. Ковальський. Острого; Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, Національний університет «Острозька академія», 2003. 382 с.
6. Арзуманов Г. Л., Тумаянц А. Р. Щодо еволюції поняття «військовополонений» та правил поводження з військовополоненими: історико-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Том 4, № 85. С. 18–23. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.85.4.2>.
7. Арістотель. Політика / переклад О. Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.
8. Бабкін В. Д. Методологія історико-правового пізнання. *Десяті юридичні читання. Юридична освіта і наука в Україні: традиції та новації : Матеріали Міжнар. наук. конф. (Київ, 15–16 травня 2014 р.)*. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 20–29.
9. Біобібліографічний словник-довідник професорсько-викладацького складу кафедри міжнародного і європейського права юридичного факультету Харківського університету (1805-2020 рр.) / уклад. І. С. Воеводін, О. А.

Гавриленко, Д. В. Гайдар та ін.; ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленко, І. С. Воєводін, А. Л. Шевченко. Харків: ТОВ «ПланетаПрінт», 2020. 174 с.

10. Білик В. А. Стародавній Китай у дослідженнях сучасних українських синологів. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2017. № 4 (353). С. 144–149. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/13191/1/28.pdf>.

11. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії. Харків: Сага, 2009. 214 с.

12. Борчук С. М. Віденський конгрес (1814–1815 рр.) як визначна історична подія для політико-дипломатичного розвитку Європи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. 2025. Том 36 (75), № 3. С. 208–214. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5984.2025/3.30>.

13. Булик М. В. Історія міжнародних відносин у давні часи: навчальний посібник. Маріуполь: МДУ, 2017. 274 с.

14. Булик М. В, Гаврилова Н. В. Міжнародні відносини та зовнішня політика Китаю в історичній ретроспективі: навчальний посібник. Маріуполь: МДУ, 2019. 233 с.

15. Буткевич О. В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2013. 416 с.

16. Буткевич О. В. Міжнародне право в ісламській доктрині. *Віче*. 2007. № 13. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/626/>.

17. Буткевич О. В. Міжнародне право середніх віків. Київ: Видавництво Гуманітарної Літератури, 2008. 672 с.

18. Буткевич О. В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 864 с.

19. Буткевич О. В. Теорія і практика докласичного міжнародного права: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.11 / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2009. 292 с.

20. Буткевич О. В. Теоретичні аспекти походження і становлення міжнародного права. Київ: Україна, 2003. 800 с.

21. Буткевич О.В. Міжнародне право середньовічної Індії. *Часопис Київського університету права*. 2007. № 4. С. 192–196.
22. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії: підручник / за ред. В. Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
23. Важинський С. Е., Щербак Т. І. Методика та організація наукових досліджень: навчальний посібник. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. 260 с.
24. Вовчук Л. А. Джерела до історії консульських установ іноземних держав на Півдні України (кінець XVIII – початок XX століття). *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. 2012. Вип. 9. С. 101–106. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/ffc20ce2-2456-48b0-b3ff-20e02cc08117/content>.
25. Войтович Л. В., Домановський А. М., Козак Н. Б., Лильо І. М., Мельник М. М., Сорочан С. Б., Файда О. В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / за ред. С. Б. Сорочана і Л. В. Войтовича. Львів: Видавництво «Апріорі», 2011. 880 с. С. 129.
26. Гавриленко О. А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.): монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с. С. 251.
27. Гавриленко О. А. Визначення статусу полонених у звичаєвому праві та законодавстві Московського царства XV - початку XVIII ст. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 5. С. 46–52. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.6>.
28. Гавриленко О. А. Генеза консульських установ держав Європи у Стародавній час та добу Середньовіччя. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2018. № 7. С. 16–20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhMv_2018_7_4.
29. Гавриленко О. А. Зародження інституту екстрадиції в Стародавній Греції. *Березневі читання пам'яті професора Василя Попелюшка: матеріали*

круглого столу (31 березня 2025 року, м. Остроз) / ред. кол.: Герасимчук О. П., Матвійчук М. А., Скарбарчук О. Г. Остроз: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2025. С. 31–35.

30. Гавриленко О. А. Зародження права на території України в античну добу. *Право України*. 2020. № 1. С. 64–84. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILEA=&2_S21STR=prukr_2020_1_7

31. Гавриленко О. А. Едиційне джерелознавство у структурі сучасних історико-правових досліджень міжнародного права. *Альманах міжнародного права*. 2026. Вип. 35. С. 15–28. DOI: <https://doi.org/10.32782/ILA.2026.35.02>

32. Гавриленко О. А. Історіографія еволюції міжнародного права та його науки: основні етапи становлення та розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 349–365. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-39>.

33. Гавриленко О. А. Історія міжнародного права: хрестоматія-практикум для студентів напряму підготовки 6.030202 – «Міжнародне право» / О. А. Гавриленко, Л. В. Новікова, Т. Л. Сироїд. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 676 с.

34. Гавриленко О. А. Морські закони Ганзейського союзу 1597 року: історичний контекст, правовий зміст та значення. *Правова держава*. 2025. № 58. С. 190–200. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Prav_2025_58_20.

35. Гавриленко О. А. Найдавніші міжнародні договори Великого Князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (друга половина XIV ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Том 5 № 86. С. 223–234. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.34>.

36. Гавриленко О. А. Нормативна регламентація укладення та розірвання шлюбу в античних державах Північного Причорномор'я. *Вісник Харківського*

національного університету внутрішніх справ. 2008. № 41. С. 75–82. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2008_41_13.

37. Гавриленко О. А. Правове регулювання торговельних відносин у еллінських та генуезьких колоніях Північного Причорномор'я: діахронно-компаративне дослідження. *Порівняльно-правові дослідження. Українсько-грецький міжнародний науковий юридичний журнал*. 2010. № 1. С. 118–124. URL: <https://lib.in.ua/120715-stattia-pravove-reguliuvannia-torgovelnih-vidnosyn-u-ellinskyh-ta-genuezkyh-koloniiah-pivnichnogo-prychornomoria-diahronno-komparatyvne-doslidzhennia/>

38. Гавриленко О. А. Правовий статус консулів генуезьких колоній у Криму (середина XIII – друга половина XV ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Право*. 2010. Вип. 7. № 919. С. 152–156. URL: <https://lib.in.ua/120716-stattia-pravovyj-status-konsuliv-genuezkyh-kolonij-u-krymu-seredyna-hiii-druga-polovyna-hv-st/>

39. Гавриленко О. А. Формування підґрунтя принципу мирного вирішення міжнародних спорів у стародавній час та добу середньовіччя. *Український часопис міжнародного права*. 2015. № 2. С. 59–64. URL: <https://jusintergentes.com.ua/images/2015/2/Gavrylenko.pdf>.

40. Гавриленко О. А., Реньов Є. В. Становлення та розвиток передумов міжнародно-правового захисту вразливих груп населення: історико-юридичний дискурс. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 76 (2). С. 202–211. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.2.33>.

41. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Історія міжнародного права: стародавня доба: навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2021. 232 с.

42. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Правовий статус особи під час воєн, що вели держави Стародавнього Сходу. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. Вип. 29. 2020. С. 46–53. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2020-29-05>.

43. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л., Фоміна Л.О. Становлення передумов формування законів і звичаїв війни в стародавню епоху: класичні та сучасні підходи до вирішення проблеми. *Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph* / ed. V. M. Stratonov. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2023. С. 164 –204. DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-7>.

44. Гавриленко О. А., Сироїд Т. Л. Формування основ давньокитайського міжнародного права в добу Чжоу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71 (3). С. 18–25. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.2>.

45. Гавриленко О. А., Сівальньов О. М., Цибулькін В. В. Генуезька спадщина на теренах України: етнодержавознавчий вимір / О. А. Гавриленко, О. М. Сівальньов, В. В. Цибулькін; ред. О. М. Парфенюк. Харків: «Точка», 2017. 260 с.

46. Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. 342 с.

47. Галенко О. І. Рутенська марка за джерелами IX-XII ст. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса Національної академії наук України*. 2006. Вип. 29. С. 6–16. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/651>.

48. Геродот. Історії в дев'яти книгах / перекл., передм. та прим. А. О. Білецького; Академія наук України, Інститут археології, Інститут української археографії. Київ: Наукова думка, 1993. 576 с.

49. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї – до доктрини. Київ: Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.

50. Головач А. Й. Становлення та розвиток інституту притулку в практиці стародавніх держав рабовласницького періоду. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2021. Том 66. С. 9–13. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.66.1>.

51. Гомер. Іліада / пер. зі старогрец. Б. Тена; передм. і прим. А. Білецького; іл. О. С. Юхтмана; худож.-оформлювач Г. В. Кісель. Харків: Фоліо, 2013. 414 с.

52. Гомер. Одиссея / пер. зі старогрец. Б. Тена. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Харків: Фоліо, 2002. 574 с.

53. Горло Н. В. Функціональні та концептуальні моделі політики іредентизму: дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Запорізький національний університет, Львівський національний університет ім. Івана Франка. Запоріжжя, 2019. 486 с.

54. Гривняк Л. Ю. Смертна кара в античному суспільстві та її функції. Радник. *Український юридичний портал. Наукові статті - Історія держави і права зарубіжних країн*. URL: <http://radnuk.info/statti/553-istprava/14963-2011-01-21-03-20-35.html>.

55. Громовенко К. В. Міжнародно-правове регулювання збройних конфліктів: навчально-методичний посібник / К. В. Громовенко, М. В. Грушко, К. В. Мануїлова. Одеса: Видавництво «Юридика», 2023. 132 с.

56. Грушевський М. С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Том IV. Київ: Наукова думка, 1993. 544 с.

57. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1991–1998.

58. Грушко М. В. Інститут воєнного полону в міжнародному праві: від "мононорм" до правових норм. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 11. С. 161–168. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vprc_2017_11_24.

59. Гуз А. М. Договір 911 р., Договір 944 р. Історія держави і права України. Джерела права періоду Київської Русі / упор. і наук. коментарі А. М. Гуза. Київ: КНТ, 2007. 72 с.

60. Гутник В. В. Внесок Герша Лаутерпахта в розвиток міжнародного захисту прав людини. *Проблеми законності*. 2023. № 162. С. 239–255. DOI: 10.21564/2414-990X.162.285449.

61. Гутник В. В. Право на захист у Нюрнберзькому трибуналі. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2012. Вип. 31. С. 159–166. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VLNU_Mv_2012_31_20.

62. Данильян О. Г. *Методологія наукових досліджень: підручник* / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань. Харків: Право, 2019. 368 с.

63. Денисенко В. В. Договір ісполітії як інститут міжнародного права Стародавньої Греції. *Colloquium-journal*. 2018. № 4 (15). С. 20–22. URL: <https://eir.zp.edu.ua/items/2c7ef5b7-5f32-4bfb-ba0e-68480c95bfdc>.

64. Денисенко В. В. Інститут державної гостинності (*hospitum publicum*) в Стародавньому Римі. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. №5. С. 18–20. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/525736>.

65. Денисенко В. В. Поняття справедливої війни та правова регламентація її оголошення в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Серія: Юридичні науки*. 2009. № 2. С. 15–21. URL: <http://law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-2-2009/3.pdf>.

66. Денисенко В. В. Проксенія: історія становлення й розвитку консульського права. *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 17. С. 18–21. URL: <https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b4dc4854-6b8f-40db-9e8f-d040b91c66b8/content>.

67. Денисенко В. В. Регламентація правового статусу іноземців у Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського університету внутрішніх справ*. 2011. № 2. С. 128–137.

68. Денисенко В. В. Гостинність як складова частина *jus gentium* у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 25–28. URL: <https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f6e92d9d-7cfc-4ece-9b18-3f965fd5a612/content>.

69. Дерунець Н. О. Історичні аспекти міжнародно-правового регулювання торговельних представництв. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. С. 399–402. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/528534>.

70. Дипломатія: навчальний посібник / Корольчук Л. В., Баула О. В., Галазюк Н. М., Зелінська О. М., Кравчук П. Я., Лютак О. М., Савош Л. В., Урбан О. А. Луцьк: ПП «Волинська друкарня», 2024. 340 с.

71. Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників. Львів: «Кальварія», 2008. 651 с.

72. Дмитрієв А. І. Вестфальський мир 1648 року і сучасне міжнародне право: монографія. Київ: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 426 с.

73. Дмитрієв А. І., Дмитрієва Ю. А., Задорожній О. В. Історія міжнародного права: монографія. Київ: Проміні, 2008. 384 с.

74. Добош Ю. О. Правовий статус фізичної особи в Стародавньому Єгипті: цивільно-правовий прояв. *Часопис Київського університету права*. 2023, № 1. С. 25–29. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.1.2023.04>.

75. Жаровська І. М. Історія виникнення й розвитку міжнародного гуманітарного права. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2015. Вип. 1 (1). С. 12–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_jur_2015_1%281%29_4.

76. Задорожній О. В. Генеза міжнародної правосуб'єктності України: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 688 с.

77. Задорожній О. В. Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду "відносної централізації": від Аскольда до Святослава (IX-X ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2014. Вип. 27 (3). С. 171–175. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f238a551-1b9f-4387-839a-7dbfa7d2e5f2/content>.

78. Задорожній О. В. Міжнародне право у відносинах України та Російської Федерації: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.11 / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка, 2015. 594 с.

79. Зінченко А. Л. Історія дипломатії: від давнини до нового часу: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Вінниця: Нова книга, 2002. 433 с.

80. Зінченко О. В. Еволюція ідей Декларації прав людини і громадянина від 1789 р. до початку XXI ст. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого". Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія.* 2014. № 2. С. 117–125. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/8353/1/Zinchenko_117.pdf.

81. Історія міжнародних економічних відносин: курс лекцій / І. М. Грабинський, І. В. Михайляк, Л. А. Українець та ін.; за ред. проф. І. М. Грабинського: ЛНУ ім. Івана Франка. Львів: НВФ «Українські технології», 2013. 340 с.

82. Історія української культури. Т. 2 / ред. кол.: Я. Д. Ісаєвич (гол.), Л. В. Войтович (відп. секр.) та ін.; Національна академія наук України. Київ: Наукова думка, 2001. 846 с.

83. Ісхакова А. В., Мірошніченко С. В. Історія стародавнього світу. Схід, Греція, Рим: навчально-методичний посібник для здобувачів історичних спеціальностей. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Харків: ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. 315 с.

84. Іщенко В. В. Еволюція політики Англії щодо Османської імперії та англійська Левантійська компанія (1558-1624 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Луганський національний педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ, 2006. 205 с.

85. Капітан О. І., Саміло А. В. Міжнародне гуманітарне право як результат викликів збройних конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 5. С. 892–899. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.136>.

86. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація в політиці саксонських правителів у 1525–1580 рр.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Харків, 2019. 397 с.

87. Качур В. О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. *Історія державотворчих процесів в Україні та зарубіжних країнах (до 100-річчя утворення Української Народної Республіки) : Збірка наукових статей та*

тез повідомлень міжнародної наукової конференції (м. Харків, 23 листопада 2017 р.) / редкол.: А. П. Гетьман (голова), В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2017. 554 с. С. 325–329.

88. Кісіль Р.-В. В. Гносеологічна парадигма інтерпретації феномена корупції у філософсько-правовій думці Стародавньої Японії. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2013. Вип. 4. С. 480–487. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1989/1/4-2013krvvdsvya.pdf>.

89. Ковальчук В. М. Світова економіка: її історики та дослідники: навчальний посібник / 2-ге вид., перероб та доп. Київ: Центр учбової літератури, 2014. 632 с.

90. Колісниченко А. І. Історія держави і політико-правових вчень Стародавньої Греції та Риму: навчальний посібник. Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2002. 274 с.

91. Колос М. І. Русько-Візантійські договори 911, 944 років: генезис українського кримінального права. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2011. Вип. 4. С. 251–261. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/3774/1/Kolos.pdf>.

92. Кононенко Ю. С., Джолос С. В. Держава і революції: монографія. Черкаси: Видавець О.М. Третяков, 2022. 316 с.

93. Котляр М. Ф., Смолій В. А. Історія в життєписах: пер. з рос. Н. Г. Сидяченко. Київ: Час, 1994. 328 с.

94. Котляр М. Ф. Княжа служба в Київській Русі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 251 с.

95. Котляр О. І. Поняття та юридична природа права притулку. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 353–356. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_2_83.

96. Красовський К. Ю. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах. *Публічне*

право: науково-практичний юридичний журнал. 2018. № 4. С. 206–213. URL: <https://www.publichne-pravo.com.ua/files/32/27.pdf>.

97. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство / 2-е видання, зі змінами і доповненнями. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 1999. 220 с.

98. Крип'якевич І. П. Всесвітня історія: у 3. кн. Кн. 2: Середньовіччя і нові часи. Київ: Либідь, 1995. 420 с.

99. Кузнецов С. О. Морське право: підручник / С. О. Кузнецов, Т. В. Аверочкіна. Одеса: Фенікс, 2011. 382 с.

100. Кустовська О. В. Методологія системного підходу та наукових досліджень: курс лекцій. Тернопіль: Економічна думка, 2005. 124 с.

101. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина: навч. посібник. Харків: Факт, 2001. 437 с.

102. Левченко Л. Л. Дипломатичні архіви Давнього світу. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. 2017. Число 28. URL: http://resource.history.org.ua/publ/sidptm_2017_28_15.

103. Левчук М. В. Витоки формування правових звичаїв ведення війни в середньовічній Європі. *Право.ua*. 2025. № 2. С. 44–50. DOI: <https://doi.org/10.71404/LAW.UA.2025.2.7>.

104. Левчук М. В. Механізм захисту прав іноземців у Стародавній Греції. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. Вип. 123 (4). С. 30–36. DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2195/2022/4.123-5>.

105. Лилак Д. Д., Гавриленко О. А. Рекуперація. *Юридична енциклопедія*. У 6 т. Т.5. П-С. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. 736 с. С. 286.

106. Лиман С. І. Історія міжнародних відносин та дипломатії (довестфальська доба): навчальний посібник / С. І. Лиман, А. Ю. Парфіненко. Суми: Університетська книга, 2024. 700 с.

107. Лісова К. С. Вестфальський мир 1948 р. та його вплив на становлення сучасного міжнародного права. *Ірпінський юридичний часопис*. 2025. № 2(19), 241–247. DOI: [https://doi.org/10.33244/2617-4154-2\(19\)-2025-241-247](https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(19)-2025-241-247).
108. Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1989. XVI+591 с.
109. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Покарання в праві держав Стародавнього світу. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. 252 с.
110. Лозінська С. В., Кірик А. Ю. Розвиток міжнародно-правових інститутів у зовнішніх відносинах держав періоду античності. *Альманах міжнародного права*. 2021. Вип. 25. С. 12–21. DOI: <https://doi.org/10.32841/ILA.2021.25.02>.
111. Лященко Т. М. Правовий статус дипломатичних представництв. Київ: Видавництво НАУ, 2008. 214 с.
112. Макарчук В. С. *Civis romanus sum* (Я громадянин Риму). *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. Серія: “Юридичні науки”. 2022. № 3 (35). С. 9–18. DOI: <https://doi.org/10.23939/law2022.35.009>.
113. Маложон О. І. Соціально-правова культура литовсько-польського періоду в історії України (XIV–XVI ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т культури і мистецтв. Київ, 2007. 178 с.
114. Марк Тулій Ціцерон. Про державу. Про закони. Про природу богів / пер. з лат. В. Литвинова. Київ: Основи, 1998. 476 с.
115. Марк Туллій Ціцерон. Тускуланські бесіди. Про обов’язки / пер. з лат. В. Литвинова. Львів: Априорі, 2021. 440 с.
116. Мельник В. М. «Напередодні та після Нісібіса»: міжнародно-правові особливості римсько-іранської мирної угоди 363 року. *Київський часопис права*. 2024. № 1. С. 9–16. DOI: <https://doi.org/10.32782/klj/2024.1.1>.
117. Мельник В. М. Міжнародно-правова суб’єктність Римської імперії: юридичні концепції доби доміанату: монографія. Київ-Харків-Вінниця: ТВОРИ, 2025. 1080 с.

118. Мельник В. М. Нісібіський мирний договір 298 року: питання міжнародної правосуб'єктності у відносинах Римської імперії та Сасанідського Ірану. *Юридичний вісник*. 2023. № 4. С. 14–22. DOI: <https://doi.org/10.32782/yuv.v4.2023.2>.

119. Мельничук О. С. Класичні та некласичні принципи методології сучасного права та держави. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2023. № 4 (82). Том 2. С. 85–90. DOI: <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.4.2.16>.

120. Мережко О. О. Право міжнародних договорів: сучасні проблеми теорії та практики: монографія. Київ: Таксон, 2002. 334 с.

121. Микитенко О. В. Французька доктрина міжнародного права: дис. ... д-ра філософії: спец. 293 «Міжнародне право» / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2025. 262 с.

122. Мічурін Є. О. Методологія цивільного права: системно-структурний метод. *Університетські наукові записки*. 2017. № 2. С. 6–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2017_2_3.

123. Мотенко Я. В. Методологія наукових досліджень: навч. посіб. для аспірантів спеціальності 032 «Історія та археологія» / Я. В. Мотенко, Є. К. Шишкіна Харків: НТУ «ХП», 2022. 208 с.

124. Невара Л. М. Заборона смертної кари у міжнародному праві прав людини. *Український часопис міжнародного права*. 2023. № 1. С.37–43. DOI: <https://doi.org/10.36952/uail.2023.1.37-43>.

125. Невара Л. М. Філософські концепції міжнародно-правового статусу особи у працях мислителів Середньовіччя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Том 3. № 6. С. 458–462. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.70>.

126. Новак-Каляєва Л. М. Парадокси теорії та практики реалізації концепції прав людини: досвід Великої французької революції. *Демократичне врядування*. Вип. 10. 2012. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/feb/26867/novak-kaljajeva.pdf>.

127. Нуруллаєв І. Становлення та розвиток екстрадиційних відносин як напрямку міжнародно-правового співробітництва у боротьбі зі злочинністю. *Національний юридичний журнал: теорія і практика*. 2016. С. 156–160. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/6/part_1/35.pdf.

128. Окладна М. Г., Гуренко О. О. Етапи становлення ісламської концепції міжнародного права в середньовіччі та сучасність. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. №1(16). С. 92–98. DOI: 10.37772/2309-9275-2021-1(16)-13.

129. Омельчук В. В., Лісничка В. М. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав: навчальний посібник. Київ: Персонал, 2011. 608 с.

130. Ореховський В. О. Торгівля Стародавнього Єгипту. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2017. Вип. 2(2). С. 65–68. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2017_2\(2\)_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2017_2(2)_11).

131. Основи римського приватного права: навчально-методичний посібник для студентів денної та заочної форми навчання / Демчук Т. І., Манжосова О. В., Мошинська Я. С., Лещенко О. В. Чернівці, 2021. 149 с.

132. Паршин І. Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть. Львів: Вид. Ощипок М. М., 2018. 348 с.

133. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Д. Коваль. Київ: Основи, 2000. 355 с.

134. Плутарх. Порівняльні життєписи / пер. з давньогрец. Й. Кобів, Ю. Цимбалюк. Київ: Дніпро, 1991. 448 с.

135. Політичні портрети Стародавнього світу. Кн. І. Антична Греція.: навч. посібник / укл.: А. О. Карасевич, К. М. Левківський, Л. С. Шачковська. Умань: ПП Жовтий О.О., 2011. 636 с.

136. Попко В. В. Видача особи (екстрадиція) у транснаціональному кримінальному праві. *Evropský politický a právní diskurz*. 2019. Випуск 1 (3). С. 20–28. URL: https://eppd13.cz/wp-content/uploads/2019/2019-6-3/%D0%B5ppd_2019_6_3.pdf.

137. Попок А. А., Трощинський В. П. Китай. Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Видавництво "Наукова думка", 2007. 528 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Kytay>.

138. Права людини у міжнародному праві: підручник / Бакумов О. С., Варунц Л. Д., Войціховський А. В., Гудзь Т. І. та ін.; ред. А.В. Войціховського. Харків: ООО «Планета-Принт», 2021. 404 с.

139. Права людини / Ю. М. Бисага, М. М.Палінчак, Д. М. Бєлов, М. М. Данканич. Ужгородський національний університет. Ужгород: Ліра, 2003. 189 с.

140. Предмет, методологія і функції теорії держави та права. *Національна академія внутрішніх справ. Кафедра теорії держави та права Мультимедійний посібник з навчальної дисципліни «Теорія держави та права»*. URL: https://arm.navs.edu.ua/books/tdp_2024/1lec/lec_1.html.

141. Преславний Коран. Переклад смислів українською мовою / пер. з араб. М. Якубовича. Київ: ДУМУ «УММА», 2017. 608 с.

142. Приходько Я. Текст як факт соціальної комунікації (джерелознавство в системі інтелектуальної історії). *Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки*. 2005. Вип. 1. С. 77–82. URL: http://history.org.ua/JournALL/eidos/eidos_2005_1/eidos_2005_1.pdf.

143. Псьота Т. В. Витоки захисту прав людини під час збройних конфліктів у діяльності Міжнародного Комітету Червоного Хреста. *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 08 грудня 2023 р.)* / уклад. канд. юрид. наук, доц. Л. А. Філяніна. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2023. С. 422–424.

144. Псьота Т. В. Генеза засад правового статусу особи в європейській міжнародно-правовій дійсності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. № 37. С. 208–213. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-24>.

145. Псьота Т. В. Еволюція правового статусу дипломатичних представників у дододерному міжнародному праві. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 23 травня 2025 р.)*. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2025. С. 194–197.

146. Псьота Т. В. Еволюція правового статусу особи у пам'ятках міжнародного права класичної доби: від Вестфальського конгресу до модерних трансформацій. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2025. Вип. 2 (34). С. 52–58. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2025-2\(34\)-52-58](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2025-2(34)-52-58).

147. Псьота Т. В. Забезпечення основ міжнародно-правового статусу особи в контексті цілей сталого розвитку. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку : Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 105–107.

148. Псьота Т. В. Історико-філософські витоки ідей захисту прав і свобод людини у вченнях Аристотеля як підґрунтя формування сучасних засад сталого розвитку суспільства та держави. *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку : Тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 07 червня 2024 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 58–61.

149. Псьота Т. В. Конституційні основи правового статусу особи в Європейському Союзі. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України : Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 181–183.

150. Псьота Т. В. Міжнародно-правове становище особи в контексті повоєнного договірного врегулювання 1919–1923 рр. *Вчені записки Таврійського*

національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2025. Том 36 (75). № 5. С. 183–188. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.5/30>.

151. Псьота Т. В. Міжнародно-правовий статус індивідів за договорами України-Русі з Візантією. *Зовнішні зносини України: історико-правові аспекти міжнародного права і сучасність : Матеріали 15-тої Всеукраїнської наукової конференції*. Наукові конференції історико-правової проблематики. Вип.15 / упоряд. Макарчук В. С., Богів Я. С. Львів: ІППО НУ «Львівська політехніка», 2023. С. 40–42.

152. Псьота Т. В. Міжнародно-правовий статус особи модерного періоду: витоки у Вестфальському мирі 1648 р. *Держава і право в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення в Україні : Тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 04 червня 2025 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 246–248.

153. Псьота Т. В. Особливості міжнародно-правового статусу злочинців у домодерному міжнародному праві. *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 22 листопада 2024 р.)* / уклад. канд. юрид. наук, доц. Л. А. Філянніна. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2024. С. 259–262.

154. Псьота Т. В. Повага до прав і свобод людини як передумова реалізації правового статусу особи в демократичній державі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. № 38. С. 86–94. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-08>.

155. Псьота Т. В. Поняття міжнародно-правового статусу особи в сучасній правовій думці: історіографія проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 78 (2). С. 372–376. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.60>.

156. Псьота Т. В. Правові цінності Європейського Союзу як частина міжнародно-правового статусу особи. *Права людини в правовій системі ЄС :*

Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (Харків, 26 квітня 2024 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 22–24.

157. Псьота Т. В. Співвідношення понять «правовий статус особи» та «правосуб'єктність». *Актуальні проблеми міжнародного права : Всеукраїнська науково-практична конференція (Харків, 10 березня 2023 р.): збірник матеріалів / за ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленка, В. М. Шамраєвої.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 158–160.

158. Псьота Т. В. Характерні риси міжнародно-правового становища осіб у воєнних протистояннях Середньовіччя. *Актуальні питання історії держави і права та виклики сучасності : Збірник матеріалів 16-ї Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 6 грудня 2024 р.) / редколегія: Ковальчук В. Б. (співголова), Усенко І. Б. (співголова), Макарчук В. С. (заступник голови), Ромінський Є. В. (вчений секретар), Іванова А. Ю., Музика І. В., Терлюк І. Я., Цебенко С. Б.* Острогоз: ФОП Свиначук М. В., 2024. С. 75–77.

159. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. 9-е вид., зі змінами. Київ, Львів: Край, 2007. 188 с.

160. Реньов Є. В. Визнання людини як найвищої соціальної цінності versus цінність свободи як основоположна ідея конституціоналізму. *Право і суспільство.* Дніпро, 2018. № 2. Частина 3. С. 23–27. URL: https://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2018/2_2018/part_3/7.pdf.

161. Ржевська В. С. Внесок Божого миру та Божого перемир'я у розвиток колективної безпеки. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2013. № 6-3. Том 2. С. 161–164. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc6-3-2/41.pdf>.

162. Ромінський Є. В. Договори руських князівств з німецькими державами як джерела фінансово-правового регулювання міжнародної торгівлі. *Актуальні проблеми правового регулювання фінансово-кредитних відносин в умовах кризи: практика правозастосування і шляхи її вдосконалення : Збірка тез доповідей за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції (4–5*

червня 2010 р.). НБУ, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, ДВНЗ "УАБС НБУ". Суми, 2010. С. 72–77.

163. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: підручник. Київ: Либідь, 2002. 736 с.

164. Руснак Л. М., Кушнір Я. В. Формування правових інститутів у країнах Стародавнього Сходу та їхній вплив на сучасні правові системи. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. Вип. 9. С. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.15049988>.

165. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / пер. з нім. В. Кам'яця. Львів: Літопис, 2010. 358 с.

166. Савчук К. О. Історія міжнародного права: курс лекцій. Київ, Одеса: Фенікс, 2021. 140 с.

167. Сагайдак О. П. Дипломатичний протокол та етикет: підручник. 2-ге видання, виправлене. Київ: Знання, 2012. 262 с.

168. Самойленко Є. Особливості правового регулювання річкового судноплавства в епоху докласичного міжнародного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 7. С. 161–165. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/7/35.pdf>.

169. Себайн Дж. Г., Торсон Т. Л. Історія політичної думки / пер. з англ. Київ: Основи, 1997. 838 с.

170. Семчинський К. Порівняльний аналіз концепцій війни і миру в мусульманській та християнській традиціях. *Українське релігієзнавство*. 2003. Т. 27–28, № 16. С. 32–40. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/20444>.

171. Сироїд Т. Л., Реньов Є. В. Особливості правового становища індивіда в міжнародному праві стародавньої доби. *Український політико-правовий дискурс*. 2025. С. 1–18. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17511722>.

172. Сироїд Т. Л., Фоміна Л. О. Розвиток уявлень про права і свободи людини в правових системах античності та їхній вплив на тогочасне міжнародне право. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Том 3. № 6. С. 470–480. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.72>.

173. Сироїд Т. Л. Міжнародний організаційно-правовий механізм захисту національних меншин: від витоків до сьогодення. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Серія: «Право»*. 2019. Випуск 28. С. 164–174. DOI: 10.26565/2075-1834-2019-28-20.

174. Сироїд Т. Л. Роль Ліги націй та Ненсенівського агентства у становленні організаційно-правової основи захисту біженців : *Матеріали Норвезько-української конференції, присвяченої діяльності Ф. Нансена в Україні у 1921–1922 роках, (Харків, 10–11 жовт. 2019 р.)* / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна; Посольство Норвегії в Україні. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2019. С. URL: <https://ekhnuir.karazin.ua/server/api/core/bitstreams/492c2b70-9d7b-4627-8260-68510be4fded/content>.

175. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / пер. з рос. Харків: Консум, 2001. 656 с.

176. Скржинська М. В. Судочинство в античних державах Північного Причорномор'я. *Український історичний журнал*. 2009. № 5. С. 4–11. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/3d44d6cd-e82e-43e1-8835-9c43dd76708c/content>.

177. Тараненко М. М., Золотарьова Є. С. Дипломатичні імунітети та привілеї. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2024. Том 35 (74) № 1. С. 182–186. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.1/31>.

178. Тертишник В. М. Права і свободи людини: підручник. Київ: Алерта, 2022. 432 с.

179. Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. Т. І: Х-ХV ст. / ред. кол.: Т. Гунчак (голова, наук. ред.), О. Сліпушко (наук. секретар), В. Литвинов, Р. Сольчаник, Ю. Шаповал, В. Шевчук, В. Яременко; упоряд., примітки О. Сліпушко. Київ: Дніпро, 2001. 632 с.

180. Тітов Є. Б. Правове визначення захоплення заручників в міжнародно-правових актах. *Право і безпека*. 2004. Вип. 3, № 1. С. 166–169. URL: <http://irbis-nbu.gov.ua/cgi->

bin/irbis_nbuvcgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Pib_2004_3_1_46.pdf.

181. Тітов Є. Б. Правова природа та проблеми кваліфікації захоплення заручників у міжнародному кримінальному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2007. 195 с.

182. Україна крізь віки: в 15 т. / ред. В. А. Смолій. НАН України, Інститут археології. Київ: Альтернативи, 1998–1999.

183. Україна крізь віки: збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. 1096 с.

184. Фареник С. А. Логіка і методологія наукового пізнання: науково-методичний посібник. Київ: Вид-во УАДУ, 2000. 340 с.

185. Федчишин С. А. Питання організації дипломатичної діяльності у політико-правових творах Стародавньої Індії. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. № 6. Vol 2. С. 207–212. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2024/09/Vyshegrad-6_2019_Tom-2_EDIT-1.pdf.

186. Філь Ю. С. Індуські вестернізовані еліти Північної Індії (1858–1921). Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2018. 220 с.

187. Фоміна Л. О., Сироїд Т. Л. Витоки ідеї прав і свобод особи у міжнародних угодах Нового часу (XV – початок XX ст.). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Том 5. № 91. С. 218–228. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.31>.

188. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2011. 688 с.

189. Ціватий В. Г. Дипломатичні раути й дилеми нової дипломатії періоду Тридцятилітньої війни (1618-1648 рр.): інституціональний дискурс. *Проблеми всесвітньої історії*. 2018. № 2. С. 53–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prwh_2018_2_6.

190. Ціватий В. Г. Європейська модель дипломатії та національні особливості дипломатичних служб Іспанії, Італії та Франції доби раннього Нового часу (XVI-XVIII ст.). *Проблеми всесвітньої історії*. 2017. № 2(4). С. 66–79. URL:

https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwjikorgpfKRAxWWCRAIHRLrJ6UQFnoECBgQAQ&url=https%3A%2F%2Fjournal.ivinas.gov.ua%2Fpwh%2Farticle%2Fdownload%2F84%2F67%2F135&usg=AOvVaw26wo8SsI_mHUY-zOK6v80I&opi=89978449.

191. Ціватий В. Г. Європейські зовнішні справи і дипломатія середини XVII століття: інституціональні дилеми вестфальського конгресу і вестфальського миру. *Зовнішні справи*. 2020. № 4. С. 24–32. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zovsp_2020_4_6.

192. Ціватий В. Г. Інституціональна історія міжнародних відносин і дипломатично-протокольних практик Європи раннього модерного часу: суспільно-історичне значення Віденського конгресу (1814–1815 рр.) («Європейський концерт»). *Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини : Матеріали IV міжнародної наукової конференції студентів і молодих вчених (Вінниця, 5 травня 2022 р.)*. Вип. 7. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2022. С. 104–107.

193. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2003. 518 с.

194. Шамраєва В. М. Права людини у сучасних міжнародних відносинах: еволюція розвитку, проблеми та перспективи. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна Серія «Право»*. 2020. Вип. 30. С. 173–182. DOI: 10.26565/2075-1834-2020-30-20.

195. Шамраєва В. М. Правовий статус особи в добу становлення класичного міжнародного права: національні та міжнародні виміри. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 6. Випуск 6 (частина 3). С. 493–497. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.75>.

196. Шевченко О. Великий шовковий шлях діалогу культур та цивілізацій. *Україна-Китай*. 2014. № 1 (6). URL: <https://sinologist.com.ua/velikij-shovkovij-shlyah-dialogu-kultu/>.
197. Шерedyкo O. M. Герш Лаутерпахт і його концепція захисту прав людини: монографія. Київ: Фенікс, 2025. 180 с.
198. Шишкін Є. С. Правове становище іноземців на українських територіях: історико-правове дослідження (XVIII-XX ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2021. 163 с.
199. Шумський І. К. Значення Вестфальського миру 1648 року в формуванні системи міжнародних відносин. *Альманах міжнародного права*. 2021. № 26. С. 10–18. DOI: <https://doi.org/10.32841/ILA.2021.26.02>.
200. Шумський І. К. Система Вестфальського миру 1648 р. у формуванні системи міжнародних відносин. *Організаційно-правові аспекти публічного управління в Україні : Матеріали X Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції (м. Полтава, 27 квітня 2023 р.)* / ред. М. І. Лахижа, В. В. Гришко, І. О. Кульчій. Полтава: Національний університет імені Юрія Кондратюка, 2023. С. 174–177.
201. Щербатюк В. М., Крижна В. В., Сокур Ю. В. Суспільний та державно-правовий розвиток Стародавнього Вавилону: сучасна вітчизняна історіографія. *Сторінки історії*. 2022. № 54. С. 9–25. DOI: <https://doi.org/10.20535/2307-5244.54.2022.264560>.
202. Яворська А. О. Мирний договір між Рамсесом II та хетським царем Хаттусілі III. *Історіосфера : Матеріали Шістнадцятої наук. конф. викладачів, здобувачів вищ. освіти та молодих учених Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського (Одеса, 7–8 квітня 2017 р.)* / редкол.: Ю. А. Добролюбська (відп. ред.) та ін. Одеса: ПНПУ ім. К. Д. Ушинського, 2017. С. 83–88.
203. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. Київ: Генеза, 1997. 380 с.

204. Acte du Congrès de Vienne du 9 juin 1815, avec les pièces qui y sont annexées. Publié d'après un des originaux, déposé aux archives du département des affaires étrangères de S. M. le Roi de Prusse / par F. Schoell. Paris: La librairie Grecque-latine-allemande, 1815. 407 p.

205. Aeschines. The Speech on the Embassy. Section 109 / transl. C. D. Adams. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0002%3Aspeech%3D2%3Asection%3D109>.

206. Agni Puranam. Vol. 8 (III) / tr. M. N. Dutt. *Rediscovering India*. New Dehli: Cosmo Publications, 1904. P. 677–1020.

207. Akkermans P. M., Schwartz G. M. The Archaeology of Syria: From Complex Hunter-Gatherers to Early Urban Societies (c. 16,000–300 BC). Cambridge: Cambridge University Press, 2003. 467 p.

208. Al-Dawoody A. Islamic Law and International Humanitarian Law: An Introduction to the Main Principles. *Islamic Law and International Humanitarian Law / Ahmed al-Dawoody et al.*; transl. S. Delibašić. Sarajevo: Fakultet islamskih nauka Univerziteta, 2020. P. 3–30. DOI: 10.1017/S1816383118000310.

209. Algaze G. The End of Prehistory and the Uruk Period. *The Sumerian World / ed. H. E. W. Crawford*. London: Routledge, 2013. 659 p.

210. Ali S. I. Diplomatic Immunity under Islamic Tradition and Practices. *Islamic Sources and International Law / ed. N. Ahmad and G. I. Lillienthal*. New York: Nova Science Publishers, 2023. P. 111–141.

211. Altman A. Tracing the Earliest Recorded Concepts of International Law: The Ancient Near East (2500-330 BCE). Leiden: Martinus Nijhoff, 2012. 280 p.

212. Ambühl R. Prisoners of War in the Hundred Years War. Ransom Culture in the Late Middle Ages. Cambridge: Cambridge University Press, 2013. 301 p.

213. Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament. 3rd edition with supplement / J. B. Pritchard. Princeton: Princeton University Press, 1969. 687 p.

214. Apsītis A., Dinsberga J., Joksts O. Diplomatic Law in Ancient Rome. *Socrates. Rīga Stradiņš University Faculty of Law Electronic Scientific Journal of Law*. 2024. Issue 3-30. P. 1-8. DOI: <https://doi.org/10.25143/socr.30.2024.3.01-08>.

215. Archives Parlementaires de 1787 a 1860 Première Série (1787 à 1799) Tome XXXVIII du 29 Janvier au 21 Février 1792. *Archives Parlementaires Regne de Louis XXXVIII. Assemblée Nationale Législative*. URL: <https://sul-philologic.stanford.edu/philologic/archparl/navigate/38/2/7/>.

216. ARET 13 0005. Ebla Digital Archives. *Ca' Foscari University of Venice, Cnr – ISMed*. URL: <http://ebda.cnr.it/tablet/view/2854>.

217. Arrêté du Directoire exécutif relatif aux étrangers qui sont ou viennent à Paris. Vol. 70 (Ventôse-Germinal an IV ; 20 Février-19 Avril 1796), Collection Baudouin, Directoire. *La Loi de la Révolution française 1789-1799*. URL: <https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/revlawall1119/navigate/87/36/>.

218. Aruz J., Wallenfels R. *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. From The Mediterranean to the Indus*. New York New Haven: Metropolitan Museum of Art; Yale University Press, 2003. 540 p.

219. Ashburner W. *Νομοὶ Ροδίων Ναυτικοί*. the Rhodian Sea-Law Ed. from the Manuscripts. Oxford: Clarendon Press, 1909. Ccxciiii, 132 p.

220. *A Source Book of Scottish History*. Vol. I / ed. W. C. Dickinson, G. Donaldson and I. A. Milne. London, Edinburgh: Thomas Nelson, 1958. 249 p.

221. Bachrach B. S. The Northern Origins of the Peace Movement at Le Puy in 975. *Historical Reflections / Réflexions Historiques*. Vol. 14, No. 3. Oxford: Berghahn Books, 1987. P. 405–421.

222. Backer, de F. Bring the Boys Back Home After Their Death in Combat During the Neo-Assyrian Period. *Historiae*. 2022. 19. P. 1–32. URL: https://ddd.uab.cat/pub/historiae/historiae_a2022n19/historiae_a2022n19p1.pdf.

223. Balkin J. M. The Constitution of Status. *The Yale Law Journal. Symposium: Group Conflict and the Constitution: Race, Sexuality, and Religion*. 1997. Vol. 106, No. 8. P. 2313–2374. URL:

<https://openyls.law.yale.edu/server/api/core/bitstreams/c2193874-19c5-495b-8956-d38fd99942c5/content>.

224. Barbarian Royalty Worshiping the Buddha (900s). *The Cleveland Museum of Art*. URL: <https://www.clevelandart.org/art/1957.358#>.

225. Barsh R. L. Indigenous North America and Contemporary International Law. *Oregon Law Review*. 1983. 62(1). P. 73–125.

226. Bassiouni M. C. Protection of Diplomats Under Islamic Law. *The American Journal of International Law*. Vol. 74. No. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 1980. P. 609–633.

227. Battini L. Making Pictures of War: Realia Et Imaginaria in the Iconology of the Ancient Near East. *Archeopress Ancient Near Eastern Archaeology*, 2016. 106 p.

228. Beaulac S. The Westphalian Legal Orthodoxy – Myth or Reality? *Journal of the History of International Law*. 2000. Issue 2. P. 148–177.

229. Beckman G. Hittite Diplomatic Texts. 2nd ed. Atlanta: Scholars Press, 1999. 224 p.

230. Beckman G. Mesopotamians and Mesopotamian Learning at Hattuşa. *Journal of Cuneiform Studies*. 1983. Vol. 35. P. 97–114.

231. Bederman D. J. International Law in Antiquity. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 322 p.

232. Bielenstein H. Diplomacy and Trade in the Chinese World, 589-1276. Volume 18. *Handbook of Oriental Studies*. Section 4. China / ed. S. F. Teiser, M. Kern. Leiden, Boston: Brill, 2005. 720 p.

233. Bitterli U. Cultures in Conflict: Encounters Between European and Non-European Cultures, 1492-1800 / transl. R. Robertson. Stanford: Stanford University Press, 1989. 215 p.

234. Bloch M. Slavery and Serfdom in the Middle Ages / transl. W. R. Beer. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1975. 276 p.

235. Bluntschli J. C. Das Beuterecht im Krieg: und das Seebeuterecht insbesondere. Nördlingen: C. H. Beck, 1878. 168 S.

236. Bluntschli J. C. Das moderne Völkerrecht der civilisirten Staten: als Rechtsbuch. Nördlingen: Beck, 1868. 520 S.

237. Boehmer R. M. Uruk: früheste Siegelabrollungen. Ausgrabungen in Uruk-Warka: Endberichte. Bd. 24. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1999. 214 S. + 104 S.

238. Bondioli L. M. The Sicilian Tithe Business: State and Merchants in the Eleventh-Century Islamic Mediterranean. *Movement and Mobility in the Medieval Mediterranean: Changing Perspectives from Late Antiquity to the Long Twelfth Century. Medieval Worlds. Vol. 14. Medieval Worlds: Comparative & Interdisciplinary Studies.* 2021. P. 208–228. URL: <https://www.medievalworlds.net/0xc1aa5572%20x003d0812.pdf>.

239. Brian H., Andersen H. Scientific Method. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Summer 2021 Edition)* / ed. Edward N. Zalta. URL: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/scientific-method/>.

240. Briers E.-J., Lesaffer R. Private Property in the Dutch-Spanish Peace Treaty of Münster (30 January 1648). *Tilburg Working Paper Series on Jurisprudence and Legal History.* 2007. No. 2007-2. P. 2–44.

241. British and Foreign State Papers. 1859–1860. Volume L / compiled by librarian and keeper of the papers. London: William Rigway, 1867. 1394 p.

242. Brock S. P. Syriac Views of Emergent Islam. Studies on the First Century of Islamic Society. *Papers on Islamic History.* Vol. 5. Chapter 1 / ed. G. H. A. Juynboll. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1982. 292 p.

243. Brown P. M. Foreigners in Turkey: Their Juridical Status. Princeton: Princeton University Press, 1914. 155 p.

244. Brubaker W. R. The French Revolution and the Invention of Citizenship. *French Politics and Society.* 1989. 7(3). P. 30–49.

245. Bühler G., Müller F. Max. The Laws of Manu: With Extracts from Seven Commentaries. *Sacred Books of the East.* Vol. XXV. Oxford: Clarendon Press, 1886. 620 p.

246. Buromenskiy M., Zaiets A., Gutnyk V. Principle of the Rule of Law in International Law: Nature and Characteristics. *Evropský politický a právní diskurz*. 2024. Volume 11. Issue 3. P. 5–12. DOI: <https://doi.org/10.46340/eppd.2024.11.3.1>.

247. Caesar J. Commentaries on the Civil War. Book 2. Chapter 22 / ed. W. Duncan. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0076%3Abook%3D2%3Achapter%3D22>.

248. Caminos R. A. Late-Egyptian Miscellanies. *Brown Egyptological Studies I*. London: Oxford University Press, 1954. 611 p.

249. Campagna N. Person. Konzepte. Handbuch Rechtsphilosophie / ed. Eric Hilgendorf, Jan C. Joerden. Stuttgart: J.B. Metzler Verlag, 2017. S. 373–378.

250. Cantarel J. La fiscalité pesante sur l'étranger au royaume, en Languedoc et en Roussillon aux XVIIe et XVIIIe siècles. *Les communautés et l'argent. Fiscalité et finances municipales en Languedoc, Roussillon et Andorre, XVe-XVIIIe siècle* / ed. Gilbert Larguier. *Presses universitaires de Perpignan*. 2008. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pupvd.4974>.

251. CAPIInv. 292: hoi emporo[i kai na]jukleroi / I. Arnaoutoglou. *Inventory of Ancient Associations*. URL: <http://ancientassociations.ku.dk/assoc/292>.

252. Capitularia Regum Francorum. Vol. 1 / ed. A. Boretius, V. Krause. *Monumenta Germaniae Historica*. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1833. 461 S.

253. Cecere G. Between Trade and Religion: Three Florentine Merchants in Mamluk Cairo. *Union in Separation: Diasporic Groups and Identities in the Eastern Mediterranean (1100–1800)* / eds. G. Christ, F.-J. Morche, R. Zaugg, W. Kaiser, S. Burkhard, A. D. Beihammer. Rome: Viella, 2015. 817 p. P. 229–250.

254. Chaffee J. W. The Muslim Merchants of Premodern China: The History of a Maritime Asian Trade Diaspora, 750-1400. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. 210 p.

255. Chan H.-L. Chinese Refugees in Annam and Champa at the End of the Sung Dynasty. *Journal of Southeast Asian History*. 1966. Vol. 7, No. 2. P. 1–10.

256. Charpin D. Durand J-M. Assur Avant L'assyrie. Paris: Editions recherche sur les civilisations, 1997. P. 367–391.

257. Cheung C., Jing Z., Tang J., Weston D. A., Richards M. P. Diets, social roles, and geographical origins of sacrificial victims at the royal cemetery at Yinxu, Shang China: New evidence from stable carbon, nitrogen, and sulfur isotope analysis. *Journal of Anthropological Archaeology*. 2017. Issue 48. P. 28–45. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.jaa.2017.05.006>.

258. Chung Shu L. A Confucian Approach to Human Rights. *The UNESCO Courier*. 2018. Vol. 4. P. 30–31. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000366387>.

259. Cicero M. T. Letters to Atticus. Book 14. Letter 12 / ed. L. C. Purser. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0008%3Abook%3D14%3Aletter%3D12%3Asection%3D1>.

260. Cicero M. T. Letters to Atticus. Book 9. Letter 16 / ed. L. C. Purser. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:abo:phi,0474,057:9:16>.

261. Code des délits et des peines du 3 brumaire, an 4 (25 octobre 1795). Contenant les Lois relatives à l'instruction des affaires criminelles. *Le droit criminell*. URL: https://www.ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_delits_et_peines_1795/code_delits_et_peines_1795_1.htm.

262. Code Pénal du 25 Septembre – 6 Octobre 1791 (Texte intégral original). *Le droit criminell*. URL: https://ledroitcriminel.fr/la_legislation_criminelle/anciens_textes/code_penal_25_09_1791.htm.

263. Conlan T. The Nature of Warfare in Fourteenth-Century Japan: The Record of Nomoto Tomoyuki. *The Journal of Japanese Studies*. 1999. Vol. 25. No. 2. P. 299–330. DOI: <https://doi.org/10.2307/133314>.

264. *Constitutio Antoniniana. The Text of the Edict. Justus-Liebig Universität Giessen.* URL: <https://www.constitutio.de/en/constitutio-antoniniana/the-text-of-the-edict>.

265. *Constitution de 1791. Conseil Constitutionnel.* URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-de-1791>.

266. *Constitution de 1793. Conseil Constitutionnel.* URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-24-juin-1793>.

267. *Constitution du 5 Fructidor An III. Conseil Constitutionnel.* URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-5-fructidor-an-iii>.

268. *Constitution du 22 Frimaire An VIII. Conseil Constitutionnel.* URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/les-constitutions-dans-l-histoire/constitution-du-22-frimaire-an-viii>.

269. *Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land 1899. International Humanitarian Law Databases. International Committee of the Red Cross.* URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/150-IHL-10-EN.pdf>.

270. *Convention (III) for the Adaptation to Maritime Warfare of the Principles of the Geneva Convention of 22 August 1864, 1899. International Humanitarian Law Databases. International Committee of the Red Cross.* URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/155-IHL-11-EN.pdf>.

280. *Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land 1907. International Humanitarian Law Databases. International Committee of the Red Cross.* URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/195-IHL-19-EN.pdf>.

281. *Convention (X) for the Adaptation to Maritime Warfare of the Principles of the Geneva Convention 1907. International Humanitarian Law Databases. International Committee of the Red Cross.* URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/225-IHL-25-EN.pdf>.

282. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field 1906. *International Humanitarian Law Databases. International Committee of the Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/180-IHL-GC-1906-EN.pdf>.

283. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded in Armies in the Field 1864. *International Humanitarian Law Databases. International Committee of the Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/120-IHL-GC1864-EN.pdf>.

284. Convention télégraphique internationale de Paris (1865) et Règlement de service international (1865). *International Telecommunication Union*. URL: <https://search.itu.int/history/HistoryDigitalCollectionDocLibrary/4.1.43.fr.200.pdf>.

285. Curry A. Disciplinary Ordinances for English and Franco-Scottish Armies in 1385: An International Code? *Journal of Medieval History*. 2011. P. 269–294.

286. Curry A., Graff, D. A. The Cambridge History of War. Volume 2. *War and the Medieval World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 748 p.

287. Cybichowski S. Das antike Völkerrecht: zugleich ein Beitrag zur Konstruktion des modernen Völkerrechts. Breslau: M. & H. Marcus, 1907. 103 S.

288. Cybichowski Z. Międzynarodowe prawo wojenne. Lwów: Nakładem Gubrinowicza i syna, 1914. 159 s.

289. Cybichowski Z. Prawo narodow. System prawa międzynarodowego. Lwów: Nakładem Gubrinowicza i syna, 1915. 415 s.

290. Dardess J. W. Ideas, Determination, Power: How Zhang Juzheng Dominated China, 1572–82 / ed. S. Schneewind, B. M. Tindall. Center for East Asian Studies Publication Series, 2021. 122 p. URL: <https://kuscholarworks.ku.edu/server/api/core/bitstreams/1d0032c2-aa79-4aa7-a785-1672f80a4d10/content>.

291. Dareste R., Haussoullier B., Reinach T. Recueil Des Inscriptions Juridiques Grecques. Band 1. Paris: Ernest Leroux, 1891. 532 p.

292. De Secondat Ch. L., Baron de Montesquieu. The Complete Works of M. de Montesquieu. Vol. 2. The Spirit of Law. London: T. Evans, 1777. 482 p.

293. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. *Conseil Constitutionnel*. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/le-bloc-de-constitutionnalite/declaration-des-droits-de-l-homme-et-du-citoyen-de-1789>.

294. Declaration Renouncing the Use, in Time of War, of Explosive Projectiles Under 400 Grammes Weight. Saint Petersburg 1868. International Humanitarian Law Databases. *International Committee of the Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/assets/treaties/130-IHL-6-EN.pdf>.

295. Declaration Respecting Maritime Law. Paris, 16 April 1856. *International Humanitarian Law Databases*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/paris-decl-1856/declaration?activeTab=default>.

296. Decree for Oiniades of (Palai)skiathos / transl. S. Lambert, P. J. Rhodes. *Attic Inscriptions Online*. URL: <https://www.atticinscriptions.com/inscription/IGI3/110>.

297. Décret de la Convention nationale, du 16.e jour de pluviôse: an second de la Republique française, une et indivisible, qui abolit l'esclavage des Nègres dans les Colonies. Schomburg Center for Research in Black Culture, Manuscripts, Archives and Rare Books Division. *The New York Public Library*. URL: <https://digitalcollections.nypl.org/items/3d0ac110-da4b-0133-d74a-00505686a51c#/?uuid=3d8b1cc0-da4b-0133-71b6-00505686a51c>.

298. Décret de l'Assemblée nationale des 23 et 28 octobre 1790. *Gallica*. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96025723/f424.item#>.

299. Décret de l'Assemblée nationale, du 27 Juillet 1791. Collection du Louvre. Constituante. *La Loi de la Révolution française 1789-1799*. URL: <https://artflsrv04.uchicago.edu/philologic4.7/revlawall0922v2/navigate/14/118/2>.

300. Décret de l'Assemblée nationale, du 4 Juillet 1791. Collection du Louvre. Constituante. *La Loi de la Révolution française 1789-1799*. URL: <https://artflsrv04.uchicago.edu/philologic4.7/revlawall0922v2/navigate/14/5/2>.

301. Décret qui ordonne aux étrangers nés dans les pays avec lesquels la république est en guerre, de sortir de France s'ils n'y sont pas domiciliés avant le premier janvier 1792. Du 23 messidor. Vol. 63 (Messidor an III; 19 juin-18 juillet

1795). *Collection Baudouin, Convention. La Loi de la Révolution française 1789-1799.* URL:

<https://artflsrv03.uchicago.edu/philologic4/revlawall1119/navigate/80/185/>.

302. Décret relatif aux envoyés des gouvernements étrangers. Vol. 47 (Ventôse an II; 19 février-20 mars 1794). *Collection Baudouin, Convention.* URL: <https://artflsrv04.uchicago.edu/philologic4.7/revlawall0922v2/navigate/64/185?byte=426900&byte=426908&byte=426916&byte=426920&byte=426929&byte=426933&byte=426946>.

303. DeLisle J. China's Approach to International Law: A Historical Perspective. *Proceedings of the Annual Meeting (American Society of International Law), April 5-8, 2000.* Vol. 94. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 267–275. DOI: 10.1017/S0272503700055956.

304. Demosthenes. Against Aristocrats. Section 83 / transl. A. T. Murray. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0074%3Aspeech%3D23%3Asection%3D83>.

305. Demosthenes. Against Leptines. Section 31 / transl. C. A. Vince. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0072%3Aspeech%3D20%3Asection%3D31>.

306. Dépêche de Milan, 23 nov. 1479. Archivio Sforzesco. Documenti originali (cart. e membran.) dal 1433 al 1500. *Bibliothèque nationale de France.* Département des Manuscrits, 1613. URL: <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10037392r/f173.item.zoom#>.

307. Description de l'Égypte. Tome II / ed. E. F. Jomard. France. Commission des sciences et arts d'Égypte. Paris: Imprimerie impériale, 1820. 752 p.

308. Deuteronomy. Passage 20, 10–20. *Holy Bible, New International Version.* URL: <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Deuteronomy+20%3A10-20&version=NIV>.

309. Deuteronomy. Passage 27, 19. *Holy Bible, New International Version*.
URL:
<https://www.biblegateway.com/passage/?search=Deuteronomy%2027%3A19&version=NIV>.
310. Devadevan M. V. The 'Early Medieval' Origins of India. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 516 p.
311. Diodorus Siculus. Library. Book XIV. Chapter 93 / transl. C. H. Oldfather. *Perseus Digital Library*. URL:
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084%3Abook%3D14%3Achapter%3D93>.
312. Diodorus Siculus. Library. Book XVI. Chapter 87 / transl. C. H. Oldfather. *Perseus Digital Library*. URL:
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0084%3Abook%3D16%3Achapter%3D87>.
313. Dionysius of Halicarnassus. *Antiquitates Romanae*. Book II. Chapter 72. Section 5 / ed. K. Jacoby. *Perseus Digital Library*. URL:
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0572%3Abook%3D2%3Achapter%3D72%3Asection%3D5>.
314. Donbaz V. An Old Assyrian Treaty from Kültepe. *Journal of Cuneiform Studies*. 2005. Vol. 57. P. 63–68. DOI: <https://doi.org/10.1086/jcs40025991>.
315. Dossin G., Parrot A. *Archives Royales De Mari. Correspondance de Iasmah-Addu*. Vol. 5. Paris: Imprimerie Nationale, 1950. 141 p.
316. Dossin G., Parrot A. *Archives Royales De Mari. Correspondance de Samsi-Addu et de Ses Fils*. Vol. 1. 227 p.
317. Dowson J., Elliot H. M. *The History of India as Told by Its Own Historians the Muhammadan Period*. Volume 5. London: Trübner&Co., 1873. 588 p.
318. Dumont J., Rousset J., Barbeyrac J. *Corps universel diplomatique du droit des gens*. Tome IV. Partie I. Amsterdam: Chez P. Brunel, R. et G. Wetstein, les Janssons Waesberge, et L'Honoré et Chatelain; La Hate: Chez P. Husson et Charles Levier, 1726. 522 p.

319. Durand J-M. Documents épistolaires du Palais de Mari. Tome 3. Littératures anciennes du Proche-Orient. Paris: Les Éditions du Cerf, 2000. 632 p.
320. Edel E. Die ägyptisch-hethitische Korrespondenz aus Boghazköi in babylonischer und hethitischer Sprache. Bd. I. *Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften*. Bd. 77. Opladen: Westdeutscher Verlag, 1994. 240 p., XLVIII p. de pl.
321. Edel E. Die Rolle der Königinnen in der ägyptisch-hettitischen Korrespondenz von Bogazköy. *Indogermanische Forschungen*. Bd. 60. Berlin: Verlag von Walter de Gruyter & Co., 1952. S. 72–85.
322. Edzard D. O. Der Vertrag von Ebla mit A-bar-qa. *Literature and Literacy Language at Ebla* / ed. P. Fronzaroli. Florence: University of Florence, 1992. P. 187–217.
323. Eidem J. The Royal Archives from Tell Leilan: Old Babylonian Letters and Treaties from the Lower Town Palace East. Leiden: Nederlands Inst. voor het Nabije Oosten, 2011. 625 p.
324. Eidem J., Læssøe J. The Shemshāra Archives 1: The Letters. Copenhagen: Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, 2001. 185 p., 88 p. of plates.
325. Eisen G. A. Ancient Oriental Cylinder and Other Seals with a Description of the Collection of Mrs. William H. Moore. *Oriental Institute Publications*. Vol. 47. Chicago: University of Chicago Press, 1940. 94 p. + xvii p. of plates.
326. El-Sayed A. A. M. Islamic Awqaf related to Peace-Building Among Nations: Tamim Al-Dari Hospice as a Model. *Relations between East and West. Various Studies: Medieval and Contemporary Ages*. Cairo: Dar al-Kitab al-Gamey, 2017. P. 45–73.
327. Encyclopaedia Britannica: A Dictionary of Arts, Sciences, Literature and General Information / ed. H. Chisholm. Cambridge, New York: University Press, 1910. 964 p.
328. English Historical Documents (c. 500–1042) / ed. D. Whitelock. London: Eyre & Spottiswoode, 1955. 867 p.

329. English Historical Documents (c. 1042–11189) / ed. D. C. Douglas, G. W. Greenaway. London, New York: Routledge, 1996. 1083 p.
330. Englund R. K. The Smell of the Cage. *Cuneiform Digital Library Journal*. 2009. Issue 4. 27 p. URL: <https://cdli.earth/articles/cdlj/2009-4.pdf>.
331. Eyre C. J. Work and Organization of Work in the Old Kingdom. *Labor in the Ancient Near East* / ed. M. A. Powell. New Haven: American Oriental Society. P. 5–47.
332. Evans M. D. International Law. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2018. 976 p.
333. Facsimile of an Egyptian Hieratic Papyrus of the Reign of Ramses III, Now in the British Museum / ed. S. Birch. London: Printed by Order of the Trustees, 1876. 29 p., 79 plates.
334. Fairbank J. K., Twitchett D. C. Sui and T'ang China, 589–906. Part 1. *Cambridge History of China*. Cambridge: Cambridge University Press, 1979. 850 p.
335. Fassbender B., Peters A., Peter S., Högger D. The Oxford Handbook of the History of International Law. Oxford: Oxford University Press, 2014. 1128 p.
336. Finlay G. History of the Byzantine Empire. Edinburgh, London: William Blackwood and Sons, 1853. 542 p.
337. Franke H. A Sung embassy diary of 1211-1212. The Shih-Chin Lu of Ch'eng Cho. *Bulletin de l'Ecole française d'Extrême-Orient*. 1981. Tome 69. P. 171–207.
338. Frey L., Frey M. The History of Diplomatic Immunity. Columbus: Ohio State University Press, 1999. 727 p.
339. Friedberg E., Richter A. L. Corpus Iuris Canonici. P. I. Graz: Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, 1955. 1468 p.
340. Friedberg E., Richter A. L. Corpus Iuris Canonici. P. II. Graz: Akademische Druck- U. Verlagsanstalt, 1955. 1340 p.
341. Gaius. Diurnal or Golden Matters. Book II. *The Enactments of Justinian. The Digest or Pandects* / transl. S. P. Scott. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/D41_Scott.htm#I.

342. Gelb I. J. Prisoners of War in Early Mesopotamia. *Journal of Near-Eastern Studies*. 1973. Vol. 32. No. 1/2. P. 71–98. DOI: <https://doi.org/10.1086/372223>.

343. Gellius A. Attic Nights. Book XV. Chapter 11. Section 1 larg / transl. J. C. Rolfe. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2007.01.0072%3Abook%3D15%3Achapter%3D11%3Asection%3D1larg>.

344. General Postal Union; October 9, 1874. *The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy*. Yale Law School. Lillian Goldman Law Library. URL: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/usmu010.asp.

345. Gentili A. De Jure Belli Libri Tres / transl. J. C. Rolfe. Oxford: Clarendon Press, 1933. 479 p.

346. Gerrero M. Report of the Sub-Committee. Revision of the Classification of Diplomatic Agents. *The American Journal of International Law*. 1928. Vol. 22. No. 1. Supplement: Codification of International Law. P. 111–116.

347. Glahn R. von. The Ningbo-Hakata Merchant Network and the Reorientation of East Asian Maritime Trade, 1150–1350. *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 2014. Vol. 74. No. 2. P. 249–279. URL: <http://www.jstor.org/stable/44479138>.

348. Goetz L. K. Deutsch-russische Handelsvertrage des Mittelalters. Lübeck: Otto Waelde Komm.-Ges., 1922. 572 S.

349. Gordon G. S. The Trial of Peter von Hagenbach: Reconciling History, Historiography, And International Criminal Law. *SSRN Electronic Journal*. 2012. URL: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2006370> (last accessed: 08.10.2024). P. 1–49.

350. Graff D. A. Medieval Chinese Warfare, 300-900. London: Routledge, 2002. 288 p.

351. Green L. C. The Law of War in Historical Perspective. *International Law Studies*. Vol. 72. Newport: U. S. Naval War College, 1998. P. 39–78. URL: <https://digital-commons.usnwc.edu/ils/vol72/iss1/16/>.

352. Grewe W. G. *The Epochs of International Law* / transl. M. Byers. Berlin, New York: De Gruyter, 2000. 780 p.

353. Günbattı C. Kültepe’de Bulunmuş İki Antlaşma Metni. *Belleten (Türk Tarih Kurumu)*. 2005. Issue 69. P. 759–780. DOI: 10.37879/belleten.2005.759.

354. Güterbock G. *Byzanz und Persien in ihren diplomatisch-völkerrechtlichen Beziehungen im Zeitalter Justinians*. Berlin: De Gruyter, 1906. 128 S.

355. Gyeongju and the Silk Roads. *UNESCO*. URL: <https://en.unesco.org/silkroad/content/did-you-know-gyeongju-and-silk-roads>.

356. Habachi L. *The Second Stela of Kamose and His Struggle against the Hyksos Ruler and His Capital*. Glückstadt: J. J. Augustin, 1972. 68 p., 8 p. of plates.

357. Hammer-Purgstall J. Freiherr von. *Geschichte des osmanischen Reiches, grossentheils aus bisher unbenützten Handschriften und Archiven*. Bd. 4. Pest: C. A. Hartleben, 1829. S. 675–680.

358. *Handbook of International Humanitarian Law in South Asia* / ed. V.S. Mani. New Delhi, New York: Oxford University Press, 2007. 262 p.

359. Haussoullier Bernard. *Inscriptions de Delphes: décret des Étoliens au sujet des jeux Niképhoria, décret des Delphiens, décret de proxénie*. *Bulletin de correspondance hellénique*. 1881. Volume 5. P. 372–390.

360. Havrylenko O. *Legal Regulation of Commodity and Money Relations in The Colonies of the Republic of Saint George on the Territory of Modern Southern Ukraine in the Mid-15th Century / Prawna regulacja stosunków towarowo-pieniężnych w koloniach Republiki Świętego Jerzego w połowie XV wieku na terytorium obecnej południowej Ukrainy*. *Acta Iuris Stettinensis*. 2024. № 5 (51). Numer specjalny. P. 153–187. URL: <https://wnus.usz.edu.pl/ais/pl/issue/1476/article/21527/>.

361. Hazen C. D., Thayer W. R., Lord R. H., Coolidge A. C. *Three Peace Congresses of the Nineteenth Century*. Harvard: Harvard University Press, 1917. 93 p.

362. Heck G. W. *When Worlds Collide: Exploring the Ideological and Political Foundations of the Clash of Civilizations*. Plymouth: Rowman & Littlefield, 2007. 261 p.

363. Hefele K. J. von, Leclerq H. Histoire des conciles d'après les documents originaux. Tome. 5. Première partire. Paris: Letouzey et Ané, 1912. 847 p.
364. Helck W. Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 2. Jahrtausend v. Chr. 2 Aufl. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1971. 611 S.
365. Henshall K. G. A History of Japan: From Stone Age to Superpower. 2nd ed. New York: Palgrave Macmillan, 2004. 264 p.
366. Her Beghynt Dat Hogheste Water Recht. Kopenhagen: Gotfred af Ghemen, 1505. 72 s.
367. Herman G. Ritualised Friendship and the Greek City. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. 212 p.
368. Hershey A. S. The History of International Relations During Antiquity and the Middle Ages. *The American Journal of International Law*. 1911. Vol. 5. No. 4. P. 901–933. DOI: <https://doi.org/10.2307/2186529>.
369. Hertslet E. The Map of Europe by Treaty: Showing the Various Political and Territorial Changes which Have Taken Place Since the General Peace of 1814. Vol. 2. London: Butterworths, 1875. 1388 p.
370. Hill D. J. A History of Diplomacy in the International Development of Europe. Vol. 1. New York: H. Fertig, 1967. 481 p.
371. Hill D. J. A History of Diplomacy in the International Development of Europe. Vol. 2. New York: H. Fertig, 1967. 663 p.
372. Hill R., Mynors R. Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum: The Deeds of the Franks and the Other Pilgrims to Jerusalem. London: Nelson, 1962. 113 p.
373. Hillgarth J. N. Christianity and Paganism, 350-750: The Conversion of Western Europe. Philadelphia: University of Philadelphia Press, 1986. 213 p.
374. Hirsch H. Die Inschriften der Könige von Agade. *Archiv für Orientforschung*. 1963. Bd. 20. S. 1–82.
375. History of the IPU. *Inter-Parliamentary Union*. URL: <https://www.ipu.org/about-ipu/history-ipu>.

376. Holt J. C. *Magna Carta*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965. 378 p.
377. Holt P. M. *Early Mamluk Diplomacy (1260 - 1290). Treaties of Baybars and Qalāwūn with Christian Rulers*. Leiden: Brill, 1995. 161 p.
378. Holtzendorff F. von. *Handbuch Des Völkerrechts auf Grundlage Europäischer Staatspraxis*. 2er Band. Hamburg: Verlag von J. F. Richter, 1887. 672 S.
379. Hongsheng S. The Evolution of Law of War. *The Chinese Journal of International Politics*. 2006. Vol. 1. No. 2. P. 267-301. URL: <https://www.jstor.org/stable/48615600>.
380. Howard M. C. *Transnationalism in Ancient and Medieval Societies: The Role of Cross-Border Trade and Travel*. Jefferson: McFarland, 2014. 313 p.
381. Hrabar V. Esquisse d'une histoire littéraire du droit international au Moyen-âge du IV au XII siècles. *Revue du droit international*. Tome 18. Paris: Les Éditiones Internationales, 1936. P. 7–39.
382. Ibn Hisham A. al-M., Ibn Ishak M. *The Life of Muhammad: A Translation of Ishāq's Sī rat Rasūl Allāh* / transl. A. Guillaume. Oxford: Oxford University Press, 1955. 813 p.
383. Ibn Khaldūn I., Dawood N. J., Rosenthal F., Lawrence B. B. *The Muqaddimah: An Introduction to History – Abridged Edition*. New Jersey: Princeton University Press, 2015. 680 p.
384. *Il Consolato del Mare: nel quale si comprendono tutti gli statuti, & ordini: diposti da gli antichi, per ogni caso di mercantia, & di nauigare: cosi a beneficio di marinari, come di mercanti, & patroni di naue, & nauilii* / A. Cà da Mosto. Venetia: Appresso gli Heredi di Francesco Rampazetto, 1548. 230 p.
385. *Il Regio Archivo Generale di Venezia*. Venezia: Prem. stabil. tip. di Pietro Naratovich, 1873. 471 p.
386. *Instrumentum Pacis Monasteriensis 1648* / deutsche Übersetzung von A. Buschmann. *Die Westfälischen Friedensverträge vom 24. Oktober 1648. Texte und Übersetzungen*. URL.: <http://www.pax-westphalica.de/ipmipo/index.html>.

387. Instrumentum Pacis Osnabrugensis 1648 / deutsche Übersetzung von A. Buschmann. *Die Westfälischen Friedensverträge vom 24. Oktober 1648. Texte und Übersetzungen*. URL: <http://www.pax-westphalica.de/ipmipo/index.html>.

388. International Radio Telegraph Convention of Berlin: 1906 and Propositions for the International Radio Telegraph Conference of London. *International Telecommunication Union*. URL: <https://search.itu.int/history/HistoryDigitalCollectionDocLibrary/4.37.57.en.100.pdf>.

389. International Radiotelegraph Convention. Signed at London, July 5, 1912. *International Telecommunication Union*. URL: <https://search.itu.int/history/HistoryDigitalCollectionDocLibrary/4.37.43.en.100.pdf>.

390. Ishay M. R. *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era*. Berkeley: University of California Press, 2008. 450 p.

391. Jacoby D. Between Venice and Alexandria: Trade and the Movement of Precious Metals in the Early Mamluk Period. *Mamluk Studies Review*. Vol. 21. University of Chicago: Middle East Documentation Center, 2018. P. 115 – 138. DOI: <https://doi.org/10.6082/C3TH-QE08>.

392. Jain V. K. The Role of the Arab Traders in Western India During Early Medieval Period. *Proceedings of the Indian History Congress*. 1978. Vol. 39, I. P. 285–295.

393. Janzen M. D. *The Iconography of Humiliation: The Depiction and Treatment of Bound Foreigners in New Kingdom Egypt*. Memphis: University of Memphis, 2013. 362 p.

394. Johnson W. Status and Liability for Punishment in the T'ang Code. *Chicago-Kent Law Review*. 1995. Vol. 71. Issue 1. P. 217–229. URL: <https://scholarship.kentlaw.iit.edu/cklawreview/vol71/iss1/8>.

395. Kadens E. Order within Law, Variety within Custom: The Character of the Medieval Merchant Law. *Chicago Journal of International Law*. 2004. Vol. 5 (1). P. 39–65. URL: <https://chicagounbound.uchicago.edu/cjil/vol5/iss1/6>.

396. Kautilya. *The Arthashastra*. Middletown: Eternal Sun Books, 2021. 318 p.

397. Kelley K. Gender, Age, and Labour Organization in the Earliest Texts from Mesopotamia and Iran (c. 3300–2900 BC). Oxford University Doctoral Dissertation, 2018. 458 p. URL: <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:afa3362e-1182-43aa-a2b9-d675bd8c585a>.
398. Khadduri M. Human Rights in Islam. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1946. Vol. 243. Issue 1. P. 77–81. DOI: <https://doi.org/10.1177/00027162462430011>.
399. Khadduri M. War and Peace in the Law of Islam. Clark: The Lawbook Exchange, 2006. 321 p.
400. Kim K. Aliens in Medieval Law: The Origins of Modern Citizenship. Cambridge: Cambridge University Press, 2001. 250 p.
401. Klüber J. L. Acten des Wiener Congresses in den Jahren 1814 und 1815. Band 6. Erlangen: Verlag J. J. Palm und Ernst Enke, 1816. 618 S.
402. Koppen F. van. The Geography of the Slave Trade and Northern Mesopotamia in the Late Old Babylonian Period. *Mesopotamian Dark Age Revisited : Proceedings of an International Conference of SCIAM 2000 (Vienna, 8th–9th November 2002)*. Vienna, 2004. 95 p. P. 9–33.
403. Kraus F. R. P. Königliche Verfügungen in Altbabylonischer Zeit. *Studia et Documenta ad Iura Orientis Antiqui Pertinentia*. Vol. 11. Leiden: E. J. Brill, 1984. 396 p.
404. Kunz F. China's Foreign Trade in Medieval Times. *Science. New Series*. 1913. Vol. 38. № 987. P. 782–783.
405. Kutrzeba St., Semkowicz Wł. Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. Kraków, 1932. 571 s.
406. Lambert B., Pajic M. Immigration and the Common Profit: Native Cloth Workers, Flemish Exiles, and Royal Policy in Fourteenth-Century London. *Journal of British Studies*. 2016. Issue 55(4). P. 633–657. DOI: 10.1017/jbr.2016.75.
407. Lambert W. G. Babylonian Wisdom Literature. Oxford: Clarendon Press, 1960. 434 p.

408. Langdon S., Gardiner A. H. The Treaty of Alliance between Ḫattušili, King of the Hittites, and the Pharaoh Ramesses II of Egypt. *The Journal of Egyptian Archaeology*. 1920. Vol. 6. No. 3. P. 179–205.
409. Larsen M. T. The Old Assyrian City-State and Its Colonies. Copenhagen: Akademisk Forlag, 1976. 404 p.
410. Lauren P. G. Evolution of International Human Rights: Visions Seen. 3rd ed. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2013. 432 p.
411. Lauren P. G. The Foundations of Justice and Human Rights in Early Legal Texts and Thought. The Oxford Handbook of International Human Rights Law / ed. D. Shelton. Oxford: Oxford University Press, 2013. 1018 p.
412. Laurent F. La Révolution Française. 1er tome. Paris: Lacroix Verboeckhoven, 1867. 574 p.
413. Lauterpacht H. International Law and Human Rights. 1st ed. New York: F. A. Praeger, 1950. 475 p.
414. Lee K. H., Kanghan Y. Koryŏ's Trade with the Outer World. *Korean Studies*. 2017. Vol. 41. P. 52–74. DOI: [10.1353/ks.2017.0018](https://doi.org/10.1353/ks.2017.0018).
415. Leges Alamannorum / ed. K. A. Eckhardt. *Monumenta Germaniae Historica*. Band V. Teil I. Zweite Auflage. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1968. 178 S.
416. Leges Langobardorum / ed. F. Bluhme. *Monumenta Germaniae Historica*. Band IV. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1869. 223 S.
417. Legnano G. Tractatus de Bello, De Represaliis et De Duello. New York: William S. Hein & Co., Inc. Buffalo, 1995. 1995 p.
418. Legum / ed. G. H. Pertz. *Monumenta Germaniae Historica*. Band III. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1863. 711 S.
419. Legum / ed. G. H. Pertz. *Monumenta Germaniae Historica*. Band IV. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1872. 682 S.
420. Leicht P. S. Dal Regnum Langobardorum al Regnum Italiae. *Scritti vari di storia del diritto italiano*. Vol. I. Milano: Giuffrè, 1943. 574 p.

421. Leichty E. The Royal Inscriptions of Esarhaddon, King of Assyria (680–669 BC). *Royal Inscriptions of the Neo-Assyrian Period*. 2011. Vol. 4. 388 p.
422. Lesaffer R. The Westphalia Peace Treaties and the Development of the Tradition of Great European Peace Settlements prior to 1648. *Grotiana N.S.* 1997. Issue 18. P. 71–95.
423. Leviticus. Passage 24, 18–22. *Holy Bible, New International Version*. URL: <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Leviticus%2024%3A18-22&version=NIV>.
424. Lex Ribuaria et Lex Francorum Chamavorum / ed. R. Sohm. *Monumenta Germaniae Historica*. Band V. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1883. 146 S.
425. Li F.-K. The Inscription of the Sino-Tibetan Treaty of 821-822. *T'oung Pao. Second Series*. 1956. Vol. 44. Livr. 1/3. P. 1–99.
426. Lichtheim M. Ancient Egyptian Literature. Vol. I: The Old and Middle Kingdoms. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1975. 245 p.
427. Lichtheim M., Fischer-Elfert H.-W. Ancient Egyptian Literature. Volume II: The New Kingdom. 2nd ed. Los Angeles: University of California Press, 2006. 262 p.
428. Liebermann F. Die Gesetze der Angelsachsen. Band I. Text und Übersetzung. Halle: Max Niemeyer, 1898. 675 S.
429. Lim D. The Native Origins of the Paekche Refugee Ye (彌) Family and the Background of Their Activities in the Tang Dynasty. *International Journal of Korean History*. 2017. Vol. 22 (2). P. 83–113. DOI:10.22372/ijkh.2017.22.2.83.
430. Liu D. International Law and International Humanitarian Law in Ancient China. Historical Origins of International Criminal Law. Vol. 1. *FICHL Publication Series*. 2014. № 20. P. 87–113. URL: https://www.fichl.org/fileadmin/fichl/FICHL_PS_20_web.pdf.
431. Livius T. The History of Rome. Book I. Chapter 1 / transl. W. A. McDevitte. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0145%3Abook%3D1%3Achapter%3D14>.

432. Livius T. The History of Rome. Book I. Chapter 8 / transl. B. O. Foster.
Perseus   *Digital*   *Library.*   URL:
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0151%3Abook%3D1%3Achapter%3D8>.

433. Livius T. The History of Rome. Book I. Chapter 14 / transl. B. O. Foster.
Perseus   *Digital*   *Library.*   URL:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0151%3Abook%3D1%3Achapter%3D14>.

434. Livius T. The History of Rome. Book II. Chapter 4 / transl. B. O. Foster.
Perseus   *Digital*   *Library.*   URL:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0151%3Abook%3D2%3Achapter%3D4>.

435. Livius T. The History of Rome. Book II . Chapter 16 / transl. B. O. Foster.
Perseus   *Digital*   *Library.*   URL:
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0151%3Abook%3D2%3Achapter%3D16>.

436. Livius T. The History of Rome. Book II. Chapter 22 / transl. B. O. Foster.
Perseus   *Digital*   *Library.*   URL:
<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0151%3Abook%3D2%3Achapter%3D22>.

437. Livius T. The History of Rome. Book V. Chapter 27 / transl. B. O. Foster.
Perseus   *Digital*   *Library.*   URL:
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0154%3Abook%3D5%3Achapter%3D27>.

438. Livius T. The History of Rome. Book VIII. Chapter 24 / transl. B. O. Foster.
Perseus   *Digital*   *Library.*   URL:
<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0155%3Abook%3D8%3Achapter%3D24>.

439. Livius T. The History of Rome. Book VIII. Chapter 39 / transl. B. O. Foster.
Perseus   *Digital*   *Library.*   URL:

447. Livius T. The History of Rome. Book XXX. Chapter 25/ transl. F. G. Moore. *Perseus Digital Library.* URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0159%3Abook%3D30%3Achapter%3D25>.

448. Livius T. The History of Rome. Book XXXVII. Chapter 49 / transl. E. T. Sage. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0159%3Abook%3D30%3Achapter%3D23>.

449. Livius T. The History of Rome. Book XXXIX. Chapter 3 / transl. W. A. McDevitte. *Perseus Digital Library.* URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0149%3Abook%3D39%3Achapter%3D3>.

450. Livius T. The History of Rome. Book XXXIX. Chapter 25 / transl. E. T. Sage. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0166%3Abook%3D39%3Achapter%3D25>.

451. Livius T. The History of Rome. Book XLII. Chapter 36 / transl. E. T. Sage, A. T. Schlesinger. *Perseus Digital Library.* URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0167%3Abook%3D42%3Achapter%3D36>.

452. Livius T. The History of Rome. Book XLII. Chapter 38 / transl. E. T. Sage, A. T. Schlesinger. *Perseus Digital Library.* URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0167%3Abook%3D42%3Achapter%3D38>.

453. Livius T. The History of Rome. Book XLIII. Chapter 3 / transl. A. T. Schlesinger. *Perseus Digital Library.* URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0168%3Abook%3D43%3Achapter%3D3>.

454. Livius T. The History of Rome. Book XLIII. Chapter 36 / transl. A. T. Schlesinger. *Perseus Digital Library.* URL:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0168%3Abook%3D43%3Achapter%3D6>.

455. Loprieno A. Slavery and Servitude. *UCLA Encyclopedia of Egyptology*. 2012. Issue 1(1). P. 1–19. URL: <https://escholarship.org/uc/item/8mx2073f>.

456. Lünig J. C. *Corpus Juris Militaris des Heil. Röm. Reichs*. Bd. 2. Leipzig: Lankisch, 1723. 748 S.

457. Majumdar A. K. *Chaulukyas of Gujarat: A Survey of the History and Culture of Gujarat from the Middle of the Tenth to the End of the Thirteenth Century*. Bombay: Bharatyia Vidya Bhavan, 1956. 545 p.

458. Mälksoo L. The Historiography of International Law in Russia and Its Successor States. *The Cambridge History of International Law* / ed. R. Lesaffer, A. Peters. Cambridge: Cambridge University Press, 2024. P. 273–292. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781108767651.012>.

459. Mani V. S. International Humanitarian Law: An Indo-Asian Perspective. *International Review of the Red Cross*. 2001. Vol. 83. № 841. P. 59–76. URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S1560775500106182a.pdf>.

460. Marcianus. *Institutes*. Book I. *The Enactments of Justinian. The Digest or Pandects* / transl. S. P. Scott. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/D1_Scott.htm#V.

461. Martin W. A. P. *The Lore of Cathay; or, The Intellect of China*. New York, Chicago: Fleming H. Revell, 1912. 480 p.

462. Martinez J. S. *The Slave Trade and the Origins of International Human Rights Law*. Oxford: Oxford University Press, 2014. 254 p.

463. Mathiez A. *La révolution et les étrangers; cosmopolitisme et défense nationale*. Paris: La Renaissance du Livre, 1918. 190 p.

464. Matic U. *Body and Frames of War in New Kingdom Egypt: Violent Treatment of Enemies and Prisoners*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2019. 390 p., 29 plates.

465. Matić U. Scorched Earth: Violence and Landscape in New Kingdom Egyptian Representations of War. *Istraživanja Journal of Historical Researches*. 2017. Issue 28. P. 7–28. DOI: <https://doi.org/10.19090/i.2017.28.7-28>.

466. Mavidal M. M., Laurent E. Archives parlementaires de la Révolution Française. Première série (1787-1799). Tome LXXXVII – Du 1er au 12 germinal An II (21 mars au 1er avril 1794). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1968. 759 p.

467. Mavidal M. M., Laurent E. Archives parlementaires de la Révolution Française. Première série (1787-1799). Tome LXXXVIII – Du 13 au 28 germinal an II (2 au 17 avril 1794). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1969. 787 p.

468. Mavidal M. M., Laurent E. Archives parlementaires de la Révolution Française. Première série (1787-1799). Tome LXXXIX – Du 29 germinal au 13 floréal an II (18 avril au 2 mai 1794). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1971. 609 p.

469. Mavidal M. M., Laurent E. Archives parlementaires de la Révolution Française. Première série (1787-1799). Tome XCI – Du 7 prairial au 30 prairial an II (26 mai au 18 juin 1794). Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1976. 843 p.

470. Mavidal M. M., Laurent E. Archives parlementaires de la Révolution Française. Première série (1787-1860). Tome LXV – Du 17 mai au 2 juin 1793. Paris: Imprimerie et librairie administratives et des chemins de fer, 1904. 778 p.

471. Mawardi A. a.-H. b. H. Al-Ahkam as-Sultaniyyah: The Laws of Islamic Governance / transl. A. Yate. London: Ta-Ha Publishers Ltd., 1996. 381 p.

472. Mccrindle J. W. Ancient India as Described by Megasthenes and Arrian: A Translation of Fragments of Indika of Megasthenes, and of the First Part of Indika of Arrian. London: Truebner & Co., 1877. 217 p.

473. Medinet Habu. Volume I. Earlier Historical Records of Ramses III. Chicago: The University of Chicago Press, 1930. Xviii + 10 p., 2 figures, 54 plates.

474. Menander, Blockley R. C. The History of Menander the Guardsman. Liverpool: Cairns, 1985. 307 p.

475. Menou J. d. Texte du décret adopté sur le droit de guerre et de paix, lors de la séance du 22 mai 1790. *Archives parlementaires de la Révolution Française. Première série (1787-1799)*. Tome XV. Du 21 avril au 30 mai 1790. Paris: Librairie Administrative P. Dupont, 1883. 798 p.

476. Middleton N. Early Medieval Port Customs, Tolls and Controls on Foreign Trade. *Early Medieval Europe*. 2005. Vol. 13 (4). P. 313–358. URL: https://arheo.ffzg.unizg.hr/ska/tekstovi/port_customs.pdf.

477. Moran W. L. The Amarna Letters / ed. William L. Moran. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1992. 488 p.

478. Moreland W. H. From Akbar to Aurangzeb: A Study in Indian Economic History. London: Macmillan, 1923. 364 p.

479. Mozi. The book of Master Mo / transl. Ian Johnston. London: Penguin Books, 2013. 452 p.

480. Müller-Jochmus M. Geschichte des Völkerrechts im Alterthum. Leipzig: E. Keil, 1848. 268 S.

481. Narayanan M. G. S. Cultural Symbiosis in Kerala. Calicut: Mathrubhumi Press, 1972. 97 p.

482. Narmer Palette. *The Egyptian Museum*. URL: <https://egyptianmuseumcairo.eg/artefacts/narmer-palette-collection/>.

483. Nepos C. Vitae. Hannibal. Chapter 12 / ed. A. Fleckeisen. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0136%3AAlife%3Dhan.%3Achapter%3D12%3Asection%3D1>.

484. Newberry P. E., Fraser G. W. Beni Hasan. Part I. London: Kegan Paul Trench Trübner & Co., 1893. 85 p. + xlvii plates.

485. Nilakanta Sastri K. A. The Colas. Madras: University of Madras, 1955. 812 p.

486. Nougayrol J. Ugaritica V: Textes Sumro-accediens des Archives et Bibliothèques Privées d'Ugarit. *Ugaritica V: Nouveaux textes accadiens, hourrites et*

ugaritiques des archives et bibliothèques privées d'Ugarit, Commentaires des textes historiques. Vol. 1. Paris: Imprimerie Nationale, 1968. 806 p.

487. Numelin R. *The Beginnings of Diplomacy. A Sociological Study of Intertribal and International Relations*. London: Oxford University Press, 1950. 372 p.

488. Nussbaum A. *A Concise History of the Law of Nations*. New York: Macmillan Company, 1947. 361 p.

489. Nys E. *Les Origines du droit international*. Bruxelles: A. Castaigne, 1894. 424 p.

490. Oppenheim A. L. *Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization*. Chicago: University of Chicago Press, 1964. 445 p.

491. Oppenheim L. A. *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol. 8 K. Glückstadt: Oriental Institute, 1971. P. 617.

492. Osiander A. *Sovereignty, International Relations, and the Westphalian Myth*. *International Organization*. 2001. No. 55. P. 251–287.

493. Ouyang X., Davis R. L. *Historical Records of the Five Dynasties*. New York: Columbia University Press, 2004. 669 p.

494. *Pactus legis Salicae* / ed. K. A. Eckhardt. *Monumenta Germaniae Historica*. Band IV. Teil I. Hannover: Impensis Bibliopolii Hahniani, 1962. 321 S.

495. Padelletti G. *Fontes iuris italici medii aevi*. Vol. I. Augustae Taurinorum: E. Loescher, 1877. 503 p.

496. Pant D. *The Commercial Policy of the Moguls*. Bombay: D. B. Taraporevala Sons & Co., 1930. 281 p.

497. Paradisi B. *Storia del diritto internazionale nel medio evo*. Milano: A. Giuffrè editore, 1940. 519 p.

498. Pardessus J. M. *Collection de lois maritimes antérieures aux XVIIIe siècle*. Vol I. Paris: Imprimerie royale, 1828. 624 p.

499. Parkinson R. B. *The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems 1940–1640 BC*. Oxford: Oxford University Press, 1998. 298 p.

500. Parlett K. *The Individual in the International Legal System: Continuity and Change in International Law*. Cambridge: University Press, 2011. 413 p.

501. Pauw C. *Philosophical Dissertations on the Egyptians and Chinese*. Vol. I, II / transl. capt. J. Thomson. London: Printed for T. Chapman, 1795. 330 p.
502. Pearson R. Japanese Medieval Trading Towns: Sakai and Tosaminato. *Japanese Journal of Archaeology*. 2016. Vol. 3. P. 89–116. URL: https://www.jjarchaeology.jp/contents/pdf/vol003/3-2_089-116.pdf.
503. Penna R. L. Written and Customary Provisions Relating to the Conduct of Hostilities and Treatment of Victims of Armed Conflicts in Ancient India. *International Review of the Red Cross*. 1989. Vol. 29. № 271. P. 333–348. URL: <https://international-review.icrc.org/sites/default/files/S0020860400074519a.pdf>.
504. Perry C., Eltis D., Engerman S. L., Richardson D. *The Cambridge World History of Slavery*. Volume 2, AD 500-AD 1420. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 591 p.
505. Pertué M. La police des étrangers sous la révolution française. *Police et migrants*. Presses universitaires de Rennes. 2001. P. 63–74. DOI: <https://doi.org/10.4000/books.pur.21038>.
506. Peters A. *Jenseits der Menschenrechte: Die Rechtsstellung des Individuums im Völkerrecht*. Tübingen: Mohr Siebeck, 2014. 535 S.
507. Phillimore R. *Commentaries Upon International Law*. 1st vol. Philadelphia Pa: T. & J. W. Johnson, 1854. 394 p.
508. Phillimore R. *Commentaries Upon International Law*. 2nd vol. Philadelphia Pa: T. & J. W. Johnson, 1855. 526 p.
509. Phillipson C. *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*. 2 vols. Vol. 1. London: Macmillan, 1911. 840 p.
510. Phillipson C. *The International Law and Custom of Ancient Greece and Rome*. 2 vols. Vol. 2. London: Macmillan, 1911. 421 p.
511. Pines Y. *Foundations of Confucian Thought: Intellectual Life in the Chunqiu Period (722-453 B.C.E.)*. Honolulu: University of Hawai'i Press; 2002. 387 p.
512. Plato. *Laws*. Book 12. Section 941a / transl. R. G. Bury. *Perseus Digital Library*. URL:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0166%3Abook%3D12%3Apage%3D941>.

513. Plutarch, Apophthegmata Laconica. Cleomenes, son of Anaxandridas / transl. F. C. Babbitt. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0197%3Achapter%3D45%3Asection%3D3>.

514. Plutarch. Camillus. Chapter 18. Section 2 / transl. B. Perrin. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0012%3Achapter%3D18%3Asection%3D2>.

515. Plutarch. Lysander. Chapter 27. Section 3 / transl. B. Perrin. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0048%3Achapter%3D27%3Asection%3D3>.

516. Plutarch. Quaestiones Romanae. Section 43 / transl. W. W. Goodwin. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0212%3Asection%3D43>.

517. Plutarch. Solon. Chapter 24. Section 2 / transl. B. Perrin. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0063%3Achapter%3D24%3Asection%3D2>.

518. Poebel A. Eine sumerische Inschrift Samsuilunas über die Erbauung der Festung Dur-Samsuiluna. *Archiv für Orientforschung*. 1933–1934. Bd. 9. S. 241–292.

519. Polybius. Histories. Book III. Chapter 22 / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D3%3Achapter%3D22>.

520. Polybius. Histories. Book III. Chapter 24 / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D3%3Achapter%3D24>.

521. Polybius. Histories. Book III. Chapter 25 / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D3%3Achapter%3D25>.

522. Polybius. Histories. Book IV. Chapter 34 / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D4%3Achapter%3D34>.

523. Polybius. Histories. Book XIII. Chapter 3 / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D13%3Achapter%3D3>.

524. Polybius. Histories. Book XV. Treacherous Attempt on the Lives of the Roman Envoys / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D15%3Achapter%3D2>.

525. Polybius. Histories. Book XXI. Chapter 13 / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234%3Abook%3D21%3Achapter%3D13>.

526. Polybius. Histories. Book XXI. Chapter 26 / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plb.+21.26&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234>.

527. Polybius. Histories. Book XXI. Chapter 32 / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plb.+21.32&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234> (last accessed: 20.08.2024).

528. Polybius. Histories. Book XXI. Terms of the Treaty / transl. E. S. Shuckburgh. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plb.+21.32&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0234>.
529. Pomponius. On Quintus Mucius. Book XXXVII. *The Enactments of Justinian. The Digest or Pandects* / transl. S. P. Scott. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/D50_Scott.htm#XVI.
530. Porphyrogenitus C. Life and Deeds of the Emperor Basil I / transl. I. Ševčenko. Berlin: De Gruyter, 2011. 501 p.
531. Portmann R. Legal Personality in International Law. *Cambridge Studies in International and Comparative Law*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 333 p.
532. Postgate N. La Mesopotamia arcaica. *Sociedad y economía*. Madrid: Akal Ediciones, 1999. 412 p.
533. Post-1918 Documents. *World War I Document Archive*. URL: https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Post_-_1918_Documents.
534. Preußisches Urkundenbuch / R. Philippi, C. Woelky, A. Seraphim, M. Hein, E. Maschke, H. Koeppen und K. Conrad. Bd. 1. Hartung: Königsberg, 1882. 240 S.
535. Proceedings of the Fourth Universal Peace Congress. *American Advocate of Peace*. 1892. Vol. 54. No. 7. P. 156–161, 166–173.
536. Procopius. De Bellis / ed. H. B. Dewing. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A2008.01.0670%3Abook%3D6%3Achapter%3D22%3Asection%3D1>.
537. Proxeny decree for Nikeratos of Alexandria / transl. S. Lambert, F. Schuddeboom. *Attic Inscriptions Online*. URL: <https://www.atticinscriptions.com/inscription/IGII31/1374>.
538. Proxeny for Phokinos, Nikandros and Dexi- / transl. S. Lambert. *Attic Inscriptions Online*. URL: <https://www.atticinscriptions.com/inscription/IGII31/312>.

539. Psota T. V. The Evolution of the Legal Status of an Individual in Premodern and Modern International Law: Theoretical and Methodological Foundations of Research. *Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 76-річчю проголошення Загальної декларації прав людини (м. Дніпро, 10 грудня 2024 р.)* / уклад.: к.ю.н., доц. І. А. Сердюк, М. П. Войтюк. Дніпро: Дніпровський державний університет внутрішніх справ, 2025. С. 179–181.

540. Psota T. V. The Legal Status of an Individual in International Law. Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century. *CLIL in Action : XII All-Ukrainian scientific conference with international participation (Kharkiv, 24th of March, 2023)*. Kharkiv: Karazin Kharkiv National University, 2023. P. 139–145.

541. Pu M. *Enemies of Civilization: Attitudes Toward Foreigners in Ancient Mesopotamia, Egypt, and China*. New York: State University of New York Press, 2005. 211 p.

542. Quataert J. H., Wildenthal L. *The Routledge History of Human Rights*. 1st ed. London: Routledge, 2019. 688 p.

543. Queller D. E. *The Office of Ambassador in the Middle Ages*. Princeton: Princeton University Press, 1967. 251 p.

544. Rainbolt G. W. *The Concept of Rights. Law and Philosophy Library*. Dordrecht: Springer, 2006. 258 p.

545. Rapport M. G. *The Treatment of Foreigners in Revolutionary France, 1789–1797: a thesis of a PhD candidate*. Bristol, 1997. 370 p.

546. Redslob R. *Histoire des grands principes du droit des gens depuis l'antiquité jusqu'à la veille de la Grande Guerre*. Paris: Rousseau, 1923. 600 p.

547. Reed C. M. *Maritime Traders in the Ancient Greek World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 157 p.

548. Reich E. *Select Documents Illustrating Medieval and Modern History*. London: P.S. King, 1905. 794 p.

549. Reichberg G. M., Syse H. Religion, War, and Ethics: A Sourcebook of Textual Traditions. Cambridge: Cambridge University Press, 2014. 742 p.

550. Reliefs and Inscriptions at Karnak. Vol. IV: The Battle Reliefs of King Sety I. Chicago: The Oriental Institute, 1986. 166 p., 50 plates.

551. RI I Karolinger 715-918 (926/962) – RI I. Regesta Imperii. *Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz*. URL: http://www.regesta-imperii.de/en/regesta/1-0-0-karolinger/nr/0873-00-00-1-0-1-1-0-3400-1493b.html?tx_hisodat_sources%5BitemsPerPage%5D=50&tx_hisodat_sources%5BorderBy%5D=50&tx_hisodat_sources%5BascDesc%5D=10&tx_hisodat_sources%5B%40widget_0%5D%5BcurrentPage%5D=69&tx_hisodat_sources%5Baction%5D=show&tx_hisodat_sources%5Bcontroller%5D=Sources&cHash=90e9c426ce3614f6eca8bd299175e58a#rnav.

552. Ricardus. Canonico Sanctae Trinitatis Londoniensis. *Itinerarium Peregrinorum et Gesta Regis Ricardi. Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I*. Vol. I. / ed. W. Stubbs. London: Longman, 1864. 468 p.

553. Richardson S. The Origin of Foreign Slaves in the Late Old Babylonian Period. *Kaskal. Rivista di storia, ambienti e culture del Vicino Oriente Antico*. Università Ca' Foscari Venezia. 2020. Vol. 17. 324 p. P. 53–73.

554. RINAP 1 Tiglath-pileser III 27 composite artifact entry (No. P514385). *Cuneiform Digital Library Initiative (CDLI)*. URL: <https://cdli.ucla.edu/P514385>.

555. Roberts J. M. French Revolution Documents. Volume 1. Oxford: Basil Blackwell, 1966. 530 p.

556. Rondonneau L. Code militaire, ou Recueil méthodique des décrets relatifs aux troupes de ligne et à la gendarmerie nationale rendus par les Assemblées constituante et législative et par la Convention nationale, depuis 1789, jusques et compris le 15 juin 1793. Tome 4. Paris: L'imprimerie du dépôt des Lois, 1793. 292 p.

557. Rossabi M. Mongolia in the Mongol Empire From Center to Periphery. *The Cambridge History of the Mongol Empire*. Vol. 1 / ed. M. Biran, H. Kim. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. 876 p.

558. Roth M. T. Law Collections from Mesopotamia and Asia Minor / ed. P. Michalowski. *Society of Biblical Literature Writings from the Ancient World Series*. Vol. 6. Atlanta: Scholars Press, 1995. Xviii + 283 p.

559. Rubin M. *Cities of Strangers: Making Lives in Medieval Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. 189 p.

560. Ruffle J. *The Egyptians: An Introduction to Egyptian Archaeology*. Ithaca N.Y: Cornell University Press, 1977. 224 p.

561. Rymer T. *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae et alios quosvis imperatores, reges, pontifices, principes, vel communitates, ab ineunte saeculo duodecimo, viz. ab anno 1101, ad nostra usque tempore habita aut tractata; ex autographis, infra secretiores Archivorum regionum thesaurarias, per multa saecula reconditis; fideliter exscripta. Editio terzia. Tom XII*. Londini: A & J. Churchill, 1711. 804 p.

562. Rymer T., Sanderson R., Holmes G. *Foedera, conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica, inter reges Angliae et alios quosvis imperatores, reges, pontifices, principes, vel communitates, ab ineunte saeculo duodecimo, viz. ab anno 1101, ad nostra usque tempore habita aut tractata; ex autographis, infra secretiores Archivorum regionum thesaurarias, per multa saecula reconditis; fideliter exscripta. Editio terzia. Tom I. Pars IV*. Hagae Comitum: J. Neaulme, 1739. 208 p.

563. Saba S. "Epigamia" in Hellenistic Interstate Treaties: Foreign and Family Policy. *Ancient Society*. 2011. Issue 41. P. 93–108. URL: <http://www.jstor.org/stable/44079947>.

564. Sallust. *The Jugurthine War. Chapter 35* / transl. J. S. Watson. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0126%3Achapter%3D35>.

565. Sanuto M. *I Diarii*. T. I. Venezia: M. Visentini, 1879. 1226 p.

566. Satyanarayana K. *A Study of the History and Culture of the Andhras*. Volume 2. Andhra Pradesh: People's Publishing House, 1983. 598 p.

567. Sawyer R. D. *The Seven Military Classics of Ancient China*. New York: Basic Books, 2007. 362 p.

568. Schafer E. H. *The Golden Peaches of Samarkand: A Study of T'ang Exotics*. Volume 1. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1963. 399 p.

569. Seri A. *The House of Prisoners: Slavery and State in Uruk during the Revolt against Samsu-iluna*. Boston, Berlin: De Gruyter, 2013. 444 p. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781614510970>.

570. Shamraieva V., Perederii O., Titov Ie. International legal instruments to combat human trafficking. Theoretical foundations of jurisprudence: collective monograph / Blikhar M., Yatsenko I., Kliuiev O., etc. *International Science Group*. Boston: Primedia eLaunch, 2020. 179 p. P. 91–101. DOI: 10.46299/isg.2020.MONO.LEGAL.II C. 91.

571. Shaw S. J. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Vol. 1. *Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280–1808*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976. 351 p.

572. Shaw M. N. *International Law*. 8th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2017. 1100 p.

573. Shaybānī M. i. a.-H., Ghazi M. A. *The Shorter Book on Muslim International Law, Kitāb al-siyar al-ṣaghīr*. New Delhi: Adam Publishers and Distributors, 2007. 113 p.

574. Shelton D. L. *An Introduction to the History of International Human Rights Law*. *George Washington University Law School. GW Law Faculty Publications & Other Works*. 2007. Issue 1052. 31 p. URL: https://scholarship.law.gwu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2045&context=faculty_publications.

575. Siefkes C. *Edible people: The Historical Consumption of Slaves and Foreigners and the Cannibalistic Trade in Human Flesh*. New York: Berghahn, 2022. 332 p.

576. Sima Q. Records of the Grand Historian. Han Dynasty / transl. B. Watson, revised ed. Vol. II. Hong Kong, New York: Columbia University Press, 1993. 506 p.

577. Sima Q., Watson B. Records of the Grand Historian. Qin Dynasty. Hong Kong: Research Centre for Translation, Chinese University of Hong Kong; New York: Columbia University Press, 1993. 243 p.

578. Singh N. India and International Law. Vol. 1. Part A. Ancient and Mediaeval. New Delhi: S. Chand&Co. (Pvt.) LTD, 1973. 242 p.

579. Skylitzes J. Synopsis Historiarum. Manuscrito. Madrid, entre 1126 y 1150. *Biblioteca Digital Hispánica*. URL: <https://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000022766&page=1>.

580. Smith H. S. The Fortress of Buhen: The Inscriptions. London: Egypt Exploration Society, 1976. 255 p., 84 plates.

581. Sohn L. B., Buergenthal T. International Protection of Human Rights. 3 vols. Indianapolis, Indiana: Bobbs-Merrill Co, 1973. 3308 p.

582. Stadtmüller G. Geschichte des Völkerrechts. Teil 1: Bis zum Wiener Kongreß (1815). Hannover: Hermann Schroedel Verlag K.G., 1951. 219 S.

583. Stehlin K. Der Sempacherbrief. *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*. Bd. 23. Basel: Verlag der Historischen und Antiquarischen Gesellschaft, Staatsarchiv, 1925. S. 166–178.

584. Steinkeller P. An Archaic ‘Prisoner Plaque’ From Kiš. *Revue d’Assyriologie et d’Archéologie Orientale*. 2013. Vol. 107. P. 131–157. DOI: 10.3917/assy.107.0131.

585. Stèle de Naram-Sin. *Louvre*. URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010123450>.

586. Stèle de Sargon. *Louvre*. URL: <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010123451>.

587. Stèle des vautours. *Louvre*. URL: <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010121794>.

588. Strabo. Geography. Book XVII. Chapter I. Section 19 / transl. H. C. Hamilton, W. Falconer. *Perseus Digital Library*. URL:

<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0239%3Abook%3D17%3Achapter%3D1%3Asection%3D19>.

589. Sverdrup-Thygeson B. A Neighbourless Empire? The Forgotten Diplomatic Tradition of Imperial China. *The Hague Journal of Diplomacy*. 2012. Vol. 7. P. 245–267.

590. Swope K. M. A Dragon's Head and a Serpent's Tail: Ming China and the First Great East Asian War, 1592-1598. Norman: University of Oklahoma Press, 2013. 432 p.

591. Tacitus C. The Annals. Book I. Chapter 39 / transl. A. J. Church, W. J. Brodribb. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3Abook%3D1%3Achapter%3D39>.

592. Tacitus C. The Annals. Book III. Chapter 36 / transl. A. J. Church, W. J. Brodribb. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078%3Abook%3D3%3Achapter%3D36>.

593. Tacitus C. The Annals. Book III. Chapter 60 / transl. A. J. Church, W. J. Brodribb. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Tac.+Ann.+3.60&fromdoc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0078>.

594. Tafel G. L. F, Thomas G. M. Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante: Vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts. Erstes Teil. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1856. 574 S.

595. Tafel G. L. F, Thomas G. M. Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, mit besonderer Beziehung auf Byzanz und die Levante: Vom neunten bis zum Ausgang des fünfzehnten Jahrhunderts. Zweites Teil. Wien: Hof- und Staatsdruckerei, 1856. 496 S.

596. Tavernier J. B. Travels in India. Volume 2. Oxford: Oxford University Press, 1925. 399 p.

597. The 108 Upanishads. Sama-Veda. Maha Upanishad. 1438 p. URL: <https://ropeandsnake.files.wordpress.com/2022/01/108-upanishads.pdf>.

598. The articles and Conditions of the Perpetuall Peace: Concluded between the Most Potent King of Spaine, &c. on the One Partie, and the High and Mightie Lords, the States Generall of the Vnited Netherlands, on the Other Partie, Subscribed and Sealed the 13th. of Ianuary, 1648. At Munster. *University of Michigan Library*. URL: <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A90643.0001.001?rgn=main;view=fulltext>.

599. The Civil Constitution of the Clergy, July 12, 1790. *Hanover Historical Texts Project*. URL: <https://history.hanover.edu/texts/civilcon.html>.

600. The Encyclopaedia of Islam. Volume I: A–B / ed. H. A. R. Gibb, J. H. Kramers, E. Lévi-Provençal, J. Schacht, B. Lewis, Ch. Pellat. Leiden: E. J. Brill, 1986. 1360 p.

601. The Great Ming Code Da Ming lu / transl. J. Yonglin. Washington: University of Washington Press, 2012. 319 p.

602. The History of al-Tabari. Vol. VIII. The Victory of Islam / transl. M. Fischbein. Albany: State University of New York Press, 1997. 213 p.

603. The Law of 22 Prairial Year II (10 June 1794). *Liberty, Equality, Fraternity: Exploring the French Revolution*. URL: <https://revolution.chnm.org/d/439>.

604. The Law of Manu: Translated with Extracts from Seven Commentaries / transl. G. Bühler. *The Sacred Books of the East*. Vol. 25. Oxford University Press, 1886. Reprint, Delhi: Motilal Banarsidass, 2023. 620 p.

605. The Laws of the Earliest English Kings / ed. F. L. Attenborough. Cambridge: Cambridge University Press, 1921. 256 p.

606. The Mahabharata. Book 7. Drona Parva. Section XCI / transl. Kisari Mohan Ganguli. *Mahabharata Online*. URL: https://www.mahabharataonline.com/translation/mahabharata_07088.php.

607. The Mahabharata. Book 12. Santi Parva. Section XCV / transl. Kisari Mohan Ganguli. *Mahabharata Online*. URL: https://www.mahabharataonline.com/translation/mahabharata_12a094.php.

608. The Mahabharata. Book 12. Santi Parva. Section XCVI / transl. Kisari Mohan Ganguli. *Mahabharata Online*. URL: https://www.mahabharataonline.com/translation/mahabharata_12a095.php.

609. The Mahabharata. Book 12. Santi Parva. Section CII / transl. Kisari Mohan Ganguli. *Mahabharata Online*. URL: https://www.mahabharataonline.com/translation/mahabharata_12a101.php.

610. The Mahabharata. Book 12. Santi Parva. Section CXXXIII / transl. Kisari Mohan Ganguli. *Mahabharata Online*. URL: https://www.mahabharataonline.com/translation/mahabharata_12a132.php.

611. The Mahabharata. Book 12. Santi Parva. Section CXXXV / transl. Kisari Mohan Ganguli. *Mahabharata Online*. URL: https://www.mahabharataonline.com/translation/mahabharata_12a134.php.

612. The Mahabharata. Book 13. Anusasana Parva. Part 2. Section CXIII / transl. Kisari Mohan Ganguli. *Mahabharata Online*. URL: https://www.mahabharataonline.com/translation/mahabharata_13b078.php.

613. The Summa Theologica of Saint Thomas Aquinas. Vol. II / transl. Fathers of the English Dominican Province, rev. D. J. Sullivan. Chicago, London, Toronto, Geneva: William Benton, Encyclopaedia Britannica, 1923. 1085 p.

614. The Standard of Ur. *The British Museum*. URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-1010-3.

615. The T'ang Code. Vol. II: Specific Articles / transl. W. Johnson. Princeton: Princeton University Press, 1997. 591 p.

616. The Versailles Treaty June 28, 1919. *The Avalon Project. Documents in Law, History and Diplomacy*. Yale Law School. Lillian Goldman Law Library. URL: https://avalon.law.yale.edu/19th_century/usmu010.asp.

617. Thornberry P. *Indigenous Peoples and Human Rights*. Manchester: Manchester University Press, 2013. 496 p.

618. Thornberry P. *International Law and the Rights of Minorities*. Oxford: Oxford University Press, 1992. 451 p.

619. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 1. Chapter 106 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D1%3Achapter%3D106%3Asection%3D2>.

620. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 1. Chapter 29 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0200:book=1:chapter=29&highlight=capitulate>.

621. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 1. Chapter 30 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D1%3Achapter%3D30%3Asection%3D1>.

622. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 1. Chapter 41 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D5%3Achapter%3D41%3Asection%3D1>.

623. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 1. Chapter 91 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0200:book=1:chapter=91&highlight=detain>.

624. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 2. Chapter 67 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D2%3Achapter%3D67%3Asection%3D4>.

625. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 2. Chapter 70 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library.* URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D2%3Achapter%3D70%3Asection%3D3>.

626. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 3. Chapter 58 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library.* URL:

<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D3%3Achapter%3D58%3Asection%3D3>.

627. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 3. Chapter 67 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D3%3Achapter%3D67%3Asection%3D6>.

628. Thucydides. History of the Peloponnesian War. Book 4. Chapter 50 / transl. T. Hobbes. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0247%3Abook%3D4%3Achapter%3D50>.

629. Thucydides. History of the Peloponnesian War. Book 4. Chapter 118 / transl. T. Hobbes. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0247%3Abook%3D4%3Achapter%3D118>.

630. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 5. Chapter 18 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D5%3Achapter%3D18%3Asection%3D7>.

631. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 7. Chapter 25 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D7%3Achapter%3D25%3Asection%3D2>.

632. Thucydides. The Peloponnesian War. Book 7. Chapter 87 / transl. R. Crawley. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D7%3Achapter%3D87%3Asection%3D1>.

633. Tiburcio C. The Human Rights of Aliens under International and Comparative Law. *International Studies in Human Rights*. Volume 65. Hague: Martinus Nijhoff, 2001. 318 p.

634. Tod J. *Annals and Antiquities of Rajasthan*. Vol. 3. Milford, London: Oxford University Press, 1920. P. 1257–1862.

635. *Treaties and Other International Agreements of the United States of America. Multilateral treaties, 1776–1917*. Volume 1 / compl. C. I. Bevans. Washington: U.S Government Printing Office, 1968. 906 p.

636. *Treaties and States Parties. International Humanitarian Law Databases. International Committee of the Red Cross*. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/treaties-and-states-parties?title=Hague&topic=&state=&from=&to=&sort=topic&order=ASC>.

637. Treaty between Great Britain, Germany, Austria, France, Italy, Russia, and Turkey for the Settlement of Affairs in the East: Signed at Berlin, July 13, 1878. *American Journal of International Law*. Volume 2. Issue S4. Supplement: Official Documents. URL: <https://www.jstor.org/stable/2212670>.

638. Treaty of Peace between the Allied and Associated Powers and Austria; Protocol, Declaration and Special Declaration 1919. *Australian Treaty Series*. URL: <http://www.austlii.edu.au/au/other/dfat/treaties/1920/3.html>.

639. Tritton A. S., Gibb H. A. R. The First and Second Crusades from an Anonymous Syriac Chronicle. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. 1933. No. 1. P. 69–101; 273–305.

640. Turnbull S. *Samurai Invasion: Japan's Korean War, 1592–98*. London: Cassel&Co., 2002. 256 p.

641. Twiss T. On Consular Jurisdiction in the Levant, and the Status of Foreigners in the Ottoman Law Courts: Read at the Eighth Annual Conference ... Berne. *Assoc. for the Reform and Cadif. of the Law of Nations*. London: William Clowes and Sons, 1880. 24 p.

642. Ulanowski K. The practical dimension of Neo-Assyrian militarism. Terror of War as Ideology of Power. *Alcumena: interdisciplinary journal*. 2023. P. 253–279. DOI: 10.34813/psc.3.2023.13.

643. Ulpianus. Institutes. Book I. *The Enactments of Justinian. The Digest or Pandects* / transl. S. P. Scott. URL: https://droitromain.univ-grenoble-alpes.fr/Anglica/D49_Scott.htm#XV.

644. Uptoni N. De studio militari libri quatuor. Iohan. de Bado Aureo Tractatus de armis. Henrici Spelmanni Aspilogia. *Edoardvs Bissaevs e codicibus mss. primus publici juris fecit notisque illustravit*. Londini: Typis Rogeri Norton, 1654. 594 p.

645. Valk J. Assyrian Collective Identity in the Second Millennium BCE: A Social Categories Approach: dissertation submitted in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. *Institute for the Study of the Ancient World*. New York: New York University, 2018. 396 p.

646. Vaughan R. Philip the Bold: The Formation of the Burgundian State. Martlesham: The Boydell Press, 2002. 280 p.

647. Veenhof K. R., Wäfler M., Eidem J. Mesopotamia: Annäherungen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. 382 p.

648. Verhandlungen des Reichstages 1884–1885. Band 85, 1. Berlin: Julius Gittenfeld, 1885. S. 1664–1670.

649. Verschuer C. von. Japan's Foreign Relations 600 to 1200 A.D.: A Translation from Zenrin Kokuhōki. *Monumenta Nipponica*. Vol. 54. No. 1. Tokyo: Sophia University, 1999. P. 1–39.

650. Vinci S. The legal status of foreigners in Medieval Europe. *Revista Aequitas*. 2012. Vol. 2. P. 45–54. URL: <https://dialnet.unirioja.es/download/articulo/3987577.pdf>.

651. Viswanatha S. V. International Law in Ancient India. Bombay: Longmans, Green and Co., 1925. 214 p.

652. Walker T. A. A History of the Law of Nations. Cambridge: University Press, 1899. 361 p.

653. Wall panel. Relief. № 115634. Tiglath-pileser III. Neo-Assyrian. 730 BC-727 BC. *The British Museum*. URL: https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1880-0130-7?selectedImageId=359774001.

654. Wang S. *Boundless Winds of Empire: Rhetoric and Ritual in Early Chosŏn Diplomacy with Ming China*. New York: Columbia University Press, 2023. 424 p.
655. Wang Z. *World Views and Military Policies in The Early Roman and Western Han Empires*. *Universiteit Leiden*. 2015. URL: <https://hdl.handle.net/1887/37048>.
656. Ward R. *An Enquiry into the Foundation and History of the Law of Nations in Europe: From the Time of the Greeks and Romans, to the Age of Grotius*. In two volumes. London: A. Strahan, W. Woodfall, 1795. 628 p.
657. Watt W. M. *Muhammad at Medina*. London: Clarendon Press, 1956. 418 p.
658. Webb H. J. *Prisoners of War in the Middle Ages*. *Military Affairs*. Vol. 12. No. 1. Washington: American Military Institute, 1948. P. 46–49.
659. Wegner A. *Geschichte des Völkerrechts*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1936. 362 S.
660. Westenholz A. «Berūtum, damtum», and Old Akkadian KI. GAL: Burial of Dead Enemies in Ancient Mesopotamia. *Archiv für Orientforschung*. 1970. Bd. 23. P. 27–31.
661. Wheaton H. *History of the Law of Nations in Europe and America; From the Earliest Times to the Treaty of Washington, 1842*. New York: Gould, Banks & Co., 1845. 797 p.
662. Wielgus S. The Genesis and History of *ius gentium* in the Ancient World and the Middle Ages. *Roczniki filozoficzne*. Tom XI.VII. Zeszyt 2. 1999. P. 335–351.
663. Willard C. C., Willard S. *Book of Deeds of Arms and of Chivalry: By Christine de Pizan*. Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 2010. 223 p.
664. Wiseman D. J. Garstang J. *The Alalakh Tablets*. London: British Institute of Archaeology at Ankara, 1953. 164 p., lviii p. de facsim., 58 p. of plates.
665. Woolmer M. *Emporoi Kai Nauklēroi: Redefining Commercial Roles in Classical Greece*. *Journal of Ancient History*. 2015. Vol. 3. No. 2. P. 150–172.
666. Wright D. C. *The Sung-Kitan War of A.D. 1004-1005 and The Treaty of Shan-Yüan*. *Journal of Asian History*. 1998. Vol. 32. No. 1. P. 3–48.

667. Wyatt D. J. *Battlefronts Real and Imagined: War, Border, and Identity in the Chinese Middle Period*. New York: Palgrave Macmillan, 2008. 307 p.

668. Xenophon. *Hellenica*. Book 5. Chapter 3. Section 26 / transl. C. L. Brownson. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0206%3Abook%3D5%3Achapter%3D3%3Asection%3D26>.

669. Xenophon. *Hellenica*. Book 5. Chapter 4. Section 22 / ed. C. L. Brownson. *Perseus Digital Library*. URL: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0206%3Abook%3D5%3Achapter%3D4%3Asection%3D22>.

670. Xenophon. *Ways and Means*. Chapter 3 / transl. E. C. Marchant, G. W. Bowersock. *Perseus Digital Library*. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0210%3Atext%3D Ways%3Achapter%3D3>.

671. Yājñavalkya, Vijñāneśvara, Vidyarnava S. C. *Yajnavalkya Smriti with the Commentary of Vijñāneśvara Called the Mitākṣarā and Notes from the Gloss of Bālabhāṭṭa*. Book I. The Âchâra Adhyâya. Allahabad: Pânini Office, 1918. 440 p.

672. Yan Liben's *Walking Chariot Scroll*. *The Palace Museum*. URL: <https://digicol.dpm.org.cn/cultural/detail?id=8e4259c3d9c0401fa38948b9cc44e312&source=1&page=1>.

673. Yang B. *Chunqiu Zuo Zhuan Zhu*. Beijing: Zhonghua Book Company, 1990. 538 p.

674. Yaron R. Foreign Merchants at Ugarit. *Israel Law Review*. 1969. Vol. 4 (1). P. 70–79. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0021223700001734>.

675. Zepos J., Zepos P. *Jus graecoromanum*. Vol. I. Athens: Fexis et filii, 1931. 742 p.

676. Zeumer K. *Quellensammlung zur Geschichte der Deutschen Reichsverfassung in Mittelalter und Neuzeit* (Zweite, vermehrte Auflage). Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1913. 562 S.

677. Zhaoyang Z. The Commerce and Economy of Ancient China. *Oxford Research Encyclopedia of Asian History*. 2016. URL: <https://oxfordre.com/asianhistory/view/10.1093/acrefore/9780190277727.001.0001/acrefore-9780190277727-e-614>.

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

*Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:
публікації у фахових виданнях України:*

1. Псьота Т. В. Поняття міжнародно-правового статусу особи в сучасній правовій думці: історіографія проблеми. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2023. Вип. 78 (2). С. 372–376. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.2.60>.

2. Псьота Т. В. Генеза засад правового статусу особи в європейській міжнародно-правовій дійсності. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. № 37. С. 208–213. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-37-24>.

3. Псьота Т. В. Повага до прав і свобод людини як передумова реалізації правового статусу особи в демократичній державі. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2024. № 38. С. 86–94. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-08>.

4. Псьота Т. В. Еволюція правового статусу особи у пам'ятках міжнародного права класичної доби: від Вестфальського конгресу до модерних трансформацій. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2025. Вип. 2 (34). С. 52–58. DOI: [https://doi.org/10.32689/2617-9660-2025-2\(34\)-52-58](https://doi.org/10.32689/2617-9660-2025-2(34)-52-58).

5. Псьота Т. В. Міжнародно-правове становище особи в контексті повоєнного договірною врегулювання 1919–1923 рр. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2025. Том 36 (75). № 5. С. 183–188. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.5/30>.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

6. Псьота Т. В. Співвідношення понять «правовий статус особи» та «правосуб'єктність». *Актуальні проблеми міжнародного права: Всеукраїнська*

науково-практична конференція (Харків, 10 березня 2023 року): збірник матеріалів / за ред. Т. Л. Сироїд, О. А. Гавриленка, В. М. Шамраєвої. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 158–160.

7. Псьота Т. В. Конституційні основи правового статусу особи в Європейському Союзі. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України : Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 181–183.

8. Psota T. V. The Legal Status of an Individual in International Law. Academic and Scientific Challenges of Diverse Fields of Knowledge in the 21st Century. *CLIL in Action : XII All-Ukrainian scientific conference with international participation (Kharkiv, 24th of March, 2023)*. Kharkiv: Karazin Kharkiv National University, 2023. P. 139–145.

9. Псьота Т. В. Забезпечення основ міжнародно-правового статусу особи в контексті цілей сталого розвитку. *Цілі сталого розвитку в аспекті зміцнення національного та міжнародного правопорядку : Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (Запоріжжя-Львів-Одеса-Ужгород-Харків-Чернівці, 27 жовтня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2023. С. 105–107.

10. Псьота Т. В. Міжнародно-правовий статус індивідів за договорами України-Русі з Візантією. *Зовнішні зносини України: історико-правові аспекти міжнародного права і сучасність : Матеріали 15-тої Всеукраїнської наукової конференції*. Наукові конференції історико-правової проблематики. Вип.15 / упоряд. Макарчук В. С., Богів Я. С. Львів: ІППО НУ «Львівська політехніка», 2023. С. 40–42.

11. Псьота Т. В. Витоки захисту прав людини під час збройних конфліктів у діяльності Міжнародного Комітету Червоного Хреста. *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 08 грудня 2023 р.)* / уклад. канд. юрид. наук,

доц. Л. А. Філянїна. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2023. С. 422–424.

12. Псьота Т. В. Правові цінності Європейського Союзу як частина міжнародно-правового статусу особи. *Права людини в правовій системі ЄС : Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених (Харків, 26 квітня 2024 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 22–24.

13. Псьота Т. В. Історико-філософські витoki ідей захисту прав і свобод людини у вченнях Аристотеля як підґрунтя формування сучасних засад сталого розвитку суспільства та держави. *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку : Тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 07 червня 2024 року)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 58–61.

14. Псьота Т. В. Особливості міжнародно-правового статусу злочинців у домодерному міжнародному праві. *Захист прав людини на універсальному та регіональному рівнях : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Дніпро, 22 листопада 2024 р.)* / уклад. канд. юрид. наук, доц. Л. А. Філянїна. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2024. С. 259–262.

15. Псьота Т. В. Характерні риси міжнародно-правового становища осіб у воєнних протистояннях Середньовіччя. *Актуальні питання історії держави і права та виклики сучасності : Збірник матеріалів 16-ї Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 6 грудня 2024 р.)* / редколегія: Ковальчук В. Б. (співголова), Усенко І. Б. (співголова), Макарчук В. С. (заступник голови), Ромінський Є. В. (вчений секретар), Іванова А. Ю., Музика І. В., Терлюк І. Я., Цебенко С. Б. Острого: ФОП Свиначук М. В., 2024. С. 75–77.

16. Psota T. V. The Evolution of the Legal Status of an Individual in Premodern and Modern International Law: Theoretical and Methodological Foundations of Research. *Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 76-річчю проголошення Загальної декларації прав людини (м. Дніпро,*

10 грудня 2024 р.) / уклад.: к.ю.н., доц. І. А. Сердюк, М. П. Войтюк. Дніпро: Дніпровський державний університет внутрішніх справ, 2025. С. 179–181.

17. Псьота Т. В. Міжнародно-правовий статус особи модерного періоду: витоки у Вестфальському мирі 1648 р. *Держава і право в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення в Україні : Тези доповідей XVI Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (Харків, 04 червня 2025 р.)*. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2025. С. 246–248.

18. Псьота Т. В. Еволюція правового статусу дипломатичних представників у домодерному міжнародному праві. *Український правовий вимір: пошук відповідей на глобальні міжнародні виклики : Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції (Дніпро, 23 травня 2025 р.)*. Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2025. С. 194–197.

Онлайн сервіс створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

ПРОТОКОЛ
створення та перевірки кваліфікованого та удосконаленого електронного підпису

Дата та час: 20:29:46 25.04.2026

Назва файлу з підписом: Psota_diss.pdf
Розмір файлу з підписом: 2.4 МБ

Назва файлу без підпису: Psota_diss.verified.pdf
Розмір файлу без підпису: 2.4 МБ

Результат перевірки підпису: Підпис створено та перевірено успішно. Цілісність даних підтверджено

Підписувач: ПСЬОТА ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

П.І.Б.: ПСЬОТА ТЕТЯНА ВОЛОДИМИРІВНА

Країна: Україна

РНОКПП: 3618401666

Організація (установа): ФІЗИЧНА ОСОБА

Час підпису (підтверджено кваліфікованою позначкою часу для підпису від Надавача): 20:11:29
25.04.2026

Сертифікат виданий: КНЕДП АЦСК АТ КБ "ПРИВАТБАНК"

Серійний номер: 5E984D526F82F38F0400000036F81E02F7058207

Тип носія особистого ключа: ЗНКІ криптомодуль ІІТ Гряда-301

Серійний номер носія особистого ключа: 014

Алгоритм підпису: ДСТУ 4145

Тип підпису: Кваліфікований

Тип контейнера: Підпис та дані в одному файлі (CADES enveloped)

Формат підпису: З позначкою часу від ЕП (CADES-T)

Сертифікат: Кваліфікований

Версія від: 2026.02.19 13:00